

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

NİGAR HƏSƏNOVA

**YEV LAX ŞİVƏLƏRİNİN
LEKSİKASI**

(folklor materialları əsasında)

BAKİ – 2014

**AMEA Folklor İnstitutu Elmi Şurasının
qərarı ilə nəşr olunur.**

Elmi redaktor: Qəzənfər KAZIMOV
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçi: Əzizxan TANRIVERDİ
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Nigar Eldar qızı Həsənova. Yevlax şivələrinin leksikası (folklor materialları əsasında), Bakı, “Elm və təhsil”, 2014, 156 səh.

Monoqrafiyada Yevlaxdan toplanmış folklor materialları əsasında şivələrin leksik xüsusiyyətləri araşdırılır. Qədim yazılı abidələrlə, qohum türk dilləri ilə, dilimizin digər şivələri ilə müqayisəli təhlil aparılır.

Kitabdan folklorşünaslar, dialektoloqlar, ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri faydalana bilərlər.

folklorinstitutu.com

H 4603000000 Qrifli nəşr
N-098-2014

© Folklor İnstitutu, 2014

BAŞLIQLAR

İxtisarlar	5
Şərti işarələr	6
Giriş	7

I FƏSİL. İşlənmə dairəsinə görə

şivə sözlərinin qrupları	12
1.1. Peşə və sənətlə bağlı sözlər	13
1.2. Təsərrüfatla bağlı sözlər	18
1.3. Çöl heyvanları, quş və həşərat adları.....	33
1.4. Xalq təbabətinə aid sözlər	36
1.5. Məişət leksikası	38
1.6. Adət-ənənə, mərasim sözləri	50
1.7. Uşaq oyunlarının adları	54
1.8. Musiqi alətləri və musiqi ilə bağlı sözlər	54
1.9. Rəng bildirən sözlər.....	55

II FƏSİL. Yevlax şivələrində tarixi dövrlərin izləri ...57

2.1. Tayfa, nəsil və yer adları	58
2.2. Qohumluq, ailə və nikah münasibətlərini bildirən sözlər	72
2.3. Zaman anlayışlarını bildirən sözlər	77
2.4. Təbiət hadisələrini və cəhətləri bildirən sözlər.....	81
2.5. Köhnə ölçü və çəki vahidlərini bildirən sözlər.....	82
2.6. Köhnə vergi, vəzifə, rütbə, silah adları	83
2.7. Sözlərin mənşəyi	84

III FƏSİL. Yevlax şivələrində sözlərin

semantik xüsusiyyətləri. Frazеologiya	100
3.1. Çoxmənalı sözlər	100
3.2. Omonimlər.....	103
3.3. Sinonimlər	112

3.4. Antonimlər.....	121
3.5. Frazеologiya	123
Nəticə	133
İstifadə edilmiş ədəbiyyat.....	136
Ad göstəricisi.....	147
Yevlax rayonundan toplanmış folklor örnəkləri	149

MATERIAL TOPLANMIŞ YAŞAYIŞ MƏNTƏQƏSİ ADLARININ İXTİSARI

Ağ. – Ağqıraq	Qb. – Qoyunbinəsi
A.Buc. – Aşağı Bucaq	Qğ. – Qaraoğlan
A.Qar. – Aşağı Qarxun	Qm. – Qaraməmmədli
A.Sal. – Aşağı Salamabad	Quş. – Quşçu
Bal. – Balçılı	Mar. – Marzılı
Bəyd. – Bəydili	Mb. – Malbinəsi
Boş. – Boşçalı	Mey. – Meyvəli
Bün. – Bünyadabad	Nem. – Nəmətabad
C. – Cırdaxan	Nəm. – Nəmərli
Dəl. – Dəlləklər	Nər. – Nərimanabad
Duz. – Duzdaq	Nur. – Nurallar
Əb. – Ərəbbəsə	Rüst. – Rüstəmli
Əc. – Əcəmi	Sal. – Salahlı
Ək. – Əkşəm	S. – Səmədabad
Ər. – Ərəş	Tq. – Tanrıqulular
Gül. – Gülvöşə	V. – Varvara
Hav. – Havarlı	Y.Buc. – Yuxarı Bucaq
Hm. – Hacımahmudlu	Yen. – Yenicə
Hs. – Hacıselli	Yev.–Yevlax (r-n mərkəzi)
Hür. – Hürüuşağı	Yəd. – Yəldili
Xal. – Xaldan	Y.Qar. – Yuxarı Qarxun
Xan. – Xanabad	Y.Sal. – Yuxarı Salamabad
İsm. – İsmayılabad	Büt. şiv. – bütün şivələrdə
Kol. – Kolanı	Əks. şiv. – əksər şivələrdə
Köv. – Kövər	
Köy. – Köyük	
Qar. – Qaramanlı	

ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

- :** hərfin yanında qoymaqla səsin uzun tələffüz edildiyi göstərilir; məsələn, sə:r, ma:, sa:
- >, <** bu işarələrlə səslərin əvəzlənməsi və sözün necə yaranması göstərilir; məsələn, öyün < o gün, ayaq > əyaq, lampa > ləmpə
- //** sözlərin müxtəlif variantlarını göstərir; məsələn, şəbədə//şəvədə
- x¹** dilortası sürtünən kar səsi göstərir; məsələn, kəpəx¹, xötəx¹, ələx¹, diləx¹
- n₁** «sağır nun» dilarxası burun səsinə göstərir; məsələn, gözün₁ə, atan₁a, anan₁a
- k¹** dilarxası partlayan kar səsi göstərir; məsələn, dok¹qaz, təkəsak¹qalı

GİRİŞ

Yevlax rayonu Böyük Qafqazın cənub-şərqi ilə Kiçik Qafqazın böyük hissəsi sırasında yerləşən Kür-Araz (yaxud Mərkəzi Aran) ovalığının şimal-qərbini əhatə edir. O, şimal və şimal-şərqdən Şəki, şimal-qərbdən Qax rayonları, o cümlədən Mingəçevir şəhərindən şərqə və qərbə Mingəçevir su anbarının suları, şərqdən Ağdaş, cənub və cənub-şərqdən Bərdə, cənub-qərbdən Tərtər, qərbdən isə Goranboy rayonları ilə inzibati qonşuluq mövqeyinə malikdir.

Yevlax rayonu 1935-ci ildə təşkil edilmişdir. 1963-cü ildə ləğv edilərək ərazisi Ağdaş, Bərdə və Qasım İsmayılov (indiki Goranboy) rayonlarına verilmiş, 1965-ci ildə yenidən müstəqil rayon olmuşdur. Sahəsi 1540 km², əhalinin sayı 1 yanvar 2009-cu ilin siyahıyaalınmasına görə 117500 nəfərdir.

Yevlax rayonunun ərazisi əsasən düzənlik, şimalda və qismən qərbdə tirəli-təpəlikdir. Bozdağ (Gəncə Bozdağı), Arandağ silsilələrinin bir hissəsi Yevlax rayonu ərazisindədir.

Çayları (Əlican, Kürəkçay, Korçay və İncəçayın aşağı axınları) rayonun mərkəzi hissəsindən axan Kür çayı hövzəsinə aiddir. Kür çayı sahilində Tuqay meşələri vardır. Yuxarı Şirvan və Yuxarı Qarabağ kanallarının yuxarı hissələri Yevlax rayonu ərazisindədir.

Yevlax rayonu aqrar-sənaye rayonudur. Kənd təsərrüfatı əsasən pambıqçılıq, taxılçılıq, heyvandarlıq üzrə ixtisaslaşdırılmışdır. Quşçuluq, baramaçılıqla da məşğul olunur.

1961-ci ildə nəşr edilmiş «Azərbaycan SSR-in inzibati-ərazi bölgüsü» kitabında rayonun 33 yaşayış məntəqəsi göstərilmişdir (15, 83). Yevlax rayonunun inzibati tərkibinə 18 kənd inzibati ərazi dairəsi, 48 kənd yaşayış məntəqəsi, 1 qəsəbə və Yevlax şəhəri daxildir.

Yevlaxın çox qədim tarixə malik olduğunu Aşağı Salama-bad kəndi ərazisində rast gəlinən Ərəş mahalının (1795-ci ildə

Ərəş sultanlığı ləğv edilərək mahal kimi Şəki xanlığının tərkibinə qatılmışdır) qala divarları sübut etməkdədir.

Azərbaycanda orta əsr şəhəri olan Ərəşin salındığı tarix məlum deyil. Ərəş haqqında Övliya Çələbi, Şərəfxan Bidlisi, İsgəndər Münşi, Antoni Cenkinson, Korneli de Bruin, A.Bakıxanov və başqaları məlumat vermişlər. Karvan yolu üzərində yerləşən Ərəş öz ipəyi ilə Yaxın Şərqdə məşhur idi. İngilis səyyahı Antoni Cenkinson Ərəşdən Səfəvilər dövlətinin ən əhəmiyyətli şəhərlərindən biri kimi bəhs etmişdir.

Türk səyyahı Övliya Çələbinin yazdığına görə, XVII əsrin əvvəllərində Ərəşdə 10 min ev, 800 dükan var idi (14, c.4, 226).

Orta əsrlərin qüdrətli şəhəri olub, Böyük İpək yolunun üzərində yerləşən Ərəşin Kür çayının daşması nəticəsində yuyulub aparıldığı və ya torpağın altında qaldığı ehtimal edilir. Varvara kəndi yaxınlığında xarabalıqları indi də qalan «Gözətçi qalası», Malbinəsi kəndində aşkar olunmuş küp qəbristanlığı, Kövər kəndindən 1,5 km aralı, kəndin şimal-qərbində yerləşən və elmi cəhətdən daha dəqiq öyrənilmiş küp qəbirlər Yevlax ərazilərinin qədim yurd yeri olduğunu bir daha sübut edir.

Bir cəhəti də qeyd edək ki, «Azərbaycan tarixi»nə əlavə edilmiş «Azərbaycan XV əsrdə» və «Azərbaycan XVI əsrdə» xəritələrində Yevlax yaşayış məntəqəsi kimi göstərilmişdir. Buradan belə nəticəyə gələ bilərik ki, indiki Yevlax rayonu ərazisində məskunlaşma ən qədim dövrlərdə başlamışdır.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri özündə tariximizin, mədəniyyətimizin izlərini qoruyub saxlamaqdadır. Bu mənada Azərbaycan xalqının tarixi də məhz onun mədəniyyətinin, ədəbiyyatının və nəhayət, dilinin tarixilə əlaqəli şəkildə öyrənilməlidir.

Zaman keçdikcə ədəbi dil üçün artıq arxaik hesab edilən sözlər şivələrimizin lüğət tərkibinə daxil olur. Bu gün dialekt və şivələrimizdə işlədilən bir çox sözlərin tarixi daha qədimdir. Belə sözlərin araşdırılması dilimizin lüğət tərkibinin tarixi inki-

şafını izləmək, qohum və qohum olmayan dillərlə dilimizin əlaqəsini meydana çıxarmaq baxımından əhəmiyyətlidir.

XIX əsrin birinci yarısında Mirzə Kazım bəy Azərbaycan dilinin Quba dialekti və Dərbənd şivəsi üçün səciyyəvi olan indiki zamanın şəkilçisini və onun təsrifini vermiş, lakin onların leksikasına toxunmamışdır. Alman alimi Karl Foy isə 1903 və 1904-cü illərdə Berlində alman dilində çap etdirdiyi iki məqaləsində Cənubi Azərbaycan, xüsusən Təbriz və onun ətraf şivələrinin xüsusiyyətləri haqqında məlumat vermişdir (108, 15). Elə həmin vaxtdan da dilimizin dialekt və şivələrinin hərtərəfli, elmi əsaslarla öyrənilməsinə başlanmış və bu sahədə böyük nailiyyətlər qazanılmışdır. Dialekt və şivələrimizin öyrənilməsi ilə əlaqədar olaraq bir çox monoqrafiya, çoxlu sayda məqalə dərc olunmuşdur.

Dialekt və şivə materialları əsasında leksikanın da ayrıca tədqiqi üzrə bir sıra əsərlər yazılmışdır: M.N.Çobanov «Bölnisi rayonu şivələrinin leksikası» (1973), İ.Q.Həsənov «Gəncə dialektinin leksikası» (1974), Ə.A.Hüseynov «Qazax rayonu şivələrinin leksikası» (1975), Z.Ə.Xasiyev «Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri» (1976), G.Q.Vəliyeva «Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası» (1983), Ə.M.Quliyev «Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrinin leksikası» (1984), B.B.Əhmədov «Azərbaycan dili şivələrinin söz yaradıcılığı» (1991) və s.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dialektologiyasında özünü göstərən meyillərdən biri də dialekt və şivələrin leksik xüsusiyyətlərinin ayrıca tədqiqi olmuşdur. Lakin indiyədək Yevlax şivələrinin leksik xüsusiyyətləri xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır.

B.B.Əhmədov «Azərbaycan dilinin Mingəçevir şivələri»ni (1965) araşdırarkən Yevlaxın əvvəllər və indi mövcud olan 24 kəndindən material toplamış və burada şimal qrupuna, eləcə də keçid şivələrinə uyğun gələn dil faktlarını qeydə almışdır. Lakin bu əsərdə Yevlaxın bütün kəndləri əhatə olunmamış, həmçinin burada dilçiliyin digər bölmələrinə də yer verildiyindən, şivələrin leksikası ətraflı işıqlandırılmamışdır.

K.T.Ramazanov «Qarabağ dialekti» (1972) mövzusunda elmi-tədqiqat işi yazmış və bu zaman Yevlaxın 8 kəndindən (Aşağı Qarxun, Varvara, Qaramanlı, Qaraməmmədli, Qoyunbinəsi, Malbinəsi, Salahlı, Tanrıqulular) dialektoloji material toplamışdır. Bu əsərdə də Yevlaxın bütün kəndləri tədqiqata cəlb olunmamışdır. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin Yevlax şivələrinin leksikasının ayrıca öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məlum olduğu kimi, hər hansı bir şivə haqqında müəyyən nəticəyə gəlmək üçün bu şivəyə aid materialların əldə olunması vacibdir. Tədqiqata cəlb olunan Yevlax şivələri indiyədək ətraflı öyrənilmədiyindən, onun leksik xüsusiyyətlərini əks etdirən dialektoloji material da toplanıb araşdırılmamışdır.

Odur ki, Azərbaycan dilinin bir sıra qədim xüsusiyyətlərini, leksik tərkibini özündə mühafizə edən Yevlax şivələrinin leksikasının ayrıca öyrənilməsinin vacibliyini nəzərə alaraq «Azərbaycan dilinin Yevlax şivələrinin leksikası»nın elmi cəhətdən araşdırılmasını qarşımıza məqsəd qoyduq.

Məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı məsələlər ön plana çəkilmişdir:

- Yevlax şivələrinin leksik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq;
- Onun Azərbaycan dilinin başqa dialekt və şivələri ilə, həmçinin ədəbi dillə oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək;
- Şivə faktlarını təsviri və tarixi-müqayisəli metod əsasında izah etmək;
- Yevlax şivələrinin leksik tərkibində nəzərə çarpan səciyyəvi xüsusiyyətləri açıqlamaq, onların qanunauyğunluqlarını əsaslandırmaq;
- Yevlax şivələrinin Azərbaycan dili dialekt və şivələri içərisində yerini dəqiqləşdirmək.

Elmi araşdırma apararkən təsviri və tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir. Əsərdə Azərbaycan ədəbi dili və qohum türk dilləri ilə müqayisələr aparılmış, bir sıra məsələlərin izahında qədim yazılı abidələrə, lüğətlərə və başqa dialektoloji ma-

teriallara müraciət olunmuş, bölgədən toplanmış folklor mətnləri tədqiqata cəlb edilmişdir.

Toplama işi zamanı ekspedisiya və stasionar üsullardan istifadə edilməsi bəllidir. M.Kazımoğlu folklorun toplanması prinsiplərindən bəhs edərkən göstərir ki, stasionar yol folklorçunun hər hansı bir bölgədə daimi yaşaması və oradakı folklor mühitini ardıcıl surətdə müşahidə etməsi ilə səciyyələnir. Stasionar iş, adətən, illər ərzində, tələsmədən, çox vaxt da yeri və məqamı gəldikcə aparılır (64, 10).

Biz də bu elmi əsəri 2003-2006, 2013-cü illərdə Yevlax rayonuna ezamiyyət zamanı topladığımız folklor mətnlərinin və dialektoloji materialların əsasında hazırlamışıq. Mənbəyi göstərilməyən nümunələr müəllifin şəxsi arxivindədir.

Əsər Azərbaycan dili və folklorunun bir sıra məsələlərini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda dilimizin tarixi dialektologiyasının öyrənilməsinə, dialektoloji, etimoloji və məhəlli lüğətlərin hazırlanmasına, həmçinin Azərbaycan dilçiliyinin və folklorşünaslığının bəzi mübahisəli problemlərinin həllinə kömək edən dəyərli material verir.

Yevlax şivələrinin leksikası Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə tədqiq edilir, ətraflı şəkildə araşdırılır, bir sıra sözlərin izahı verilir və bu şivələrin Azərbaycan dili dialekt və şivələri içərisində yeri müəyyənləşdirilir.

Monoqrafiyada şivələrin ədəbi dillə, digər dialekt və şivələrimizlə oxşar, eləcə də fərqli xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılmasına, terminoloji xarakterli sözlərin sahələr üzrə qruplaşdırılıb izah edilməsinə və başqa cəhətlərə xüsusi diqqət yetirilir. Termin səciyyəli sözlərin ədəbi dilə uyğun gələnlərinin araşdırılması ilə həmin sözün bölgədə hansı şəkildə işlənilməsinə aydınlıq gətirilir.

Tədqiqat zamanı şivələrdə işlədilən alınma sözlər qruplaşdırılmış, türk mənşəli sözlərin izahı verilmiş, müşahidə edilən sözlərin semantik və frazeoloji xüsusiyyətlərinin də təhlilinə yer ayrılmışdır.

I FƏSİL

İŞLƏNMƏ DAİRƏSİNƏ GÖRƏ ŞİVƏ SÖZLƏRİNİN QRUPLARI

Dilin inkişafı ilə bilavasitə əlaqədar olan vacib məsələlərdən biri terminologiya məsələsidir. Dilin lüğət tərkibi nə qədər zəngin və çoxcəhətli olursa, dil də bir o qədər zəngin və inkişaf etmiş olur. S.Cəfərov terminoloji leksikaya «elmin, texnikanın, kənd təsərrüfatının, iqtisadi və ictimai həyatın, ədəbiyyat və incəsənətin müxtəlif sahələrinə aid olan müəyyən anlayışları dəqiq əks etdirən söz və söz birləşmələrini» daxil edir (23, 82). Terminlər adi sözlər kimi dilin lüğət tərkibinə daxildir. Lakin onlar ümumxalq dilində işlədilən adi sözlərdən bir sıra xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Başqa sözlə, termin sözdür, lakin hər bir söz termin deyildir. Sözüün çoxmənalılığı termin üçün xarakterik deyildir.

Bu gün ədəbi dildə işlədilən bir sıra terminlər vardır ki, onlar məhz ümumxalq dilindən götürülərək işlənməkdədir: günəbaxan, bağayarpağı, gicitkən, kəklikotu, acıtərə, alaq, budamaq və s. Vaxtilə yalnız termin kimi işlədilmiş bir sıra sözlər isə bu gün hər saat, hər an işlətdiyimiz ən adi sözlərə çevrilmişdir: maşın, telefon, televizor, radio, video, avtomobil, traktor, elektron, elektrik və s.

Termin elmin, texnikanın yalnız bir sahəsi ilə bağlı olur və konkret bir anlayışı ifadə etməklə, təkcə bir mənə daşıyır. Başqa mənada işləndikdə isə müəyyən sahənin termini olmaq hüququnu itirir. Belə vəziyyətdə həmin termin adi söz və ya başqa sahənin termini olur, ya da ümumişlək sözə çevrilə bilər (105, 23). Ədəbi dildə olduğu kimi, şivələrdə də ümumi sayılan hər hansı bir söz işləndiyi sahəyə görə termin sayılır.

Ümumiyyətlə, hər hansı bir söz termin ola bilər. Terminlər xüsusi sözlər deyil, onlar yalnız xüsusi funksiyaya malik olan sözlərdir. Sözüün termin kimi çıxış etdiyi xüsusi vəzifə həmin terminin funksiyasıdır (128, 3-5).

Terminlərin yaradılmasının birinci və əsas mənbəyini dilin öz daxili vəsaiti təşkil edir. A.Axundov termin yaradıcılığının mənbələri və üsullarını göstərərək yazır: «Leksik yolla termin yaradılmasında dilin özündə və ya onun dialekt və şivələrində mövcud olan sözlərdən istifadə edilir. Məsələn, S.Vurğun «Muğan» poemasında quru və susuz çöllərdə buxarın yayılıb uzaqdan su, ağac kimi görünməsini *ilğım* termini ilə adlandırmışdı. Ədəbi dildə *miraj* (fransız sözü) və *sərab* (fars sözü) terminləri ilə adlandırılan həmin təbiət hadisəsinə verdiyi bu adı – termini böyük şair Muğan şivələrindən almışdı» (5, 304). Ə.Orucov Azərbaycan dilində terminologiya yaradılması məsələsindən bəhs edərkən termin yaratmaq üçün əsas prinsiplərdən biri kimi, şivələrin mühüm mənbə olduğunu göstərir (99, 61-75).

Şivə sözlərinin işlənmə dairəsinə görə qrupları başlığı altında biz peşə-sənət sözlərini, təsərrüfatla bağlı sözləri, heyvan və quş adlarını, məişət və mərasim leksikasını, uşaq oyunlarının adlarını, musiqi ilə bağlı sözləri və rəng adlarını tədqiqata cəlb etmişik.

1.1. Peşə və sənətlə bağlı sözlər

Peşə-sənətlə bağlı leksikaya dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif ad altında yanaşılmışdır. Professional leksika, sənət terminologiyası, xalq terminoloji leksikası, professional sözlər və s. adlandırılan bu leksik təbəqə son illərdə tədqiqata cəlb edilməkdədir.

Rus dilçiliyində peşə-sənətlə bağlı sözlər XIX əsrdən toplanmağa başlanmışdır. V.İ.Dalın hazırladığı izahlı lüğətdə rus sənəti və kənd təsərrüfatına aid terminlər öz əksini tapmışdır (130).

Türkologiyada bu sahədə ilk tədqiqatçı özbək alimi S.İbrahimoğlu hesab edilir. O qeyd edir ki, terminologiya insanların iş prosesi zamanı yaranır və xalq dilinin bir hissəsini təşkil edir (134, 5).

Tədqiqatçı özbək dilinin Fərqanə şivələri əsasında metal emalı, misgərlik, dulusçuluq, zərgərlik və s. ilə bağlı peşə-sənət terminologiyasını araşdırmışdır. Onun fikrincə, özbək dilinin peşə-sənət leksikası qədim tarixə malik olub, tarixi dövrlərdə sənətkarlığın kənd təsərrüfatından ayrılması zəminində yaranmışdır.

Əsası S.İbrahimov tərəfindən qoyulmuş peşə-sənət leksikasının tədqiqi M.Asamutdinova tərəfindən davam etdirilmişdir. O qeyd edir ki, elmi-texniki terminlər konkret və mücərrəd anlayışları təyin edir, professional terminlər isə nəsildən-nəslə keçən, maşın tətbiq edilmədən əl əməyi prosesində yaranan adlar hesab edilir. Buna görə də professional sözlər daha çox konkret anlayışları ifadə edir.

Azərbaycan dilinin peşə-sənət leksikası xalqımızın maddi və mənəvi mədəniyyətini əks etdirir. Azərbaycan dilçiliyində bu qəbil sözlər ya «sənət-peşə sözləri» (76, 238), ya da «peşə-sənət leksikası» (23, 80) adı altında izah edilir. Peşə-sənət leksikası Azərbaycanın qədim el sənətlərinin dili olduğu üçün, onun sözləri şifahi şəkildə yayılmış, müəyyən əzsavadlı adamlar arasında işlənən leksik vahidlərdir (3, 20). Onu da qeyd edək ki, peşə-sənət leksikası əsasən qədim türk sözləri əsasında formalaşır. S.Cəfərov yazır: «...peşə-sənət leksikasının terminoloji leksika ilə çox yaxınlığı vardır. Bununla belə, bu iki sahə leksikasını eyniləşdirmək olmaz. Peşə-sənət leksikası terminoloji leksikanın yaranmasında mühüm rol oynasa da, öz məzmunu və işlənmə dairəsinin məhdudluğu etibarilə terminoloji leksikadan xeyli fərqlənir» (23, 82).

Müasir dövrdə elmin, texnikanın inkişafı ilə bağlı sənət-peşə sözləri də müntəzəm olaraq çoxalır və zənginləşir. Sənət-peşə sözlərinin bir qismi tədricən ümumiləşərək ədəbi dil terminləri sırasına keçir (76, 238). Yevlax şivələrində müşahidə edilən sənət və peşə sahəsi ilə bağlı sözlərin bir qismi ədəbi dilimizdəki sözlərlə eyniyyət təşkil edir. Bu sahə ilə bağlı qeydə aldığımız sözlərə diqqət yetirək:

Dəmirçilikdə istifadə olunan alətlər: zindan, çəkiş, kürə (Dəmiri kürədən dəmir çıxardar), kəlbətin, körüx¹, dəryaz, pıçax, balta, mıx (Mıxı mismara döndərən Allah var).

Çəkməçilikdə istifadə olunan əşyaların adları: pinə (Pinə kirri başmağa), biz, dəri, çəkiş, keçə, qəlif, yolmax, bağlama, qatdama.

Dərzilik sənəti ilə əlaqədar istifadə edilən əşyaların adları: üsgüx¹ (A.Sal., Xan., S.), qayçı//qaçı (Təzə doğulmuş uşağın yadığının altına qayçı qoyallar), civ (iynə-sap qutusu), iynə, saf (İynələrə sap olmuşam), parça, kurjuva, qotaz, gupur, tavaşır, metrə//arşın (Hərə öz arşınıynan ölçür; Anasına bax, qızını al, arşınına bax, bezini al).

Tənəkəçilik sənəti ilə əlaqədar istifadə edilən əşyaların adları: dudkeş, boru, dirsəx¹, navalça.

Zərgərlik sənəti ilə əlaqədar istifadə edilən əşya və alətlərin adları: topaz, platin, əqiq, süleyman daşı, mum, qızıl suyu, kəhrava, tunc, bürünc, naxış rəndəsi, qələm, burğu, məhəx¹, yaşma, zərrəbin (böyüdücü şüşə).

Toxuculuq terminləri. Toxuculuq insanların ixtira etdiyi ən qədim sənət növlərindən biridir. Hələ çox qədim zamanlarda insanlar geyim ehtiyaclarını ödəmək və yaşadıkları yeri döşəmək üçün hörməyi, daha sonra toxumağı öyrənmişlər.

Qalayçılıq, misgərlik, dulusçuluq kimi, toxuculuq da bu gün tənəzzülə uğramaqda olan sənət növlərindəndir. Bunun səbəbi isə elmin, texnikanın xalqın həyat tərzinə təsir etməsidir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə bu cür qədim sənət sahələrinə aid bir sıra söz və terminlər dildən çıxır, adamların yaddaşlarından silinir. Belə sözlərin tamamilə unudulmaması üçün onların toplanması, araşdırılması zəruridir. E.Mirzəyev Lənkəran və Astara şivələrində toxuculuğun inkişaf etmiş sahələrindən biri olan həsirçilik sənəti haqqında ayrıca bəhs etmiş, bir sıra söz və terminləri araşdırmış (91, 156), M.Abdullayeva isə toxuculuğun ən geniş yayılmış sahələrindən olan xalçaçılıqla bağlı 1000-ə qədər leksik vahid toplayaraq tədqiqata cəlb etmişdir (3, 3).

Yevlax şivələrində geyim əşyalarının (jaket, şal, şərf, cübbə, corab və s.) toxunması üçün istifadə edilən bir sıra söz və terminlər işlənir. Bunlar aşağıdakılardır:

Toxuculuq alətləri: mil//qurçoq, coraf mili, milçə (hörmək üçün alət), həvə, kirgit, biz, qıyix (Dilinə qıyix batsın), çuvaldız

(Baldız – çuvaldız), cəhrə (sapı əyirmək üçün alət), iy (sap sarınan əşya).

İp forma və növünü bildirən sözlər: əlçim, kələf (Ək., Nem.) (ip toplusu), tarım (ipin tarım çəkilməsi), giriş (cəhrəni fırlatmaq üçün istifadə edilən ip), yumax, iplix¹ (Əb.) (boyanmış yun ipi).

Toxuculuqla bağlı bir neçə sözü ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Xalı (büt. şiv.) – böyük ölçülü xalça. – Seyvana xalı döşəmişdi (Qm.); – Evgörməmizə bir qəşəx¹ Kəlbəcər xalısı gətirmişdilər (Qm.).

Xalı sözü «Dədə Qorqud kitabı»nda da işlənmişdir: Bin₁ yerdə ipək xalicəsi döşənmişdi; Toqsan yerdə ala qalı-ipək döşəmişdi (69, 34, 42).

Əlçim (büt. şiv.) – daraqdan təmizlənilib çıxarılmış əl içi boyda yun. – Aynəbətdəki kəfrəmin arasından ma: bir əlçim yun gəti (Yev.); – Qoy bir əlçim də yun gətirim, boylum döşəyi sırıyax (Y.Qar.); Əlçim-əlçim olasan (Yev.); A Yel baba, Yel baba, Əlçimimi ver, baba (Yev).

Türk dilində bu gün də «daranmış yunu bükmək üçün hazırlanmış yumaq» mənasını ifadə edən *əlçim* sözü işlənir. Çən-bərək və Karvansaray şivələrində isə «əlçim yun» mənasını ifadə edən *əlçəx*¹ sözü işlənir (68, 262).

Yapağı (əks. şiv.) – yaz qırxımının yunu. – Bi:l qızı köçür-dəjəm, ma: yapağı yunnan saxla (Qb.); – Mənnən sa: deməx¹, güzəmnənsə yapağı al (Qb.).

V.Radlovun lüğətində bu söz «təmizlənmiş yun» mənasında qeydə alınmışdır (154, c.3 (2), 261).

Şivələrdə *cod yun* (S.), *qaba yun*, *kirri yun* (büt. şiv.), *kilkə* (büt. şiv.) (keyfiyyətsiz yun), *ağ yun*, *qara yun*, *dəvə yunu*, *ağ dəvə yunu*, *güzəm* (payızda qırxılan yun), *şaqıldaxlı yun* (əks. şiv.) (üstündə qoyun qığı qurumuş yun) ifadələri işlənir.

Xalçaçılıq terminləri: kilim (Əc., Xal.) (xovsuz xalça: Kilim salan kilimin, gəvə salan gəvənin üstə oturajax; Ayıflı ayıvın bilsəydi, başına kilim salardı), mehravı (Gül.)//səccadə

(Xal.)//ceynamaz (əks. şiv.) (kiçik ölçülü namazlıq xalça), palaz (Nərm., S.) (xovsuz xalça), sumax (Gül., Yəd.) (xovsuz xalça), cejim (Nem., Qm.) (xovsuz xalça), şəddə (Qar.) (xovsuz xalça), gəbə (Əb., Ağ.)//gəvə (əks. şiv.) (xovlu toxunuşlu xalça: Ö:latda nəvə, yatırda gəvə).

Xalça və palaz məmulatları adları: xurcun (Mb., Ək.) (azuqə yığmaq üçün iki gözlü torba), heybə (Əc., S.) (kiçik ölçülü xurcun: Ağ at gəlir enişdən, Sinəbəndi gümüşdən. Bizə də qismət olsun, Heybədəki yemişdən.), çual (Mb., Qm.) (təsərrüfat malları saxlamaq üçün kisə: El ağzı çual ağzı döyül ki düyünnüyəsən; Qızı un çualına tay eləmə; Qarın çual döyül; Mənnən ötdü, qardaşıma dəydi. Elə bildim, saman çualına dəydi.), qaşix torvası (Yev.), yüküsdü (Qar.), çul (əks. şiv.) (atın gözəl görünməsi üçün salınan xovsuz xalça: Eşşəyi maxmər çullamaxnan döyül, eşşəy elə eşşəx¹di; İki çul, bir palan – hamısı oldu yalan; Tez-tez gələn kül üsdə, gej-gej gələn çul üsdə; Dana yekəlik, çulu yekəlmir), tərlix¹ (Yen., Əc.)//yəhəraltı (əks. şiv.) (yəhərin altından atın belinə qoyulan çul), palan (Eşşəyə güjü çatmır, palanı döyəşdiyir; Köhnə palan içi töhmə; Kim eşşəy olsa, biz ona palanix), əyağaltı (Ək.) (ayaq silmək üçün qarının kandarına salınmış kiçik ölçülü xalça), məfrəş (Əc.)//fərməş (əks. şiv.) (yorgan döşək yığmaq üçün əşya).

Naxışların adları: bala buta (Əc.), qoşa buta (Yev.), köbə (Ək.), qotazdı puta (Ək.), səpələmə naxış (Yen.), saya buta (əks. şiv.).

Xalçaçılıqda istifadə edilən alətlərin adları: qılış (Mb., C., S.) (cecim toxumaq üçün istifadə edilən alət), divar xanası (Gül.) (dəzqah), dirsəx¹ (Gül.) (taxta dəzqahlarda istifadə olunan möhkəm ağac parçası), ox (dəzqahın hissəsi), yan oxu (Nem., Nur.) (dəzqahın yanındakı möhkəm ox), darax (A.Buc., Qm.) (ilmələri daramaq üçün alət), yun darağı (Əc., Qm.), tərəş (Qar.) (alət), hana (Əc., Qğ.) (xalça toxunan dəzqah: Göy qurşağı görkəndə deəllər, mələx¹lər hana quruf; Mal danadan, ev hanadan), pa:z (Yen.) (taxta dəzqahın hissəsi), xovölçən (Sal.) (kiçik xətkəş).

Bunlardan başqa, Yevlax şivələrində digər qədim sənət, peşə sahələri ilə bağlı sözlər mövcuddur: sahatsız, də:рманçı (Çovanın qoyun dərdi, Dəyirmançının su dərdi. Qalayçının qav dərdi, Qərivin söyux dərdi; Də:рманçının öyündə un tapılmaz), əzcaçı, çayçı, bakqal (Adın nədi? – Bakqal. – Hax ver, hakq al; Bazar bakqalsız, meşə çakqalsız olmaz), qəssaf, çovan, naxırçı (Naxırçı qızı:n kö:lü naxırçı əpbəyi isdiyər), nalbənd (Axsag atın çolax da nalbəndi olar), mamaça (Mamaça çox olanda uşaq əyri çıxır), falçı, hamamçı, kəndirbaz, qırçı, odunçu, misgər, pinəçi (Pinə elmə, bazarda pinəçi çoxdu) və s.

1.2. Təsərrüfatla bağlı sözlər

Hər bir şivənin lüğət tərkibində həmin bölgənin iqtisadiyyatı ilə bağlı terminlər öz əksini tapır. Bu səbəbdən də şivələrin lüğət tərkibi ədəbi dilin lüğət tərkibindən fərqlənir. Lakin bir sıra sözlər də vardır ki, onlar digər şivələrdə də işlənir və eyni mənəni verir. Akademik M.Şirəliyevin qeyd etdiyi kimi, «Rayonun iqtisadiyyatı ilə bağlı olaraq müəyyən terminlərin yayılması sərhədini müəyyən etmək çox çətindir, çünki Azərbaycanın iqlim şəraiti və sairə bir çox yerlərdə həm maldarlıq, həm əkinçilik, həm də bağçılıqla məşğul olmağa imkan yaradır. Buna görə də bağçılığa, ya da maldarlığa aid terminləri yalnız bir rayona aid etmək mümkün deyildir; çünki bu terminlərə başqa rayonlarda da təsadüf edilir» (108, 332).

Şivələrdə işlədilən kənd təsərrüfatı terminlərinin ümumxalq dilindən ədəbi dilə gətirilməsi dilimizin zənginləşməsinə kömək ola bilər. Məsələn, Azərbaycan mətbuatının banisi H.Zərdabinin bu barədə xidmətləri böyük olmuşdur. O, yaradıcılığında xalq dilini əsas mənbə götürərək Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı şivələrindən bir çox sözləri məhdud dairədən çıxararaq ədəbi dilə gətirmişdir. Beləliklə də, xalq arasında işlədilən bir sıra peşə və sənətlərə, eləcə də kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə aid sözləri mətbuata gətirməklə şivə sözlərinin ədəbi dildə möhkəmləndirilməsinə səbəb olmuşdur.

Hər hansı dialekt və şivənin lüğət tərkibində onun aid olduğu ərazinin daha çox inkişaf etmiş iqtisadiyyatı ilə əlaqədar olan söz və terminlər öz əksini tapır. Bu baxımdan, Yevlax rayonu şivələrinin lüğət tərkibində maldarlığa, bağçılığa, taxılçılığa, pambıqçılığa, üzümçülüyə, meşəçiliyə aid söz və terminlər geniş yer tutur.

Əkinçilik terminləri. Yevlax şivələrində əkinçiliklə bağlı xeyli söz və terminlərə rast gəlinir. Bunların bəziləri köhnəlmiş sözlər olsa da, termin yaradıcılığını izləmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Əkinçiliklə bağlı sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. *Əkinçilikdə işlənən maşın və alətlərin adları:* traxdor//traxdır, oççalan//otpiçən maşın, dərzbağlıyan maşın, dörtcərgə maşın (pambıq yığan maşın), dəryaz//kərənti, dəsdəx¹ (dəryazın tutacağı), kərki (Mb., Qm.) (kol-kosu təmizləmək üçün alət), toxa, ketman//ketmənlə/kətmən, bel, dırmıx, yaba//yava, kürəx¹ (sünbülü, otu və s. çevirmək üçün alət), həyat (lazım olan alətlərin toplusu: İşi həyatnan görəllər, həyətənən yox), toxmax (Toxmax vuran tox gərəx¹), bülöy (təsərrüfat alətlərini itiləmək üçün istifadə olunan daş), çin//orax (Arazın qırağıynan Ot pişdim orağıynan. İtirmişəm yarımı, Gəzirəm sorağıynan), mala.

Qeyd edək ki, orax (*ordak* fonetik variantında) və kətmən («yeri toxalamaq üçün alət» mənasında) sözləri M.Kaşğarinin lüğətində qeydə alınmışdır (63, c.1, 179, 435).

2. *Kotan, xış və onların hissələri ilə bağlı sözlər:* kotan (şum aləti: Kotan nə bilir kin, qayış nə çəkir), dayax (kotana keçirilən yastı dəmir), dəmir kotan, dayaxlı kotan (altına dayaq keçirilən kotan), diyircəkli kotan, yüngül kotan, qara kotan//ağır kotan (3-4 öküz qoşulan kotan), qoşqu, maj (kotanın dəstəyi), majgəl (kotanın dəstəyini tutan adam), hodaxçı, gəvahın (xışın hissələri), dəsdə, zincir, güj zinciri, çarx//təkər, top (təkərin ox keçən hissəsi), boyundurux (arabanı, kotanı və s. çəkmək üçün heyvanın boynuna keçirilən ağac alət), boyunnux (boyunduruğun üst ağacı), xış//çüt, darax (xışın qolunun uc hissəsinə keçirilən ağac), kötux¹, samı, ana samısı, yan samı, qılınc, ulama.

3. *Taxılçılığa aid olan sözlər*: nour//nohur, şırım, payızdix (payız səpini), kəltən (sahədə əzilməmiş qalan kəsək, böyük torpaq parçası), döşdüş¹ (səpin zamanı əkinçilərin bellərinə bağladıkları cibli önlük), yazdix (yaz əkini), güzdəx¹ (payız əkini), quzulamax, cütçü//əkinçi, yemlix¹ (yem üçün əkilən taxıl), cüjərməx¹, tişərməx¹, sütül (tam yetişməmiş buğda və ya qarğıdalı), vər (əkin yerlərinin hissələri), ağ torpax (keyfiyyətsiz, qeyri-məhsuldar torpaq), höysüməx¹ (döyülmüş taxılı təmizləmə), ayırtđamax (buğdanı, düyünü zibildən təmizləmə), çəltix¹ ləki, girdə, küləş, suluf (çəltiyin içində bitən yabani bitki).

Yevlaxda belə bir holavar da var:

Qara kotan ağırdı,
Öküzdərim yağırdı.
Qarmax tellim çəhmiiyir,
Xınalım da sağırdı.

4. *Yerin şumlanması, əkilməsi, suvarılmasına aid olan sözlər*: yer belləməx¹, yaz şumu, payız şumu, toxum səpbəx¹, dırmıxlamax, malalamax, taxıl pişməx¹, dəmyə//demiyyə, çəngələmə pişməx¹, üzdəməx¹ (məhsulun yaxşısını yığmaq).

5. *Xırmanla əlaqədar olan sözlər*: xırman (taxıl döyülən yer), xırmançı (taxıl döyən əkinçi), dərz, pencə (təxminən 5 dərzdən ibarət taxıl topası), bəlim, dən, saman (Saman sə:n döyül, samannıx da sə:n döyül?), püfə (saman tozu), vəl (xırmanda taxıl döyən alət), qoşa vəl, xırmandaşı, bəndəm (kökündən çıxarılmış sünböldən dərz bağı).

6. *Arpa, buğda, yonca növləri*: ağ arpa, qara arpa (Qonağa baxıv atına arpa tökəllər; Arpa dö:ləm, at qavağına töküləm), ağ buğda (Arpanı sütül götür, buğdanı ötür götür), qırmızı buğda, qara qılçix, Qarabağ buğdası, zərdə buğda, kərə buğda, güləsər, ağ yonca, ala yonca (Ölmə, eşşəyim, yaz gələr, yonca pitər).

7. *Pambıqçılığa aid sözlər*: çiyid ıssatmax, çiyit dərmanamax, pambix səpbəx¹, pambix yığmax, sofqa yığmax, kol, qoza, ətdi pambix, yanix pambix, pambix qurutmax, pambix pulu, şırım, xaral (pambıq kisəsi, bardon), kətmənnəməx¹, güllə-

mə//gülolma (pərakəndə yığım), partdama, pambığın açılması, qərzəx¹//qarzac (pambıq qozasının qabığı), çor (yarpağa düşən xəstəlik), birinci üz (ilk yığım), ikinci üz (ikinci yığım).

8. *Tərəvəzçiliyə aid sözlər*: soğan, göy soğan, baş soğan, soğan ləki, sarımsax, qartof, kəpəx¹ qartof, ağçicəx¹, holland sortu, dağ qartofu, qırmızıgöz qartof, dəmyə qartof, kələm, payız kələmi, lovya, pamador, balqavax//boranı//kədi, badımcən, badımcən şitili, xiyar, xiyar tağı, xiyar çiçəyi, toxumlux xiyar, gü-lüburnunda xiyar, bibar//şirin isdot, ajı isdot, ajıtərə, isbanax, kəvər, kəröüz, keşniş//kişniş, şüyüt, razyana, turşəx¹, cəfəri, turp//turf, çuğundur (Yev.)//pazı (Ək.)//zılx (Mb., Köv.).

9. *Bostanla əlaqədar olan sözlər*: qovun//yemiş, gərməx¹ (yumru yemiş), şamma//şamba, turacı yemiş, xunu qarpız, qalın-qavıx qarpız//mal qarpızı (qalın qabıqlı qarpız), ala qarpız (qabığı ağlı-qaralı), qara qarpız (qabığı tünd-yaşıl qarpız).

10. *Bağçılığa aid olan sözlər*: bağı qaçısı, üzüm çardağı, calağ eləməx¹, budamax (qurumuş budaqları kəsmək), belləməx¹, əhəx¹ləməx¹;

Meyvə adları: alma, armut//armıt, heyva, nar, incir, ərix¹, şöytəli//şafdalı, xurma//pırnıx, karalux, əzgil, göyəm, çiyələx¹, giləs, morux, bөрүkгөн, quşüzümü, qarağat, qara qarağat, alça, gəvəli//göyəli, zoğal, tut, qoz, fındıx, innaf.

Alma növləri: şafran, sinap, Əhmədi, ağ alma, ajı alma, ta-bağ alma, cır alma, daş alma, turş alma, meyxəş alma, qırmızı alma, təkər alma, cır Haji, yaylığ alma, turşməzə alma, Şirvan alması, Quba alması, palmet, İran palmeti, Quba palmeti.

Armud növləri: sa:r armıt, sona armıt, göy armıt, qış armıdı, yay armıdı, payız armıdı, sulu armıt, tezdəyən armıt, çakqalbo-ğan, adamboğan, uzun armıt, qarətuluğ armıt, nar armudu (tez də-yən armud), xan armudu, abasbəyi, meşə gözəli, daş armıt, girzan armudu, pas armudu (Meşədə armıdın yaxşısının çak¹qal yə:r).

Gavalı növləri: sa:r göyəli, göy göyəli (Görməmiş halı, göy gavalı), cır göyəli, alma gavalı, albuxara gavalısı, payız ga-valısı, peyvənd göyəli, güyəm gavalısı, eşşəx¹ göyəli.

Nar növləri: ağqavıx nar, turş nar, şirin nar, Ağsu narı, peyvənd nar, cır nar, gülöyşə narı, çöl narı//meşə narı, mələs//vələs nar, turşəşirin nar, qırmızıqavıx mələs, ağ mələs.

Heyva növləri: turşməzə heyva, əpbəx¹ heyva, pambıx heyva, cürdəx¹ heyva, payızdıx heyva.

Alça növləri: cır alça, göycə, peyvəst alça, Naxçıvan göycəsi, alyanağ alça, qələmə peyvənd alça, qırmızı alça (Ö:lat turş alça kimidi: yemiyənin ağzı sulanır, yə:nin tişdəri qamaşır).

Gilas növləri: ağ giləs, sarı giləs, bəhli, turş giləs//gilənar (Mən səni bilirdim, bir uca dağcan, Sən məni bilmədin bir gilənarcan), şirin giləs, dəli giləs.

Ərik növləri: cır ərix¹, turş ərix¹, sulu ərix¹, gejyetişən ərix¹//gejdəyəən ərix¹, qaysı.

Üzüm növləri: keçiməncəyi//keçiməməsi, sa:rgilə, dərbəndi, kişmişi, ağ şanı, qara şanı, abasbəyi, gəlinbarmağı, lax üzüm.

Tut növləri: ağ tut, qara tut, xar tut, qon₁ur tut, bedana tut.

Qoz növləri: qavıgınezix¹ qoz, halva qoz, çətənə qoz.

11. *Bitki adlarını bildirən sözlər.* Yevlaxın bitki örtüyü rəngarəngdir. Burada müxtəlif ağaclara, yabanı bitkilərə, kol bitkilərinə, çəmən və ot bitkilərinə, bataqlıq bitkilərinə rast gəlinir. Bundan başqa, bağlarda, bostanlarda, həyətlərdə müxtəlif bitkilər bitir. Yabanı bitkilərdən insanlar kulinariyada və ya xalq təbabətində geniş istifadə edirlər. Yevlax şivələrində müşahidə edilən bitki adlarına diqqət edək: a) Ağac adları: qoax, iydə, söyüt, palıt, çinar, dağdağan, qarağaş, şavalıt, şam, küx¹ nar, vələs, dəmirağaş.

b) Ot adları: çətənə, çayır, cincilim, sütdü ot, biyan//biyanotu, pişix¹quyuğu, sarmaşix, pişpişə//pişpişi, pərpətöyün, əməköməci//əmənkömənci, kiriş, qanqal (Eşşəx¹ nə bilir, qanqal nədi?), eşşəx¹ qanqalı, saritikən qanqalı, baldırğan, yemişən, biyan, qaratikan, üzərix¹, quzuqulağı (Ya bağayarpağı, ya quzuqulağı), gülxətmi, qazəyağı, quşüzümü, bənö:şə, pıtrağ, yo:şan (Axşam burda, sə:r burda. Çöldə piten yo:şan burda) xınagülü, quluncan, unnuca, yemlix¹, təkəsak¹qalı, qırxbuğum, bağayarpağı, gülxətmi, boyana, gijitgan//gijikkan, itburnu (İtburnu dəmləməsi dərmandı),

çovanyasdığı, yarpız, qara yarpız, kəx¹liyotu//kəkotu, qantəpər, gənəgərçəx¹, əvəlix¹, atəvəliyi, yulğun, yolotu, sarı çiçəx¹.

Yulğun bitki adı M.Kaşğarinin lüğətində *yulğun* fonetik variantında qeydə alınmışdır (63, c.3, 39). *Yarpuz* sözü isə «ilan yeyən bir heyvan, firon siçanı, manqust» anlamında göstərilir. İlan yarpızdan qaçar, hara getsə, qabağına yarpız çıxar (İlan yarpuzdan qaçar, kança barsa, yarpuz utru kəlür) məsəlindəki yarpız da bitki adını deyil, həmin heyvanın adını bildirir (63, c.3, 41). El arasında «İlanın yarpızdan zəhləsi gedər, o da gəlif yuvası:n ağzında pitər» məsəli bu gün də tez-tez işlənir.

Heyvandarlıq terminləri. Yevlax şivələrində müşahidə etdiyimiz heyvandarlıq terminlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. *Qaramalla əlaqədar terminlər*. Azərbaycan dilində qaramal termini hamı tərəfindən başa düşülür. Buna görə də qaramal termini ümumişlək söz hesab edilə bilər. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə qaramal termini «buynuzlu iri ev heyvanı» kimi izah edilmişdir (10, c.1, 432). Heyvandarlıq təsərrüfatının yaxşı inkişaf etdiyi Yevlax rayonunun şivələrində *qaramal* dedikdə əsasən iribuynuzlu heyvan olan inək və camış nəzərdə tutulur. Şivələrdə müşahidə edilən qaramal terminini komponentlərinə ayırdıqda *qara* sözünün burada «böyük, nəhəng», *mal* sözünün isə «heyvan» anlamında başa düşüldüyünü görürük: – Olarda qoyun pendiri inamma ola, qaramal saxlıyıllar (Mb.).

1) Yaşına görə qaramal adlarını bildirən terminlər aşağıdakılardır:

Bılıx (Yen., Ək.) – bir-üç aylıq buzov. – Bılıx laf balaja buzoydu (Ək.); – Bılıxlı inəyi içəri qatmışam (Yen.).

Bu termin Salyan, Neftçala şivələrində balax//balağ fonetik variantlarında müşahidə olunur: – Gomuşun balasına balağ diyirüy (Neftçala, Qaçaqkənd).

Malaqarışan//malaqarışar (S., A.Sal.) – birillik dana. – Dana:n malaqarışan vaxdıda (S.).

Daşkəsən, Xocavənd şivələrində bu söz malqarışan, malaqarışar şəklində işlənir (54, 20).

Bərdə rayonunda və Yevlaxın Bərdəyə yaxın kənd şivələrində bu sözün sinonimi olaraq *damnançıxma* termini işlədilir: – Damnançıxmanı kəsməyə ko:lum yoxdu (C.).

Bu terminə qərb qrupu şivələrində də rast gəlirik: – Boz inənin bozoyu gələn yazda damnançıxmə:lajax <damnançıxma olacaq> (Daş Salahlı) (11, 210).

Yazabuğa (A.Qar., S.) – gələn yaz buğa olacaq, iki illik erkək qaramal. – Bu heyvan gələn il yazabuğa olajax (S.).

M.Şirəliyev bu sözün Qazax şivələrində «iki-üçillik erkək dana» mənasında işləndiyini göstərmişdir (110, 59). Bu termin təkə qərb qrupu şivələrində (11, 218) deyil, cənub və şimal qrupu şivələrində də işlənir (54, 21).

Bijəyinə//*bijəynə* (Sal., S., A. Qar.) – iki-üç yaşlarında bala vermiş düyə.

Qazax şivələrində də *bijəyinə* «doğmaq yaşına çatmamış» (heyvan) mənasını bildirir (8, 52). Neftçala, Salyan şivələrində isə *biceynə* formasında rast gəlinir.

İlkinə buğuyadurma//*ilkinə buğuya duran* (Qm.) – buğaya gəlmə vaxtı çatmış üçillik düyə.

Kələ (A.Qar., Sal.) – üç yaşı ötmüş buğa. – Bu heyvanın erkəyinə kələ de:r¹ (Qb.). V.V.Radlovun lüğətində *kələ* «sağmal inəx¹», «ilxı» mənalarında qeydə alınmışdır (154, c.2(2), 1112).

Dialektoloji lüğətlərdə bu sözün fərqli izahına rast gəlirik. 1964-cü ildə nəşr edilmiş lüğətdə (9, 255) bu söz «axtalanmış bir yaşar erkək dana», 1999-cu ildə nəşr edilmiş lüğətdə (8, 272) «buğa» mənasında izah edilmişdir. Qərb qrupu şivələrində *kələ* «üçyaşar axtalanmamış erkək dana» anlamında işlədilir (11, 221).

2) Rənginə və başqa əlamət nişanına görə qaramal adlarını bildirən terminlər: ala dana (Dana buzoylu yurtda qalmaz; Canavarnan gəzən dananı qurt yə:r), alagöz (gözlərinin ətrafı ala olan), qaragöz (gözlərinin ətrafı qara olan), zoğal inəx¹ (bədəni tünd-qırmızı tükü inək: İnəx¹ göz eləməsə, buğa atdammaz), qonur inəx¹, qızıllı inəx¹, gümüşü düyə, qırmızı inəx¹, sivribuynuz inəx¹, əyribuynuz inəx¹, aybuynuz cöngə, buynuzsuz dana,

qırıxbuynuz inəx¹, qarmaxbuynuz inəx¹, yoğunbuynuz inəx¹, pələqulax//palazqulax dana (böyük, enli qulaqları olan dana), qonurgöz dana, dəbərəgöz dana (Qm., Qar.) (gözləri iri dana), zağar inəx¹ (Nem.) (yekəqarın inək), yəhərbel inəx¹ (beli çökək olan); şıvırdıx inəx¹ (Nem.) (arıq, boyu uzun olan inək), tösmərəx¹ inəx¹ (kök, boyu gödək olan inək), beşəmcəx¹ düyə (Qm.) (əmcəyinin sayı beş olan düyə), ərəmix¹ inəx¹ (A.Qar.) (qısır inək), damazdıx düyə (Mb., Qb.) (nəsil artırmaq üçün saxlanılan düyə), tərəl dana (Qb., Mb.) (başında ağ xalı olan dana), qaraqaşğa inəx¹ (S., Sal.) (alınında qara xalı olan inək), qaşğa inəx¹ (Mb., Gül.) (alınında ağ xalı olan inək), qarayeriş inəx¹ (Gül.) (yeriyəndə ayaqlarını iri atan inək), səkil dana (Gül., S.) (ayaqlarında ağ tüklər olan dana).

2. *Qoyunçuluq terminləri.* Yevlax rayonu şivələrinin leksik tərkibində cinsinə, yaşına, rənginə və digər əlamətlərinə görə çoxlu sayda qoyunçuluq terminləri vardır. Bu terminlərin bəziləri ədəbi dildə işlənilmir.

Cinsinə görə qoyun adları:

Merinos (Mb., Qm.) – boyu gödək, yunu isə az olan cins qoyun; *herix*¹ (Qm., Qar.) – iri, gözəgəlimli qoyun; *balvas* (Qm., Mb.) – uzunquyruqlu qoyun; *qırım* (Qb., S.) – boyu gödək, az yunu olan qoyun (Bu qoyun cinsi müxtəlif cins qoyunun cütləşməsindən yaranır).

Yaşına görə qoyun adlarını bildirən terminlər. Yevlax şivələrində yaşına görə qoyun adlarını bildirən aşağıdakı terminlərə rast gəlinir:

*Əmlix*¹ (S., A.Qar., Nur.) – bir-iki aylıq quzu.

Bu termin ana südü ilə bəslənən quzular haqqında işlədilir.

*Əmlix*¹ sözü A.M.Şerbakın göstərdiyi kimi, «əmmək» feili ilə əlaqədar yaranmışdır (164, 82, 172). Qazax rayonu şivələrində «süd əmliyi», «ot əmliyi» ifadələri işlənir (53, 76).

Toxlu (Nur., A.Qar) – altı aylıq quzu. – Toxlu almaxdan ötrü tezdənnən Bərdə bazarına:dəjəm (Qb.).

Qədim türk lüğətində və M.Kaşğarinin lüğətində bu termin *tokli* şəklində işlənərək qeyd etdiyimiz mənanı bildirir (132, 577; 63, c.1, 424).

*Erkəx*¹ (A.Qar., Mb.) – bir yaşı tamam olmuş toğlu. – Uşağ əsgərdən gələn gün əyağı:n altda erkəx¹ kəsəjəm (Mb.).

Bu termin Naxçıvan şivələrində də eyni mənanı kəsb edir (13, 233).

*Şişix*¹ (Mb., Qb.) – iki yaşında erkək toğlu. – *Şişix*¹ erkəx¹ toxludu (Mb.).

*Şişəx*¹ (Mb., C., S.) – iki yaşında olan bir qarın doğan diş qoyun.

Bu termin Naxçıvan qrupu şivələrində də işlənir və «doğmamış qoyun» mənasını bildirir (13, 275). V.V.Radlovun lüğətində isə *şişəx*¹ «ikiillik qoyun» mənasında göstərilmişdir (154, c.4(1), 1083).

Öyək (Yen., S., Qar.)//*öyəx*¹ – üç yaşında erkək qoyun; – *Öyək* erkəx¹ qoyundu (S.); – Həsəngilə verməyə iki *öyəx*¹ ayır-mışam (Yen.).

Bu söz «Dədə Qorqud kitabı»nda *ögəc* fonetik variantında «təkə» mənasında işlənmişdir: Altmış *ögəc* dərindən kürk eyləsə topuqlarını örtməyən... (69, 52)

Ədəbi dilimizdə arxaikləşən bu sözə Azərbaycan dilinin bir çox dialektlərində müxtəlif variantlarda rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Şəki dialektində *öyəş*//*öyəc* (üçdən artıq yaşı olan erkək qoyun) (60, 195), Bakı dialektində *öyəc* (üçillik qoyun) (109, 189), Muğan qrupu şivələrində *öyəc* (iki-üçillik qoyun) (12, 206) və s.

Tarxdış (Qm., Gül., C.) – səkkiz yaşında erkək qoç. – Bir *ətəx*¹ pul verif, nəkqədər qoyun-quzu almışdım, onnan cəmi beş-üş *tarxdış* qalif (Qm.).

Yaşına görə keçİ adlarını bildirən terminlər:

Dıqı (S., Nur.) – bir-beş aylıq keçİ balası.

Bu termin türk dilində *dığı* şəklində işlənir və «oğlaq» mənasını bildirir (120, c.1, 128). Neftçala şivələrində *dıbir* formasında müşahidə edilir.

Çəpiş (Nur., Qm.) – altı aydan bir yaşa qədər olan keçi balası; – Boz çəpiş üş gündü gözümə yaxşı dəymir (Qm.).

Çəpiş sözü «altı aylıq keçi balası» mənasında M.Kaşğari-nin lüğətində qeydə alınmışdır (63, c.1, 372).

Yazmış (Nur., Gül.) – ikiillik keçi. – Yazmış kök olar (Yev.).

Qoyun və keçilərin xarakter və başqa xüsusiyyətləri ilə əlaqədar işlənən terminlər. Yevlax şivələrində qoyun və keçilərin bəzi xüsusiyyətlərini bildirən bir sıra spesifik terminlər işlənir.

Alaman (C., A.Buc.) – öz quzusunun başqa, sürüdəki bir neçə quzunu da əmizdirən qoyun. – Bu alaman qoyunu deyir, kökəlməmiş (A.Buc.).

Burada *al* sözün kökü, *-a* formant, *man* isə «qoyun» mənasında işlənmiş arxaik termdir (63, c.3, 157). Bu tərkibdə öz ilkin forma və mənasını saxlamışdır. Deməli, *alaman* «alan qoyun» mənasını bildirən termdir (54, 56). Bu söz eyni forma və məzmununda türk xalq danışığı dilində də işlənir (120, c.1, 90).

Qanacıl/qənəçcil toxlu (Yev., Ək., Yen., C.) – sürünün kənarları ilə gedən toğlu; – Qənəçcil biz sürünün qırağıynan gedən toxluya de:rix¹ (Ək.).

Qaçax/qaçağan qoyun (Yev., Xal.) – sürüdə tez-tez ayrı düşən qoyun; – Bu qoyun qaçağandı, sürüdə yaman tez-tez itir (A.Qar.).

Rənginə və nişanına görə qoyun və keçi adlarını bildirən terminlər. Şivələrdə müşahidə edilən bir qisim qoyunçuluq terminləri vardır ki, bu sözlər qoyun və keçiləri əlamətlərinə görə fərqləndirmək üçün istifadə edilir. Belə sözlərə nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

Qumral quzu (Yen., Xan., A.Sal.) – şabalıdı rəngli quzu.

Qumral sözü türkmən dilində eyni forma və mənada işlədilir (146, 368).

Ala-bula keçi (A.Qar., C., Ək.) – qarışıq rəngli keçi. – Ala-bula keçiyə xəstəlix¹ tüşüf (S.).

Qızılküərə (Ək., C., Duz.) – qızılı rəngə çalan qoyun; *ala-kürə* (Y.Qar., Qm.) – tükləri ağ-boz qarışığı olan qoyun; *bozurunqu//bozver* (Qar., Qm., Yev.) – boz rəngli qoyun.

Şivələrdə rast gəlinən qoyunçuluq terminləri təkcə ümumi zahiri görünüşə görə deyil, həmçinin bədən üzvlərinin əlamətlərinə görə də fərqləndirilir.

a) başın forma və əlamətinə görə: qumralbaş quzu, qara-qaşqa öyəx¹, kəltənbaş qoş (Ək., A.Qar.), sak¹qar (Xan., Mb.) (saqqallı keçi), təpəl qoş (Mb.) (başın ortasında bir çəngə tük saxlanılan qoç).

Saqar sözüne «Dədə Qorqud kitabı»nda rast gəlik: Toqlı-çıqlar, dövlətim *saqar* qoç, gəl, keç!» – dedi (69, 101).

b) qulağın və buynuzun forma və əlamətinə görə: pələqulax şişix¹ (A.Buc., Qm.) (iri, sallaqqulaq şişik), şəlpəqulax öyəx¹ (uzun qulaqlı qoyun), kəlin qoş (Xan., Hs., Sal.) (buynuzlu qoç), əyribuynuz qoş (Mb.).

Yevlax şivələrində qoyunçuluq terminlərini izləyərkən, qoyun və keçilərin daxili üzvləri ilə bağlı çoxlu sayda terminlərə rast gəlinir. Məsələn, əmgəx¹ (Qm., A.Sal.) (alın), əmgəx¹ əti (alın əti), irinnix¹ (A.Sal., Y.Buc.) (selikli qişa), sak¹qal əti (alt çənənin əti), gödən (Qar.) (qarın), qarın-qarta (Qm., Y.Sal.) (içalat), gəlinqartdamaz (Yev.), gəlinyumaz (Qb.), qırxqızyumaz (Ək.), gəlinboğan (əks. şiv.) (mədəciyin içəri divarı), ximirçəx¹ (Y.Sal., S.) (kürək hissədə yeyilə bilən yumşaq sümük), ağ bağır//öfgə (Gül., Nur.) (ağ ciyər: Tatı tamarzı görüf əlinə öfgə verdilər), qara bağır (S., Y.Buc.) (qara ciyər), yalağatüşən (S., Y.Buc.) (buynuzun altındakı ət), malaza (Qar., Qm.) (udlaq), xirtəx¹ (Yev., S.) (qalxanvari vəz), şirin bağırsax (C., Qm., Y.Qar.), aji bağırsax, düz bağırsax, aşıxlı (oynaq sümükləri), ürəx¹ toru (ürək lifləri), sidix¹lix¹ (Y.Qar., S.), dəlix¹lix¹ (Qar., Nur.), şak¹qa (S.) – soyulmuş qoyunun yarı hissəsi, cəmdəx¹ (S., A.Sal.) (kəsilib soyulmuş qoyun).

Misallar: Buynuzsuz qoçun qisası buynuzdu qoşda qalmaz; Çox qoyunun çox quzusu olar; Qoyun olmuyan yerdə keçiyə kərəm ağa deyəllər; Keçidən dö:lət, gədədən bəy olmaz; Sürü qayıdanda keçinin axsağı qavağa tüşər; Çovan çox olanda süründə qoyun qalmaz; Cavana gedən yumruş, qojuya gedən quyruş yə:r).

3. *Camışçılıq terminləri*. Camışçılıq təsərrüfatı Yevlax rayonunda maldarlığın digər sahələrinə nisbətən az inkişaf etmişdir. Bu da qaramal və qoyunçuluq təsərrüfatlarının daha sərfəli, camışçılığın isə çətin və az məhsuldar olması ilə əlaqədardır.

Camışçılıq üçün əlverişli iqlim şəraitinə malik bir çox bölgələrdə olduğu kimi, Azərbaycanın Ağdam, Bərdə, Yevlax zonalarında da xüsusi camışçılıq fermaları fəaliyyət göstərir. Yevlax rayonunda camışçılıq az inkişaf etsə də, şivələrdə bu təsərrüfat sahəsi ilə bağlı terminlər işlənməkdədir. Məsələn, zahiri görünüşü yaraşlıq, məhsuldarlığı isə yüksək olan camış növünə şivələrdə *heykəlli camış* deyilir. Bu növ camış cinsi Qazax dialektinin Borçalı və Tovuz şivələrində *heykal//heykəl* şəklində müşahidə edilir (54, 65).

Bu sahədə əldə etdiyimiz terminləri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

Yaşına görə camış adları:

*Bılıx//balax//xötəx*¹ (Qm.) – bir-altı aylıq camış balası;

Kalça//kəlçə (Qm.) – camışın altı aydan bir yaşa qədər olan erkək balası;

Pota (Qm.) – camışın bir yaşından iki yaşına qədər olan erkək balası.

Yevlax şivələrində *pota* sözü ilə bağlı *ayı potası* ifadəsi işlədilir ki, bu da «ayı balası» mənasını bildirir.

Avara (A.Qar., C.) – camışın ikiillik balası.

Avara sözü Yevlax şivələrində olduğu kimi, Muğan qrupu şivələrində də «işsiz» mənasından əlavə, «ikiillik camış balası» mənasını bildirir (12, 171).

Buğayə:lən//buğuyə:lən (C., Gül.) – üç yaşından yuxarı olan camış.

*Şişəx*¹ (C., Gül.) – üçillik kəl.

Ayğır (Gül., A.Qar.) – üç yaşından yuxarı olan kəl.

Düyə (Qar., Qm.) – iki-beş yaş arasında olan dişi camış.

Bijəyinə//bijəynə (Gül., C.) – vaxtından əvvəl kələ gələn camış düyəsi.

Birdoğan (C., Y.Qar.) – bir bala doğmuş camış.

Ana camış (Y.Qar., C) – üç yaşından on iki yaşına kimi olan camış.

4. *Atçılıq və dəvəçiliyə aid terminlər.*

a) *Atçılığa aid terminlər.* Atçılıqla əlaqədar Yevlax şivələrində aşağıdakı terminlərə təsadüf edilir: meytər (ata qulluq edən şəxs), axdaçı (atı və digər erkək heyvanları axtalayan şəxs), noxda (atı hörülkəyərkən yerə çalınan alət: Arvadın gərəx¹ noxdası bərk olsun), sinəbət (Qb.) (atın döşünə keçirilən alət), kəlləlik (cilovda atın başına keçirilən hissə), gəm (cilovda atın ağzına keçirilən dəmir hissə), yal (atın boynundakı tük), yəhər, palan, yüyən, üzəngi, cilov, qamçı//şallax (Atın işin görüncən qamçını ma: ver).

Yaşına görə at növləri:

*Kürük//kürüx*¹ (Mb.) – bir-altı aylıq at balası.

Dayça (Ək., Yen.) – altı ayından bir yaşa qədər olan at balası.

Daylax (Yen., Gül.) – bir yaşından iki yaşına qədər olan at balası.

Ülkə (Nur.)//ürgə (Gül.) – iki yaşdan dörd yaşa qədər olan erkək at.

Qulan (Nur., Qm.) – iki yaşdan dörd yaşa qədər olan dişi at.

Ayğır (Qm., Qar.) – dörd yaşdan yuxarı erkək at: Kasıvın bir atı var, o da ayğır.

Ayğır sözü «Dədə Qorqud kitabı»nda «döllük erkək at» mənasında (71, 13) işlənmişdir: Təpəl qaşğa ayğırına Tondaz bindi; Ayğır atım boğazlayub, aşum versün! (69, 42, 75) Dastanda *qulun* sözünə rast gəlinir: Ərəbi atlar olan yerdə Bir qulunu olmazmı olur?; Şahbaz-şahbaz atlar Qarıyıbdur qulun verməz (70, 47, 49).

Madyan (Qar., C.) – dörd yaşdan yuxarı dişi at.

Cinsinə görə atın növləri: erkəy at (Qm., Qb.), axta//axda, yavı//yabı (Mb., Qb.) (pis at), bədöy//bədoy (yaxşı at), şilxor yavı (yararsız at).

Rənginə görə at adları: kə:r at, ağ at, boz at, qaşğa at, sarı at//sa:r at, kürən at, sa:r kürən at, alapaça (paçası ala rəngli at). Bu, bərk qaçan at cinsidir.

Yerişinə görə at növləri: qurd yerişli at, çort (pis yerişli at), yorğa at (rahat qaçışlı at), dördtəmə//dördəm (cəld, dördayaq qaçan at).

Misallar: At qaşdı, örkən getdi, aləm bir-birinə dəydi; Yorğa at olsun, həmişə olsun; Eşşəyi min, ata çatıncan; Qulun at oluncan yə:si mat olar.

b) *Dəvəçiliyə aid terminlər*. Digər heyvandarlıq sahələrinə nisbətən dəvəçilik Yevlaxda geniş inkişaf etməmişdir. Buna baxmayaraq, şivələrdə dəvəçiliklə bağlı sözlər işlənir (Dəvədən tüşüf, höt-hötü əldən qoymur; Dəvə gördümmü? – Qığını da görmədim; Dəvə buddu arvad al, nər buddu oğul doğsun). Bu sözlərin bəzilərini nəzərdən keçirək:

*Köşək//köşəx*¹ (Əb., Ək.) – bir-dörd aylıq dəvə balası.

«Dədə Qorqud kitabı»nda da *köşəx*¹ sözünə rast gəlinir: Qızıl dəvələr olan yerdə Bir *köşəgi* olmazmı olur?; Dəvəcə bö-yümüşsən, *köşəkə* əqlin₁ yoq! (69, 47, 69)

Daylax (A.Qar., S.) – beş ayından bir yaşadək dəvə balası.

Daylax sözü eyni mənada Ağcabədi və Füzuli şivələrində qeydə alınmışdır (74, 188; 83, 126). Bu söz *tailaq* şəklində qaxax, uyğur, özbək, qaraqalpaq və s. dillərdə «ikiillik dəvə balası» mənasında işlənir (164, 107).

Maya (büt. şiv.) – dişi dəvə.

Nər (əks. şiv.) – erkək dəvə.

Maya və *nər* sözlərinə də «Dədə Qorqud kitabı»nda təsadüf edilir: Qaytabanın₁ mayasını yüklü qodım, *Nərmidir, mayamıdır*, anı bilsəm (69, 97).

*Lök/löx*¹ (Y.Qar.) – cavan dövə. Bu dövədən əsasən yük üçün istifadə edilir.

Buğur (əks. şiv.) – törədici qabiliyyətə malik dövə.

Buğur sözünə «Dədə Qorqud kitabı»nda həm buğra, həm də buğır şəklində rast gəlinir: Yanaşub yola girəndə qara *buğır* görkli; Genə toy edib, atdan-ayğırdan, dövədən *buğra*, qoyundan qoç qırdırışdı (69, 33, 34).

Bu söz qərb qrupu şivələrində «ikihörgüclü erkək dövə» mənasında işlənməkdədir: Künə buğurda olar, mayada olmaz (11, 202). Muğan qrupu şivələrində isə bu sözün *bığır* variantı işlədilir: Adə, sən bığır kimisən; Şofır qıpqırmızı *bığır* kimidür (12, 175).

Bundan başqa, şivələrdə dövəçiliklə bağlı qatar (yeddi başdan ibarət dövə dəstəsi), karvan (bir neçə qatarın birləşməsindən ibarət dəstə), sarvan (karvana başçılıq edən şəxs), avsar (dövə noxtası), güvən (dövənin belindəki çıxıntı), haça, tərک sözləri işlənir.

Baramaçılığa aid sözlər. Baramaçılıq təsərrüfatı Azərbaycan iqtisadiyyatının əsrlərdən bəri mühüm sahəsi olmuşdur. Yevlax rayonunda təsərrüfatın bu sahəsi ilə əlaqədar olaraq bir sıra söz və terminlər işlənir. Şivələrdə müşahidə etdiyimiz terminlər aşağıdakılardan ibarətdir: ağ barama (Yəd.), sarı barama (Yəd., Qğ.), çəkil (əks. şiv.) (yarpağı baramaqurduna verilən tut ağacı: Çəkilə bax, çəkilə Çəkil yerə tökülə. Qiyamat o gün qopar, İyin evdən çəkilə), uydur (Ək.) (baramanın yaxşı ipəyi alınandan sonra qalan hissə), tiyan (əks. şiv.) (barama bişən qab), pürix¹//pürüx¹ (Gül.) (yeni açmış tut yarpağı), ayar (Ək., Xan., Xal.) (əla növ ipək), keji (Qb.) (bişirilmiş barama), sarıgeləmə (qurdun barama sarıması), şax (barama sarımaq üçün qurdun üstünə qoyulan xüsusi budaq), bürən (barama şaxı), qara yuxu (barama qurdunun ilk yuxusu), ulu yuxu (ipək qurdunun üçüncü yuxu müddəti), xirix¹ (barama qurdunun dördüncü yuxudan sonrakı dövrü), miz (baramaqurdunun ardından çıxan ifrazat), güdülləməx¹ (şaxlama zamanı saralıb qırılmaq).

Arıçılığa aid sözlər. Respublikamızın bir sıra rayonlarında olduğu kimi, Yevlax rayonunda da arıçılıq inkişaf edərək gəlirli

təsərrüfat sahələrindən birinə çevrilmişdir. Məlum olduğu üzrə, arıçılıq əsasən dağlıq rayonlar üçün az zəhmət tələb edən, lakin yüksək gəlir verən bir təsərrüfatdır. Buna baxmayaraq, bu gün leksik xüsusiyyətlərini araşdırdığımız Yevlax rayonunun bəzi kəndlərində təsərrüfatın başqa sahələri ilə yanaşı, arıçılıqla da məşğul olunur.

Yevlax şivələrində arıçılıqla bağlı aşağıdakı sözlərə rast gəldik: mum, pətəx¹, arı pətəyi, ramka, beçə (yeni əmələ gələn arı), kiçiy arı, beçə arı, beçə bal, şan, arı şanı, şan bal (şanda olan bal), süzmə bal (süzülmüş bal), ana arı//dişi arı, şah arı, erkəy arı, meşə arısı, xəbərçilər (kəşfiyyətçi arılar) və s.

Misallar: Arım var, arım var – it arısı; Bal tutan barmax yalıyar; Doşav almışam, bal çıxıf.

Balıqçılığa aid sözlər. Yevlax Kür çayının sahillərində yerləşdiyi üçün burada əhali balıqçılıqla da məşğul olur. Balıqçılıqla bağlı daha çox işlənən sözlər aşağıdakılardır:

Alətlərin adları: tor, tilov, qarmax, qarmax qavağı qarğı, lot (qarmağa bağlanan daş), basma (ilan balığı ovlayan zaman ağacdən düzəldilmiş maneə), çəpərə (tordan hörülmüş alət).

Balıq adları: ağ balıx, qızıl balıx, nə:rə balıx, çəki, nak¹qa, siyənəx¹, sudax, leş, kilkə.

«Balıq tutanın evi» mənasında fətiyə (Xan.) sözü işlənir.

1.3. Çöl heyvanları, quş və həşərat adları

Yevlax şivələrində qeydə aldığımız heyvan və quş adlarının əksəriyyəti ədəbi dillə eyniyyət təşkil edir.

1) *Çöl heyvanlarının adları:* tülkü, çak¹qal, canavar, do:şan, kirpi.

2) *Quş adları.* Yevlax şivələrində təsadüf edilən quş adlarını iki cür qruplaşdırmaq olar: a) ev quşlarının adları: cüjə, tö-yux, Həşdərxan töyuğu, anaş töyux, qart töyüx, kürt töyüx, fərə (Kəkilli fərə çıxdı çəpərə. Hamı getdi ərə, mən qaldım fərə), su fərəsi, beçə, xoruz, xoruz beçə, hinduşqa, hinduşqa xoruzu, qaz

(Ördəx¹ qaz yerişi yeriməx¹ istədi, öz yerişin çaşdı), ördəx¹ (Yaşıldı başın, ördəx¹, Nə çəkif başın, ördəx¹. Həmişə cüt gəzərdin, hanı yoldaşın, ördəx¹?)

b) çöl quşlarının adları: həjleyləx¹, gejë quşu//yarasa, ala saxsağan, qırğı, çalağan, sığırçın, bildirçin, hüt-hüt, alacəhrə, torağay, tarla torağayı, meşə torağayı, sərçə, dam sərçəsi, daş sərçəsi, çöl sərçəsi, qaranquş, qarğa, ala qarğa (Ala qarğa çoxbilmişdiyinnən duzağa tüşər), qara qarğa, bəyquş, quzğun, anqut, alabaxda, kəx¹lix¹, zağ, qara zağ, birəbitdiyən.

Bəzi quş adlarının mənşəyinə diqqət edək:

Kəx¹lix¹ – *kəklik*. Bu söz qədim türk lüğətində (132, 295) və M.Kaşğarının lüğətində (63, c.1, 463) qeydə alınmışdır.

Şivələrdə dərman bitkisi olan *kəx¹lix¹otu* ifadəsi də işlənir.

Qarğa. Şivələrdə ala qarğa, qara qarğa, (Xal., Xan.) kət qarğası (Yen.), aran qarğası (A.Sal.) ifadələri işlədilir.

Bu quş adı da M.Kaşğarının lüğətində qeydə alınmışdır: Kərğa kalı bilsə, munqın ol buz sukar, Avcı yaşıb tuzak, mənqə bakar (63, c.1, 420). «Dədə Qorqud kitabı»nda da *qarğa* adına rast gəlinir: Baqsa görsə bir dərən₁ içinə *qarğa*-quzğun enərçiqar, qonar-qalqar (69, 38).

Qırğı. Qədim türk lüğətində bu söz qeydə alınmışdır (132, 446). İnsanda cəldlik, qoçaqlıq kimi xüsusiyyətlər olduğu zaman adətən onu bu quşa bənzədirlər: – Arvad qırğı kimidi ha! (Yev.)

Töyux – *toyuq*. Bu quş adına M.Kaşğarının lüğətində *takuk* fonetik variantında rast gəlik (63, c.2, 281).

Qaz. Şivələrdə məskəninə görə *ev qazı*, *çöl qazı* ifadələri işlədilir. Etimoloji baxımdan bu sözün səs təqlidi yolu ilə əmələ gəldiyi ehtimal olunur.

Qaz sözü qədim türk lüğətində eyni şəkildə qeydə alınmışdır (132, 438, 439).

Ördəx¹ – *ördək*. Yevlax şivələrində aşağıdakı ördək adlarına təsadüf edilir: yaşılbaş ördəx¹ (Yen.), çay ördəyi (Ək.), enni-burun ördəx¹, qızılbaş ördəx¹ (C.), alaja ördəx¹ (Gül.).

Qədim türk lüğətində, bu söz ödirək, ördük şəklində qeydə alınmışdır. M.Kaşğarının lüğətində də bu ada təsadüf edirik: *kaz kopsa*, ördək kölig *igənür = qaz getsə*, ördək gölə *yyiçə çıxar* (63, c.1, 166).

Anqut – qırmızı rəngli su quşu. M.Kaşğarının lüğətində *anqut* fonetik variantında işlənərək, «qaza bənzər qızılı bir quş, flaminqo» mənasında göstərilmişdir (63, c.1, 156). Bu sözə qədim türk lüğətində də rast gəlinir (132, 47). *Anqutun* boynu uzun olduğuna görə bəzən uzun, arıq adama da *anqutboğaz* deyirlər. Şivələrdə *anqutu çıxmax* (Qm.) ifadəsi tez-tez işlədilir və «arıqlamaq» mənasını bildirir: – Belə uşağnan mən neynim, yemir, işmir, *anqutu çıxıf* (Qm.).

Bu söz qərb qrupu şivələrində «ördəyə oxşar quşun bir cinsi» anlamında qeydə alınmışdır. Məcəzi mənada isə «arıq, zəif, uzunboğaz», «çoxyeyən», «mat qalmaq» mənaları göstərilir: – *An₁qut balaja quşdu*; – *Boğazı uzun, arığ adama an₁qut de:rix¹*; – *An₁qut çoxyiən adama de:rix*; – *Mən ona söz de:rəm, o an₁qut qalıf, cavaf vermer heç* (11, 197). Bu söz Cücəkənd şivəsində «arıq, arıqlamaq» mənasında işlənir. – *Mən burda olmamışam, inəyin₁ an₁qutu çıxıf* (75, 20). Oğuz şivələrində isə *anqut* «avam», «qanmaz» anlamında başa düşülür: – *Sən özünü lap anqut yerinə qoymusan* (8, c.1, 16).

Göyərçin. Bu söz E.V.Sevortyanın lüğətində qeydə alınmışdır (157, c.3, 58). Ə.Dəmirçizadə qeyd edir ki, həmin söz quşun rənginə görə adlandırılmışdır (31, 66). Şivələrdə ağ göyərçin (Yen.), çöl göyərçini (Ək., Xal.) ifadələri işlənir.

Alabaxta//alabaxda – çöl göyərçininə bənzər quş. Xalq inamına görə, bu quşu vuran zərər çəkər. Xalq arasında belə bir mənzumə də var: *Alabaxdıyam, alabaxda, Qanadım taxda-taxda. Kim məni öldürərsə, Qan qusar laxda-laxda.*

3) *Həşərat adlarını bildirən sözlər*. Şivələrdə qeydə alınan həşərat adlarından xeyli hissəsi ədəbi dildə və digər şivələrdə olduğu kimidir. Həşərat adlarına *milçəx¹//çivin*, *qara milçəx* (Ay *qara milçəx*, *Balamnan əl çəx¹*. *Balam na:dandı, Baş to:ladandı*),

güvə//güə, boyə, göyün, hörümçəx¹ (Hörümçəx¹ xeyir xəvər gətirir; Uşax hörümçəx¹dən can dilidir ki), soxulcan, qılquyruş, gənə, it gənəsi, at gənəsi, qılqurt, hünü, danatışı, xallı böcəx¹, kəpənəx¹, bit, ağcaqənət//diltili, mıǵı, mıǵmıǵa, çərikgə//çəyirtgə, qırxəyax və s. misal göstərə bilərik.

1.4. Xalq təbabətində aid sözlər

Yevlax şivələrində xalq təbabəti ilə əlaqədar bir sıra terminlər işlənir. Bu terminləri insan və heyvan xəstəlikləri ilə əlaqədar olaraq iki qrupa ayırmaq olar. Lakin bəzi xəstəliklər həm insanda, həm də heyvanda müşahidə edilir. Belə xəstəlik adlarına qotur, qızdırma, pişməcə, partdama, sarılıx, sətəlcəm, zökəm və s. misal göstərmək olar.

a) İnsan xəstəlikləri ilə bağlı sözlər: xora, inağ//inax, qarayara (Dilinə qarayara çıxсын), dəmrov, qotur, ala (Ciyarına ala tüşsün), çivan, çiçəx¹//suçiçəyi (Gözəlağa gözəliydi, vurdu çiçəx¹ çıxartdı), uruf tutma, ürəx¹getmə, çıxotqa (Yev.)//silli (Mb., Köv., Kol.)//vərəm (əks. şiv.) yatalax, qızılyel, yel//quluş, sancı, göbəx¹tüşməsi, qəbizdix¹, titrətmə, isitmə, sarılıx, xəlyar, boğma, qızılca (Laylay dedim ucadan, Səsim çıxсын bacadan. Tanrı səni saxlasın, Boğmadan, qızılıcadan).

Təbabətdə işlənən bəzi sözləri ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Qarabasma (Nur., S.) – Öydə tək oturanda qarabasma tutur məni (Nur.).

Qarabasma termini qədim türk dillərində işlənmiş *qara* sözünün «pis», «zülmet» mənələrindən yaranmışdır (132, 423). Türk-mən dilində də bu söz qeyd etdiyimiz mənada işlənir (161, 155).

Qaysax (əks. şiv.)//qərtməx¹ (A.Buc., Nur.)//qartmax (Xan.) – yaranın üstünün qabığı. – Yaranı qaysaxlıyif (A.Buc.); – Qartmağın yeri geyişir deyin qaşırıram (Xan.); – Yarası qərtməx¹ bağlyıf (Nur.); – Ağız, dedim axı qərtməyi qurdalama (A.Buc.).

Qaysax sözü suvarılan yerin quruması zamanı da işlədilir. – Qartofun qaysağın almasan₁, yaxşı boy atmaz (Qm.).

Qədim türk dillərinə aid lüğətlərdə bu sözə rast gəlmədik. Sözü *qay, qaş, qaz* kökü həmin lüğətlərdə «qabıq» mənasında izah edilmişdir (132, 430, 439).

Qart sözü türk dillərində «qoca» mənasında işlənmişdir. Qədim türk dilləri lüğətində «qarta», «qartal», «qartan», «qartla» kimi feillərin *qart* kökündən yarandığı və hamısının «yara» mənasında olduğu göstərilir (132, 430).

Təpitmə (Ək., A.Qar.) – məlhəm. – Əyağım sıyrılıf deyin təpitmə qoymuşam (Ək.). – Əlbəhəl məhrabanı isdadıf təpitmə qoydum (Yev.); – Əli yanan ağzına təpər.

«Dədə Qorqud kitabı»nda «qurumaq, suyu çəkilmək» mənasında *təpsirmək* feilinə rast gəlirik: Böylə digəc Qaracıq çobanını acığı tutdu, todaqları təpsirdi (69, 49). «Dədə Qorqud kitabı»nın izahlı lüğətində (71, 68) «səyrimək, hirsdən, acıqdan dodaqları əsmək, titrəmək» mənasında verilmiş bu söz müxtəlif şivələrdə fərqli mənə daşıyır: *təpitmə* «xıngal bişirmək üçün hazırlanmış lavaş», *təpməx*¹ «süddən kəsilmək, südünü qurutmaq» (19, 181).

A.Cəfərova bu sözü «bədənin çıxıq, sınıq yerinə qoyulan isti xəmir» mənasında izah etmiş və terminin kökünün səs təqlidi yolla əmələ gəldiyini göstərmişdir (24, 133).

Qədim türk dilləri lüğətində *tep* feilinin «təpikləmək» mənası qeyd olunmuşdur (132, 552). Türkmən dilində *tebsiremek* «susuzlamaq» mənasında göstərilmişdir (161, 624). Bizcə, *təpi* «hopmaq, özünə çəkmək» deməkdir. Məsələn, – Qoy yer təpisin (suyu canına çəksin), so:ra gedərsiz (Yev.).

Bu söz qantəpər bitkisinin adında da qalmışdır; məsələn, – Qışa nə qədər qantəpər yığıf qurutmuşam (Əb.).

Qarqara (S., Gül.)//*qarğara* (büt. şiv.) – boğaz xəstəliyi zamanı boğazı yaxalama prosesi. – Də:n boğazın gəlif, çovanyasdığıynan qarğara elə (S.); – Böyüx¹ adam döül kin, də:sənı qarğara elə (S.).

Ehtimal etmək olar ki, bu söz səs təqlidi yolu ilə yaranmışdır. Söz kökü olan *qar* feilinin digər türk dillərində də səs təqlidi olduğunu bəzi tədqiqatçılar qeyd etmişlər (139, 87). Qədim türk

dilləri lüğətində isə *qar* feilinin «boğulma, boğazında şey qalma» mənası göstərilmişdir (132, 422).

b) Heyvan xəstəlikləri ilə bağlı sözlər: qaradalax (Yev.) (dalaq xəstəliyi adı), öfgə (Yev., Qğ.) (ağ ciyər xəstəliyinin adı), qarayanıx (Qg., Y.Sal.) (iflic), yaman (S., Y.Sal.) (qaramalda əmələ gələn bəd şiş), çiçəx¹ (əks. şiv.) (səpki), dilbaş (A.Qar., S.) (dildə əmələ gələn yara), davax (Qm. A.Sal) (qaramalda əmələ gələn yara), şirə (Qm., Yev.) (dəri xəstəliyi), qeysər (Yev.) (atda əmələ gələn xəstəlik), manqoy (Qar., Qğ.) (soyuq-dəymə), çər (büt. şiv.)//çərrəmə (əks. şiv.) (zərərverici yara), də-nətüşmə (büt. şiv.)//arpiyatüşmə (arpa, buğda yeməkdən heyvanda əmələ gələn xəstəlik), xirtəx¹ (Ək., Yev., Yen.) (boğazda əmələ gələn xəstəlik), qurdağzı (Yev., Yen., Ək.) (canavardan keçən xəstəlik adı), ala (Ək., Əc.) (atda yoluxucu xəstəlik), göycə, durax (Sal., Mb., Əc., Hav.) (sarılıq).

1.5. Məişət leksikası

Məişət leksikası özünün rəngarəngliyi, zənginliyi ilə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin əsas hissələrindən birini təşkil edir. Bu leksika xalqımızın yarandığı ilk gündən mövcuddur. Məişət leksikası dedikdə insanların hər gün işlətdiyi ən vacib, ən lazımlı əşyaların adlarını bildirən sözlər nəzərdə tutulur. Bura gündəlik həyatda işlənən yemək, geyim, bəzək, ev əşyalarının adları daxildir. Bu qrupa daxil olan sözlər xalqın həyat tərzini, ailə münasibəti, düşüncəsi və s. cəhətləri ilə bağlıdır. «Xalqın maddi və mənəvi tarixi ilə sıx bağlı olan, gündəlik işlətdiyi məişət sözləri dilin tarixi, sözlərin etimologiyası ilə əlaqədar bir sıra məsələlərin açılması üçün lüğət tərkibinin mühüm qatlarından birini təşkil edir» (79, 115). Azərbaycan dilçiliyində, o cümlədən dialekt və şivələrin öyrənilməsində məişət sözləri tədqiqata cəlb edilmişdir (82; 104; 118). Bu əsərlərdə hər bir tədqiqatçı digərinə nisbətən məişət sözlərini müxtəlif bölgədə təqdim etmişdir. Yevlax şivələrində qeydə aldığımız məişət sözlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) *Geyim, parça, zinət və bəzək əşyalarının adları*. Məişətin bu sahəsi ilə əlaqədar olan sözlər çoxluq təşkil etdiyindən onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Qadın geyimlərinin adları: köynəx¹ (əks. şiv.), can köynəyi (A.Qar., S.), tuman (Qm., Qar.) (büzməli qadın yubkası: Utanana utancağam, yaşmağım üzdən yuxarı. Utammaza utammazam, tumanım dizdən yuxarı), on iki taxdalıx tuman (Ək., Əc.) (qoca arvadların geyindiği qadın geyimi), arxalix (Arxalığın bədamı, Yoldan elər adamı), dejurka, don, qofda (əks. şiv.), cütbalax (Yen., Əc.) (qoca arvad geyimi), genbalax, dizdix¹, cüpbə (Qar.), baldon.

Baş geyimləri: ləçəx¹ (büt. şiv.), yaylıx (Qm., S.), çalma (C., Ək., Yen.), çitmə (Bəyd., Qm.), qıyqaş (Qm.), baş cunası (Qm., Qar., S.), şal (büt. şiv.), tirmə şal (Yəd., Qb.), dingə (Yev., Ək.), kələğayı (büt. şiv.), şarf (Mb., Qm.).

Kişi geyimlərinin adları: arxalix, kürk (əks. şiv.), cüpbə (Toyunda cırax cüpbə, cırax qaloşnan), gödəx¹cə (A.Sal., Xal.), çuxa (Xal., Xan.), yapıncı (Ək., Xal.), setrə (Yəd., A.Qar.), surtoy (Surtoyu suda axıdıf).

İran mənşəli söz olan *setrə* «astarsız pencək» mənasında Şərqi qrupu şivələrində də işlənir (111, 85).

Baş geyimləri: papax, börk (Arı bu şana gedər, Uçar kaşana gedər. Qəriflix¹də ölənin Börkü nişana gedər), motal papax, qaragül papax, buxara papax (Qm., Gül.), şiş papax (Bəyd., Qb.), araxçın (Mb., Bəyd.), şafqa (Mb., Qar.), panama (Yev.).

Ayaq geyimləri: çarix (Çəhməlini çəh bəri, çarixlıdan ay to:ba; İtdən çox çarix yığan yoxdu, genə əyağıyalındı), quşburnu çarix, bağlı çarix, şişburun çarix, qızqaytaran, başmax (Başmağımı geyərsən, yerişimi yeriyə bilməzsən), çəhmə (büt. şiv.), bağlı coraf, şətəl (Mb., Yen.) (yun corab), patava (Yen., Xal.) (iplikdən toxunulmuş ayaq geyimi), səndəl (S., İsm.), potux (İsm., Ək., Əc.), postal.

Parça adları: şal parça (əks. şiv.), yun parça (büt. şiv.), çit, saya çit, bambazı, vilur (Qar., Qm.), drap (büt. şiv.), maxmə

(Yəd.), gülmaxmər, zərmaxmər (Xal., Y.Sal.), zər-ziba, qaz-qaz (Yev., Qar.), qırbişin (S., İsm.), krisdalon (Mb.), xara (Qm., Qar.), zər-xara (Qm., Qar.), sətın (Nərm.), neylon (Yəd., Bəyd.), bombarxat (Yev., S., Yəd.), atlas (Bəyd., Mb.), bafda, kətan (Mb., Nərm., C.), qanouz (C., Mb), döydüm-ölməz (Mb.), alış-dım-yandım, deqanal.

Zinət əşyalarının adları:

Sırğa növləri: badamı sırğa (Yev., Yen.) (badam şəkilli sırğa), gül sırğa, ay-ulduz sırğa (Yen., S.), silsiləli sırğa, təqqaş sırğa, yaqutqaş sırğa, zümrütqaş sırğa, simafor sırğa (A.Qar., Qm.) (üç qaşdan ibarət olur: almaz, zümrüd, yaqut).

Qeyd edək ki, Qax rayonunun İlisu şivəsində sırğa sözü-nün sinonimi olan *tana* işlədilir: Tanalı qızım, sonalı qızım.

Üzük növləri: yantar üzük¹//ballı üzük¹ (Yev.), safir üzük¹, gül üzük¹, paxlava üzük¹ (Qm., Qar., C.), təqqaş üzük¹ (C., S., A.Buc.), səbət üzük¹ (A.Buc., C.).

Qolbaq növləri: sahat qolbağ (A.Sal., C.), pul-pul qolbağ (C., A.Qar.), şəbəkə qolbağı (A.Qar.), zincirri qolbağ (A.Qar.).

Digər zinət əşyalarının adları: gözmuncuğu, qızıl muncux, qızıl nal, hil, qızıl boyunbağı, mirvari boyunbağı, medalyon, qızıl sancax, qızıl düymə, zincirri sahat (kişilər üçün), qaşdı sahat, silsilə.

Qeyd edək ki, Şəkiddə hil sözünün sinonimi olaraq *arpa* işlədilir ki, bu da həmin boyunbağının arpa dənəsinə bənzəməsi ilə bağlıdır (107, 98).

Bəzək əşyalarının adları: sürmə, vəsmə, ənnix¹, kirşan, xı-na, gülaf.

2) *Ev əşyalarının adları.* a) Yataqla bağlı sözlər: yorğan, döşəx¹, yasdıx (Yev., A.Sal.)//balış (əks. şiv.), nazbalış, qulax yasdığı, mütəkgə//mitəkgə (Y.Qar., Mb.), döşəx¹cə, sorux, mələfə, kəfrəm (Yen., Bəyd), mitil (əks. şiv.), taxt (Qızıldan taxdın olunca quruca baxdın olsun; Ana qızına taxt verər, ata oğluna baxt), taxdörtüyü, yüx¹, yüx¹ pərdəsi.

b) Ev avadanlığı adları: taxca (Taxcadan tüşdü, tap elədi, Gülsənəm onu hap elədi; Biz-biz idix¹, Otuz iki qız idix¹. Əzildix¹-büzüldüx¹, Bit taxcıya düzüldüx¹), sandıx (Qayçımı atdım sandığa cingildiyə-cingildiyə, Gəlir oğlan adamı dingildiyə-dingildiyə), dilo (Qar.), dilo pərdəsi, rəf (A.Qar.), ayna (Xal.)//güzgü (Güzgü sınında uğursuzduğ olmasın deyə nəzir çixallar), darax, davankeş.

c) Hamamda istifadə olunan əşyaların adları: savın, kisə, ləyən, qulfluca//parç//dolça (Axşam bir dolça suynan yuyulan səhər bir səhəx¹ suynan yuyulmaz), hamamdaşı, məhrəva//məhraba, qətvə//qədifə//can dəsmalı.

ç) Mətbəxdə istifadə olunan əşyaların adları: manqal, maşa, şiş, tuğ süpürgə, şəlpə (döşəmə silmək üçün əski), xəkandaz, ko:ğa, dəsdərhan, təhnə (Təhnədə əpbəx¹ qutarıf, vay qaranın halına, Havıya bulut gəlifdi, vay sarının halına), tavax, sımavar, nehrə, ətdöyən, balta//dəhrə (Ağaş yıxılmasın: baltalı da yüyürür, baltasız da), bülöy daşı, ət taxdası//ət kötüyü.

d) Qab-qacaq adları: satıl, sərniş (Sən sütdü inəy ol, vur sərnışı sındır), səhəx¹ (büt.şiv.), bardax (Təzə bardax suyu sərin saxlıyar), ağzığər, çöyjə//cöjə (Qar., Bəyd.), masqura (Bəyd., Xal., Xan.)//kasa (Yev., Mb.), döyrə (Mb., Köv., Bəyd.), ləyən//ləyənçə, nimçə, quyruclu (Bəyd., Qm.)//avgərdən, sənəx (Su sənəyi suda sınar), cürdəx¹, bardax, mejmahı//mis sini (Gül., Yen., İsm.), qətdoğruyan, qətdan, bulut, potunus, qazan (Şərix¹li qazan geç qanıyar), sapılca (İsm., Gül., Bəyd.)//tava, pıçax (Əlimi pıçax kəsifdi, Dəsdə pıçax kəsifdi)//dəllə (Gül., Yen.), oxloy//oxley, ələx¹ (Ələhcən evi olanın xəlvirçən qarğaşası olajax; Ələyə gələnə ərə verir; Ələyi ələnif, xəlviri göydə fırranır), ərsin (Yəd., Bəyd.), dördəyax (büt. şiv.), saj (Haja gedən gəldi, saja gedən gəlmədi; Kasıvın saji qızanda kündəsi qutarır), sajəyağı (Mb., Qar., S.), teşt (Neynirəm o qızıl teşti ki içinə qan qusajam), tiyan, tabax (Kasıf dedi, bir tabax xəmirimi it apardı, inammadılar. Varrı dedi, bir tabax xəmirimi it apardı, inandılar), həvəx¹, həvəydeştə (Mb., İsm., C.), cam, çömçə (Qaşix çömçə-

dən böyü oluf), çəlləx¹ (Qb., Yen., A.Sal.)//duqu (Gül., Ək.), aşsüzən (İsm., C., Ək.), süzgəş, məcməyi (Qm., Qar., S., A.Sal.), mis məcməyi (Qar.), qəfədan, çaydan, isdikan, nəlvəki//ləlvənki, banka//ballon, cəvəran (Yev.) (səbət).

Sərniş sözü M.Kaşğarının lüğətində sərniç şəklində «dəvə dərisindən düzəldilən su tuluğu, ağacdən oyulmuş qab» anlamında göstərilmişdir (63, c.1, 444).

*Cürdəx*¹ sözü Şəki şivələrində *cirdək* şəklində tələffüz olunur və səhəng (sənək) adlanan su qabı ilə, demək olar ki, eyniləşdirilir. Lakin bəzi rayonlarda *səhəng* sözü *cürdək* adlanan su qabından azacıq böyük olan su qabının adı kimi işlənir (31, 56-57). Şəkinin Göynük kəndində isə bu əşya *çəp* adlanır: – Çəpini götür, süyə gidax.

Bardaq sözünün etimologiyası ilə bağlı Ə.Dəmirçizadə doğru olaraq qeyd edir ki, türk dilində işlənən *bor* sözü ilə «qab» mənasında olan *daq* sözünün birləşməsindən «mey qabı» mənasına müəyyən qab növü anlayışını ifadə edən mürəkkəb bir ad kimi bordaq – bardaq sözü yaranmışdır (31, 54-56).

Duqqu sözü Qax rayonunun İlisu şivəsində *daqa* şəklində müşahidə olunur: – Qada, ho daqanı qotu, işmağa su gəti.

3) *Çörək növləri və xörəklərlə bağlı sözlər*. Süfrə mədəniyyəti hər bir ailənin mədəni səviyyəsini və onun yaşayış tərzini əks etdirir. Azərbaycanda hər regionun öz adət-ənənəsinə uyğun həyat təzi, xörəkləri vardır. Hal-hazırda respublikamızın bir bölgəsində bişirilən elə xörəklər vardır ki, digər bölgədəki insanlara tanış deyildir.

Məişət leksikasının əsas tərkib hissələrindən olan müxtəlif yemək adları şivələrdə daha çox qorunub saxlanılmışdır. Bu adların araşdırılması xalqımızın məişət mədəniyyətinin qədimliyini üzə çıxarmaq baxımından faydalıdır. Eyni zamanda, şivələrdə müşahidə edilən müxtəlif fonetik, morfoloji və leksik variantlarda işlənən xörək adlarının toplanması, öyrənilməsi termin yaradıcılığı üçün də əhəmiyyətlidir.

Yevlax şivələrində müşahidə edilən çörək və xörək adlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Çörək növləri: çörəx¹//əpbəx¹ (İt əpbəyə, uşax məhəbbətə), lavaş//yuxa (Xan özü toxdu, elə bilir, orduya bir yuxa çoxdu; Yavaş-yavaş, pendir lavaş), bayramçörəyi (Xan., Xal.), arpa çörəyi (Qurulduyan qarına arpa çörəyi bəhanədi), buğda çörəyi (Buğda çörəyi:n buynuzu olar; Buğda çörəyin yoxdu, buğda dilin olsun), fətir (Yen., C.), kömbə (C., S., Yev.), kökə (Yen., Xal.), pəpə (uşaq dilində), aşıtma çörəx¹ (A.Sal., ABuc.)/yannama (Qar., Qm.), qatdama (A.Sal., Qm.), külçə//o:ma (Qm., Qar.), xamralı.

Çörək növlərinin doyumluluğu ilə bağlı Yevlaxda maraqlı bir xalq deyimi də işlənir: Yuxa – yolda yıxa, Fətir – kəndə yetir, Xamralı xas – bağrın₁a bas.

Qədim türk lüğətində epmək//etmək (132, 175) və M.Kaşğarının lüğətində əbək//əpmək//ətmək (63, c.1, 136, 164, 165) sözləri qeydə alınmışdır. Bu sözə eyni mənada Nəsiminin şeirlərində də təsadüf olunur:

Kimün ki, oldu nəsibi əzəldə həqdən eşq,

Ana nə şərbətü məcun gərək, nə *əppəgü* aş.

Şirniyyat adları: şəkərbura, paxlava, qoğal, şor qoğal, şirin qoğal, halva (Halva, puloy yalandı, Ölüyə qalan Qurandı), quymax (İş tərs gətirəndə quymax da diş çıxardır), südçörəyi, şirinçörəx¹, fəsəli, dəfdərqazı.

Xörək adları: süddüaş//süddaş (Süddü pilo: yaxşıdı, bir gün bizdə, bir gün sizdə), xəşil (Getmişdi xəvərə, otudu xəşilə; Xəşil da daşarmış), şopot (Qm., Yəd.)/ətsiz ərıştə (Uzun-uzun dərvişdər, Axşam bizə gəlmişdər (ərışdə), xəngəl (Xingəl – atını min gəl), örişdə (xəngəlin üstə tökülür), təngov, qourma (Qourmanı gəlnim qoursun, qourğanı qızım qoursun), tıbağa qourması (Qm.) (soğan, badımcan, pomidordan hazırlanan xörək), pört-dəmə (Xal., Xan.), həlimtöhməşi, çovanaşi, şüyütploy, boyanalı aş (Xal., C.), şamkavavı (Yəd., Bəyd.) (döyülmüş ətdən tavada bişirilən xörək), xankavavı (Bəyd.), kifdə, dolma (Dadammişan dolmuya, O da bir gün olmuya), döyğa (Yayma yaylağacan,

Döyğa dok¹qazacan), şalampır (Bəyd.), bozbaş (Xan., S.), bozartma (Bəyd., Yəd.), qiymə, qaysava (İtin axmaxlığıdı, qaysavadan pay umar), buğlama, umac (Özünə umac ovammır, özgüyə ərişdə kəsir), soyutma (S., C., Nərm.), kəlləpaça (büt. şiv.)/başəyax (əks. şiv.), cırdala (Qm.).

Qeydə aldığımız bəzi xörək adlarını ayrıca olaraq nəzərdən keçirək:

Qourma (Mb., Ək., Əc.) – qovurma. Arxaik xörək adlarından biridir. Bu sözün ən qədim şəkli *kaqurmaq* feilidir. Kavurma feilini türklər əvvəllər kakurmaq və kaqurur formasında işlətməmişlər (88, 32).

V.Radlovun lüğətində bu termin kavurdak – kavurma (154, c.2(1), 471-472) şəklində qeydə alınmışdır. Burada kaurtaç sözünün «qovrulmuş buğda», yaxud «arpa» mənası da göstərilir (154, c.2, 52).

«Dədə Qorqud kitabı»nda *qovurma* termini qaurma şəklində işlənmişdir: Qara qaurma edib, qırq bəg qızına ilətün₁ (70, 47).

Bu söz qırğız dilinin dialektlərində *kuurmaq/kuurma* variantlarında müşahidə edilir.

Azərbaycan dilinin şivələrində bu adın qavurma (140, 27), qavırma (47), qourma (100, 418), qö:yurma (68, 255) variantlarına rast gəlinir.

Qiymə/qıyma (büt. şiv.) – qiymə. Yevlax şivələrində bu söz Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində (10, c.1, 497) göstərildiyi kimi, «xırda döyülmüş ətdən hazırlanmış xörək» mənasında qeydə alınmışdır.

Qiymə sözü «Dədə Qorqud kitabı»nda da işlənmişdir: İki talusından çəngələ sancun, qıyma-qıyma ağ ətindən çəkün (69, 47).

Qıy feili «yazığı gəlmək», «üyütmək», «yox etmək», «öldürmək» mənalarını da bildirir. Bütün bu mənaları türk dilində *kiy* feili ifadə edir. İlk mənə Azərbaycan dilində *qiymə/qıyma* (xırda doğranmış və qızardılmış ət) sözündə saxlanmışdır (157, 11).

Omaş//umaş (əks. şiv.) – umac. Qədim türklər bu xörəyə *əriştə şorbası*, Anadolu türkləri isə *tutmac* demişlər. Orta Asiya türkləri isə *umac* deyirlər.

S.Məmmədova qeyd edir ki, umac sözü ilk əvvəl, «unlu aş», «undan hazırlanan aş», «omac aş» formasında meydana gəlmiş, sonradan *umac* şəklində sadələşmişdir (88, 38). Neftçala-Salyan regionunda bu gün də həmin xörəyə *umac* deyil, *omac aş* deyilir.

Bizcə, bu yemək adı *ovmaq* feili ilə əlaqədardır, çünki unu su ilə ovduqdan sonra bu xörək bişirilir.

Dolma (büt. şiv.) – dolma. Qədim xörək adlarından biridir. Ehtimal olunur ki, bu xörək adı «doldurmaq» «dolamaq», «sarımaq» feili ilə bağlı olduğundan belə adlanır.

Yevlax şivələrində dolmanın bir neçə növünə rast gəlinir: yarpax dolması (əks. şiv.)//*tən₁əx¹* dolması (Y.Qar.)//qara dolma (Yev.), yalançı dolma (Ək., Əc.)//kor dolma (S.), kələm dolması, badımcan-bibər dolması, irəx¹li dolma (badımcan, bibər, pomidor, yaşıl almadan hazırlanır).

Ərişdə (əks. şiv.)//*örüşdə* (Əc.) – ərişdə. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində (10, c.2, 286) bu sözün fars mənşəli olduğu göstərilmişdir.

M.Kaşğarinin lüğətində bu söz *eləşgə* şəklində «ət ilə birlikdə xaşlanmış xəmir parçaları» mənasında qeydə alınmışdır (63, c.1, 173).

S.Məmmədova isə *əriştə* termininin türk dillərində «qiy-mə», «kəsmə» («kəspə»), «omac//umac//ocmac», «tutmac» kimi sinonim variantlarının olduğunu göstərir (88, 48).

Kavaf (büt. şiv.) – kabab (Kavav iyinə gəlif, görüf eşşəx¹ dağlanır). Bu yemək adı, ərəb mənşəlidir (10, c.3, 6). Kabab əsasən şişdə bişdiyi üçün türkdilli xalqlar bu yemək növünü *şişlik* də adlandırırlar. «Dədə Qorqud kitabı»nda *şişlig* sözü «şiş çəkilən ət, kabablıq ət, şişdə qızardılmış ət, kabab» mənasında işlənmişdir: Bu oğlana *şişlig* olsun, ər dəmlidir!

Yevlax şivələrində kababın yalnız şişdə yox, tavada bişirilən növlərinə də rast gəlinir. Məsələn, tavakavavı (Əc., Mb.), şamkavavı (Bəyd., Qğ.).

Ağartı növlərini bildirən adlar. Ağartı növlərinin adları sahə leksikasının tərkib hissələrindən biridir. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin leksik xüsusiyyətlərindən bəhs edilən əsərlərdə müvafiq ərazidə müşahidə edilən ağartı növlərinin adları göstərilmiş, bir sıra xüsusiyyətləri müəyyən dərəcədə izah edilmişdir. Məsələn, A.Kubatov ləzgi dilində müşahidə edilən *dələmə, bulama, axtarma, qaymaq* (140, 10-18), Ə.Hüseynov Qazax rayonu şivələrində işlənən *kətəməz, qurut, dələmə, bulama, atlama* kimi ağartı adları haqqında maraqlı məlumatlar vermişlər (53, 78-79).

T.Əmiraslanov kulinariyaya aid yazılarında Azərbaycan mətbəxinə dair təsnifat verərkən qəlyanaltıları da ayrıca olaraq göstərmiş və dürməkləri də buraya aid etmişdir.

Yevlax şivələrində *dürmək* dedikdə, *yuxanın (lavaşın) arasına ağartı – şor, pendir, yağ qoyularaq bükülmüş qəlyanaltı* nəzərdə tutulur. Şivələrdə *ağartı* adını əvəz edən *yavannix* sözü də işlədilir. Bu söz ağartı adlarını xörək adları sırasına yaxınlaşdırır. Lakin bunu da qeyd edək ki, ağartı adlarının xörək adları sırasına daxil edilməsi bəzən düzgün hesab olunmur (88, 5).

Qədim türklərdə *yavan* adlanan ərzaq növü olmuşdur və onu qatığın yağını çıxararaq hazırlamışlar. Yevlax şivələrində *yavannığa* şor, yağ, pendir, qatıq kimi ağartı növləri aid edilir: Aj adam yavannığ axdarmaz.

Məlumdur ki, ən əla növ pendir xaması alınmamış qoyun südündən tutulan pendir hesab olunur. Bu cür pendir növlərinə motal pendiri (Yen., Yəd., Mb.) (pendir saxlamaq üçün tərsinə çevrilərək xüsusi düzəldilmiş qoyun dərisində saxlanılan pendir), ovuntu (Əc., Ək.) (motalın dibində qalmış pendir qırıntıları), dələmə (A.Sal., A.Qar., Y.Qar.) (hələ yaxşı bərkiməmiş, təzə, boş pendir), üzdü pendir (büt. şiv.)//yağlı pendir (Mb., Qb.), çiçəx¹li pendir (Nərm., Gül.) adlarını misal göstərmək olar. Belə bir deyim də var: Piçin pişməx¹ – su işməx¹, pendir sıxmax – can çıxmax.

Axdarma – tərkibində yağı çox olan qoyun südündən hazırlanan pendir. – Kətdən iki kilo axdarma yollamışdılar (Yev.).

Z.Xasiyev qeyd edir ki, bu pendir növü otun çiçəkli vaxtında və yaxud çobanların öz sözləri ilə desək, qoyun soğularkən (südü azalarkən) sağılan süddən hazırlanır (54, 77). Neftçala şivələrində *axdarma* pendirə *üzzü-gözzü pendir* deyirlər.

Axdarma sözü «axtarmaq» feilindən yaranmışdır.

Xaması alınmış süddən tutulan pendir növlərinə *üzsüz* pendir (Gül., Qb., Mb.), *sərmə* pendir (Mb., Qb.) adları ilə rast gəlinir.

Şor növlərindən *dəri şoru* (Mb., Qb., Yen.) (qoyun dərisinin içində saxlanılan şor), *eymə şoru* (Bəyd., Yəd.) (eymədə – aşılanmış quzu dərisində saxlanılan şor), *dənəvər//dənəvar şor* (İsm., Gül.) adlarına təsadüf edilir.

Yevlax şivələrində «iri dənəli şor» mənasını ifadə edən *dənəvar* sözü Muğan qrupu şivələrində «buğdanın samandan ayrılması» mənasını bildirir: Dənəvar küləg vaxdi olar (12, 179).

Südü müxtəlifliyi və keyfiyyəti ilə əlaqədar olaraq Yevlax şivələrində müxtəlif adda süd və qatıq növlərini bildirən sözlərə təsadüf olunur. Məsələn, *inəx¹* südü, qoyun südü, camış südü, üzdü süd//yağlı süd, üzsüz süd//yağsız süd, şirin qatıx, turş qatıx//qımız qatıx, turşumuş qatıx//qıjqırmış qatıx, kəhrava qatıx, süzmə qatıx, camış qatığı, qoyun qatığı.

«Dədə Qorqud kitabı»nda işlənmiş *qımız* (Dəpə kibi ət yığdım, göl kibi qımız sağırdım) (69, 35) sözü «at südündən hazırlanan içki» mənasında izah edilmişdir (71, 60). M.Kaşğarının lüğətində *kımız* şəklində qeyd alınmışdır. Qısrıq südü tuluqda saxlanaraq turşudulur, sonra içilir (63, c.1, 370). *Süzmə* sözüne isə lüğətdə *keş* adlanan «yağsız quru pendir, ayran süzməsi» anlamında rast gəlik (63, c.1, 426).

Ağartı adlarını süd və qatıqdan hazırlanmasına görə iki qrupa ayırmaq olar. Bunlardan bəzilərini ayrılıqda nəzərdən keçirək.

a) süd məmulatı ilə əlaqədar işlənən terminlər:

Çiyə (Yəd.)//*xama* (Yev.) – çiy südün üzü. – Səvərtə bir isdikan çiyə yemişəm deyən, hələm ajmamışam (Yev.).

Şəmkir rayonu şivəsində «çiy südün üzü» mənasında *çiyə-mə* sözü işlədilir (54, 78). Tovuz, Gədəbəy şivələrində isə *çiyə-mə* «qatıqdan hazırlanan pendir» mənasında müşahidə edilir: – Qatığı duzdo:ruğ, içinə birəz çiy süd qaterix, soxra cılgıya tökörüx¹, olor çiyəmə (Tovuz) (54, 78).

Ağız (A.Sal.)//*ağızzıx* (Qar.) – yeni doğmuş heyvandan sağılan ilk süd və ondan bişirilən yemək. – Südü sağmışam, incənə ağız pişirəjəm. (A.Sal.). – Ağızdıx pendirə oxşuyur (Qar.).

Ağızzıx sözü Kəlbəcər şivələrində də eyni mənada işlənir: – Piçəbuynuz inəyin ağızzığını yedix (54, 75).

«Azərbaycan dilinin kulinariya terminologiyası» kitabında yazılır: «Bəzi türk dillərinin dialekt və şivələrində azuq//azıq – yemək mənasında işlənir. Azərbaycan dilinin şivələrində bu sözə ağız//ağız şəklində rast gəlinir» (88, 24).

Ağız südündən *suluq*, *qıyma çörəyi*, *şan-şan*, *bulama* adlı yeməklər də bişirirlər (88, 25).

Sulux (Yəd.) – yeni doğmuş qoyunun ilk südündən bişirilən yemək. – Qoyun doğdumu, o:n birinci südünnən kin pişirrix¹, olur sulux (Yəd.).

Tovuz, Gədəbəy şivələrində də bu söz eyni mənada işlənir: – Çovannar döl vaxtı suluxdan, bulamadan yi:f pozağana dönüllər (Tovuz).

Muğan qrupu şivələrində *sulux* sözü «bulama» mənasında qeydə alınmışdır (12, 192).

Bulama (Yəd., Qar.) – yeni doğmuş heyvanın ağız südündən sonra sağılan süddən bişirilmiş yemək adı. – Bulama pişirəsiyəm deyən, südü gətimədim (Yəd.). Qədim türklərdə *bulamaq* bir şeyi bişirmək deməkdir (119, c.3, 270). *Bulama* «bulamaq» (qarışdırmaq) feilindən yaranmış addır. Çünki bu yemək bulanaraq – qarışdırılaraq bişirilməsə, çürüyər.

Bulama sözü Çənbərək və Karvansaray şivələrində *kərtə-məz* kimi qeydə alınmışdır (68, 225).

Kətəməz (Yen., A.Qar.) – yeni doğmuş inəyin ilk südündən hazırlanan yemək adı. – Kətəmənən mə:m heş xoşum yoxdu (A.Qar.).

Azərbaycan dilinin bir sıra şivələrində bu sözün *kərtdəməz* (Tərtər), *kələkə* (4, 152) şəklində də rast gəlinir. Qərb qrupu şivələrində bu söz «dələməyə oxşar ağartı növü» kimi qeydə alınmışdır: – Heyvan yeni doğanda onnan bulama sağiv, içinə süd qatıf pişirəndə kətəməz olur (11, 222).

Qaramanlı şivəsində *kəraməz* «südlə qatığın qarışığından hazırlanmış ağartını bildirir.

*Kəsmix*¹ (Mar., Ək.) – südə qatığın əlavə olunması ilə hazırlanmış ağartı. – Kəsmiyi qoyun südünnən düzəltmişəm (Mar.).

b) qatıq və ayrandan hazırlanan ağartı növlərinin adlarını bildiren terminlər.

Atlama (Yev., Əc., S.) – qatığa su əlavə etməklə hazırlanmış sərinləşdirici içki. – Atlama düzəldim, içəx¹, birəz sərinniyəx¹ (Yev.).

Bu söz Gədəbəy şivələrində eyni mənada *atılama* variantında işlənir. – Oynü atılama içməsəm, durammaram yayda (8, 19).

Ovdux (Yev., Qar., Qm., Mey.) – qatığa su, göyərti və xiyar əlavə etməklə hazırlanmış sərinləşdirici içki. – A bala, dədənə bir qav ovdux gəti (Mey.).

Gəncə dialektində bu söz *avdix* (9, 16), Tovuz rayonu şivəsində isə *doğramac* sözünün sinonimi olaraq *ovdux//oyduz* (54, 80) şəklində işlənir.

Yevlax şivələrində isə *doğramac* dedikdə «qatığa göyərti və xiyardan başqa, çörək də doğranmış qatı halında yemək (içki kimi duru olmur)» nəzərdə tutulur.

Doğramac sözü «doğramaq» feilindən yaranmışdır.

Ayran (büt. şiv.) – qatığa suyun əlavə edilməsi ilə hazırlanmış içki. – Əsil azmaz, bal qoxumaz. Qoxusa yağ qoxuyar, çünki əsli ayrandı; – Ağ ayranı itə tökəllər, qara kişmiş civə tökəllər; – Ağzını süd yandıran ayranı üfürə-üfürə içər.

V.Radlovun lüğətində monqolların da «içki» mənasında bu sözü işlətmələri qeyd olunmuşdur (154, c.1(1), 25).

Süzmə (Qar., Bal., Qb.) – suyu tamamilə süzölmüş qatı halında qatıq. – Süzmüyə bir əz şüyüt doğra (Qar.).

Süzmə adı «süzölmək» feilindən yaranmışdır.

Qurut (Qb., Yen., Gül.) – duzlanıb qurudulmuş qatıq süzməsi. – Qurut əzərix, buna da dözərix; – Aranda tutdan oldux, dağda qurutdan.

Qurut sözü «qurutmaq» feilindən yaranmışdır.

S.E.Malov *qurut* sözünü «siyah peynir» şəklində tərcümə etmişdir (146, 36). M.Kaşğarının açıqlamasından qurutun hansı pendir növü olması məlum olmur. Besim Atalay bu sözü «...yağı alınmış yoğurtdan yapılan şor peyniri», R.Əskər isə «...yağı alınmış qatıqdan düzəldilmiş lor pendiri» kimi tərcümə etmişdir (119, c.1, 39; 63, c.1, 363). Qazax şivələrində *qurut* «quru süzmə» mənasında qeydə alınmışdır.

Damazdix (Qar., A.Sal., S.) – qatıq mayası. – Damazdığı halal adamnan alallar (inanc).

Bir sıra şivələrdə «damazdix» mənasını bildirən *çalası* sözü işlənir: – İsteysin₁ ora yüz qazan süd qoy, çalası töx¹məsən₁ dünyədə üyüşməz (Xanlar); – Çalası gətir südü çalax (Qazax); – Çalasıynan çalellər qatığı (Gədəbəy) (8, 89).

1.6. Adət-ənənə, mərasim sözləri

Ədəbi dildə olduğu kimi, şivələrimizin də lüğət tərkibi yeni quruluşla, ictimai həyatla, din və mədəniyyətimizin inkişafı ilə əlaqədar olaraq sabit qalmır, daim zənginləşir. Belə ki, məişətlə əlaqədar bir sıra sözlər ömrünü başa vuraraq yeniləşmənin hökmü ilə arxaikləşir. Lakin Yevlax şivələrində müşahidə edilən dialekt faktları sübut edir ki, xalqımızın qədim adət və ənənələri ilə bağlı bir sıra sözlər öz işləkliyini bu günədək qoruyub saxlaya bilmişdir. Adət-ənənələrlə bağlı sözlər də bu qəbildəndir. Yevlaxda toy və yas mərasimlərində insanların adət-ənənəyə

bağlılığı xüsusilə duyulur. Bölgədən qeydə aldığımız etnoqrafik mətnlərdə mərasim leksikasının zənginliyi diqqəti çəkir. Qeydə aldığımız mərasim sözlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmışıq:

Yas mərasimi ilə bağlı sözlər: xeyrat (Mb., Köv.)//eysan (Eysanın o:sanatı var), hülüş (Nərm., Tq.) (içərisinə halva qoyularaq bükülmüş lavaş), dəfn (büt. şiv.), ölü (Ölüdən şeytan da əl çəkif), cinaza, yuat yeri (Yuat yerində oğul öyladı çırax yandırar. Oğlu olmuyanın yuat yeri qarannıx qalır), molla (Molla gəlmişkən ölən ölsün), əjəl, əjəli çatmaq, kəfən (Kəfənin civi yoxdu), qavırsannıx, gor (Gorda yatan gün öydə yatammazsan), qavırüsdə çıxmaq, tabut, meyit, məzar, başdaşı, mürdəşir (Üzünü mürdəşir yusun), ağucu, güləf paylamaq, üçün verməx¹, yeddinin verməx¹, qırxın verməx¹, qırxı çıxmaq, anım günü, adına qazan asmaq, andır.

Andır (əks. şiv.) – ölü paltarı. – Andırmanı axmazın qıraindakı türx¹mannara payladı (Xal.).

Bu söz eyni forma və mənada Cəbrayıl şivələrində işlənir (47, 325). Bu mənada Tovuz şivəsində soyxa//söyxa sözü işlədilir. – Paltarı soyxa qaldı (Bozalqanlı).

Toy mərasimi ilə bağlı sözlər: adaxlı (əks. şiv.)//sözdü (Nem., S.)//deyx¹li (Qm.), nişannı (C.), nişan (büt. şiv.)//nişanqoydu (Yen.), elçi, elçilix¹, «hə» almaq (əks. şiv.)//hə:sin almaq (A.Qar.), bəlgə (Gül)//bəlyə (A.Qar.), bayramlıx (A.Sal.), nuvarıx, parça (Yev.)//parça piçini (Yev.)//parçakəsdi (S.)//qaçıkəsdi (Yəd.), qızbaşı (A.Sal.)//xına (Sal.)//xınayaxma (Mb.)//xınayaxdı, xonça, xonça tutmaq (Mb.), şabaş (əks. şiv.), qız köçürtməx¹, güzgü tutmaq, bel bağlamaq//belin çəx¹məx¹, bəy//özünənəbəy (Köv.), gəlin, sağdış, soldış, qardaşdıx, bajılıx, yengə, xan, toybəyi, təx¹lifci, sütünlu//analıx (Qar.), başdıx (büt. şiv.)//ədətpulu//toyxarcı (Yen.), barmaxcıl (Qm.)//barmaxcılıx (Qm.), gəlingətədi, yolkəsdi (Qm.), cehiz, çalançılar, qazanaşma (Yev.), siyahı, nəmə, mağar, başbəzəyi, duağalma, toy gejesi, boygöruncəyi (A.Sal.)//üzgöruncəyi, bəylıx¹ (A.Qar.), qudalıx (A.Sal.), əyağışdı (Yev.), şax bəzəməx¹ (A.Qar.), zopuyaçıxma (A.Qar.).

Toy mərasimi ilə bağlı bəzi sözləri ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Başdix (əks. şiv.)//*ədətpulu* (Y.Sal., Ək.) – oğlan evi tərəfindən qız evinə toydan qabaq verilən pul. – Qudam ədət-pulun gətimişdi (Ək.); – Oğlan öyü cığal elədi, ədətpulun vermədi (Y.Sal.).

Ağcabədi şivələrində bu sözün sinonimi olaraq *dişxarcı*, Hamamlıda *dizaltı* ifadələri işlədilir: – Oğlanın atası qızın atasına dişxarcı verir; – Görəx¹ man₁a dizaltı verəsən ki, qızımı oğluna verəm (8, 146, 147).

Nəmər (A.Sal., Yen.) – toyda qonaqların toy dəftərinə qeyd etdirdikləri və ödədikləri pul hədiyyəsi. – No:ruzduların toyunda xeylax nəmər yığılmışdı (Qm.); – Görəx¹ nəmər borcuxarcı ödüyəjəx¹? (A.Sal.)

Toyda böyük məbləğdə nəmər salınması adəti gənc ailəyə kömək etmək məqsədi daşıyır. Bu sözə qərb qrupu şivələrində nəmər//nəməl şəklində (– Əhmədin qızına yaxşı *nəmər* yığıldı; – Toyda *nəməl* verellər.) (11, 230), Gürcüstanın Qarayazı bölgəsinin Soğanlıq kənd şivəsində də (116, 45) eyni forma və mənada rast gəlinir.

*Gərdəx*¹ (əks. şiv.) – gəlinin oturması üçün pərdə çəkilərək hazırlanmış ayrıca yer. – İndi:n gəlinnəri gərdəyin dalınnan çıxan kimin qaynənəynən deyışir (Ək.); – Oğul-uşaxdan çarın₁ gəlif gərdəyi qursunnar (Əc.).

Bu söz «Əhməd Hərami dastanı»nda da işlənmişdir; məsələn, Çu düğün savulub axıra irdi, Hərami o gecə gərdəgə girdi (29, 40).

Dastanın dilində müşahidə edilən bir sıra fonetik arxaizmlər kimi (yögrük, yügürübən, düğün) (86, 35), bu sözdə də *y < g* əvəzlənməsi baş vermişdir.

Yengə (büt. şiv.) – toy günü gəlini bəy evinə müşayiət edən qadın. – Bizim tərəflərdə yengəsiz gəlin köşməz (Ək.); – Güzgünü yengə tutar; – Başkəsix¹ (dul qadın) adam yengə durmaz.

Yengə sözünə bir sıra şivələrimizdə, eləcə də müasir türk dillərinin əksəriyyətində rast gəlinir. Azərbaycan dilinin Qax rayonu şivələrində (92, 251), eləcə də qərb qrupu şivələrində *yengə* sözü qeyd etdiyimiz mənadan əlavə, «qardaş arvadı və ya əmioğlu arvadına verilən qohumluq adı» mənasında (11, 219), Şəki (60, 184) və Yardımlı (85, 120) şivələrində «qayın arvadı», Şərqi Abşeron şivələrində «toy şənliyinə adam çağıran qadın» (115, 110) mənasında işlənir. Burada axırıncı mənə ilə əlaqədar «gəzəyən, bir yerdə oturmayan» adama da *yengə* deyilir. Cəlilabad rayonunun Cəngan və Bəciravan şivələrində *yengə* «qayın arvadı», digər şivələrində isə «qardaşların arvadlarının bir-birinə verdikləri ad» (4, 143) mənasında müşahidə olunur. Bir sıra şivələrimizdə olduğu kimi, Yevlax şivələrində bu mənada *elti* sözü işlənilir: – Elti əyrisi, balta əyrisi. V.Radlovun lüğətində (154, c.3(1), 323-325) və İbn Mühənnanın lüğətində qeydə alınan mənaların hamısı toy günü gəlini oğlan evinə müşayiət edən qadının ifa etdiyi funksiya ilə bağlıdır.

«Dədə Qorqud kitabı»na aid yazılmış izahlı lüğətdə *yengə* sözünün iki mənası göstərilmişdir: 1) Gəlin köçürülən zaman onun yanında gedən qadın; 2) Qardaşın, əminin və dayının arvadı (71, 107). Misallara diqqət edək: Qısırca *yengə* derlər, bir xatun vardı; Ağca yüzli *yengə*mi tul eləmişsən (69, 54, 103). Qədim türk lüğətində də bu sözün hər iki mənası verilmişdir (132, 256).

Yengə sözü ilə əlaqədar şivələrdə *yengəlik* etmək (*yengə* gedən qadının işi), *yengə yolu*//*yengə payı* (toyda *yengələrə* verilən hədiyyə), *yel vuruq*, *yengələr oynuyur* (səliqəsizlik, özbaşnalıq haqqında) ifadələri işlənir.

Digər mərasimlərlə bağlı sözlər. Yevlax şivələrində nikah mərasimi ilə bağlı *kəbinaşı* (A.Qar., Sal.)//*kəbin çörəyi* (Ək., Xal.), *molla kəbini*, *kəbin pulu* ifadələri işlənir.

Kəbinçörəyi (Ək., Xal.)//*kəbinaşı* (Yev., Nərm.) – ailə quran oğlanla qızın nikaha daxil olmaları münasibəti ilə düzəldilən mərasim. – Büyünnəri Sartelgildə *kəbinaşı*dı (Yev.); – Mə:m to-yum vaxdı *kəbinçörəyi* eləmədix¹ (Qm.).

Bu söz kəbnəşdəy//kəbnişən şəklində Yardımlı şivələrində eyni mənada (85, 129) işlənir.

Ailədə yeni doğulan uşağa ad verilməsilə əlaqədar *adqoydu* (Yen.)//*adqoyma*, daha sonra *onun töx¹məx*, *qırxın töx¹məx*; diş çıxarması ilə əlaqədar *diş hədiyyi* ifadələri işlənir.

Kiçik toy adətlərilə bağlı *kirvə*, *kirvəlix*, *küldənçixartma* ifadələri qeydə alınmışdır: Kirvə kirvənin damının üsdünə çıx-mır kin, başına torpax tökülər; Kirvədən qız almazdar; Kirvəlix¹ üç almadı: bir dəfə ikisi bunda olar, gələn dəfə o birində; Küldənçixartmaya kirvələr xonçaynan gələr.

1.7. Uşaq oyunlarının adları

Yevlax şivələrinin lüğət tərkibində uşaq (yeniyetmə) oyunlarının adlarını bildiren çoxlu sözlər müşahidə edilir. Bu oyun adlarının bir qismi digər şivələrimizdə də işlənir.

Yevlax şivələrində rast gəlinən uşaq oyunlarının adları aşağıdakılardır: artıma (Nem., C.), birheydi (İsm.,Nem.), helləmə (Sal., Qm.), gözyumma (Qğ., Y.Qar.)//gözbağlıca (Yen.), cizagir-mə (Qm., Qğ.), dəsmal-dəsmal (C., Nur.), mozadaş (Yen., Gül.), saşəyağı (Y.Qar., C.), siçan-pişix¹ (Yen., Gül), motala-motal (C., Nur.), gəlin-gəlin (Qğ., Yen.), aşığ-aşığ (Nem.), çilingağaş (Nur.), öycüx¹-öycüx¹ (Qğ., Sal.), gizdənpaş (Nem.)//gizlinqaş (S., Dəl.), nəkgələ (Sol.)//nəknəx¹ (Sal., C.), nək-tək (Dəl., S.), mərə (Sal., Qğ.)//qıgmərə (Qar., Sal.), dirədöymə (S., İsm., Nem.).

Dirədöymə oyun adı eyni şəkildə Borçalı şivələrində (28, c.1, 152) və *duradoqma* şəklində Qax rayonu şivələrində (92, 297) qeydə alınmışdır.

1.8. Musiqi alətləri və musiqi ilə bağlı sözlər

Yevlax şivələrində müşahidə edilən musiqi alətlərinin adları aşağıdakılardır: tar, kaman, saz, qaval, zurna, züy tutan, qara zurna, ney, dəf, nağara.

Rəqs və oyun havalalarının adları: Uzundərə, Nəlvəki, Cığatayı, Heyvagülü, Dızırınqulu, Papax, Navatxanım/Balabacı, Mirzeyi, Tərəkəmə, Bəy havası//Süleymani, Tello, Yallı və s.

Vağzalı (büt. şiv.)//*gəlin havası* (əks. şiv.)//*qız atdandı* (əks. şiv.) – Vağzalı havası Yevlaxın himnidi (Yev.); – Vağzalı ha:mını köyrəltdi (Y.Qar.).

Azərbaycanın xalq artisti, böyük bəstəkar Əfrasiyab Bə-dəlbəyli hələ 1911-ci ildə «Vağzalı» havasının yaradılmasından bəhs edərək deyirdi: «Bu mahnı ilk dəfə Qarabağda yaranmışdır və bilavasitə Yevlax vağzalını ilə bağlıdır. Qarabağ və Qarabağət-rafı ərazilərdən çıxıb Yevlax vağzalına üz tutan dəstə-dəstə yol-çular, günlərlə yol gələrək yollarda tonqal ətrafında «Vağzalını» (vağzalına gəlmək) havasını çalıb oynayırdılar» (59, 44).

«Vağzalını» havası bir müddət «Qız atlandı» adı ilə təqdim olundu, lakin yenidən öz ilkin adına qaytarıldı. Buna görə də bu gün bəzi şivələrdə (A.Qar.) bu mahnı *gəlin atdandı*, *gəlin havası* adı ilə də adlandırılır.

1.9. Rəng bildirən sözlər

Yevlax şivələrində rəng bildirən aşağıdakı sözlər işlədilir:

Abı (əks. şiv.) – su rənginin adı, fars mənşəli sözdür. – Abı suyun rənginə de:rix¹ (Qm.).

Bu söz Bakı dialektində (9, 15) və Yardımlı şivələrində «mavi», «göy» anlamında işlənir: – Göy rəyə bizdə abı deyilər (85, 140). *Abı* rəng adına xalq mahnısında rast gəlirik: Qərənfil *abı* gərək, Yar yarın babı gərək.

Al (Qm.) – parlaq qırmızı rəng. – A qızım, bizim vaxdımızda qız-gəlinnər al geyərdi, tay belə qaraya bürümməzdilər (Qm.).

Ala (əks. şiv.) – ağ və qaradan ibarət rəng. – Ala tuman vız-vızı, Ölləm, a dəlləx¹ qızı (Yev.)

Xanımrəx¹ (Qm.)//pəmbə (Qar., S.) – çəhrayı.

Bədrəx¹ (Yev.) – tünd rəng.

*Ağırırəx*¹ (A.Qar.) – tünd qəhvəyi, qara. – Bir ağırırəx¹ don tix¹dirim, beyqafil xeyrə-şərə geyərəm (A.Qar.).

Zilqara (C., Yev.) – qapqara. – Bizdərə tüşmür, zilqara geydin, gərəx¹ üsdünə bir ağ şey atasan (C.).

Bal rəngi (Yen.)//*kəhrava irəx*¹ (Sal.) – parlaq sarı.
– Bizim inəyin südü kəhrava kimi olur (Sal.).

*Alabəzəx*¹ (Mey., A.Qar.) – rəng ahəngdarlığının pozulması. – Alabəzəx¹ sırfanı tutun altdakı isdola sər (A.Qar.), – Alabəzəx¹ geyməx¹ u:n yaşına uyğun dö:l (Mey.).

Alışdım-yandım (Yev.)//*dəli qırmızı* (Yev.)//*qan qırmızı* (Ək.) – qıpqırmızı. – O alışdım-yandım parçanı Hənfə:n tükəninnən almışdım (Yev.).

*Siçanrəx*¹ (Yev.) – boz. – Siçanrəx¹ baldonum tay köhnəlif (Yev.).

Şəkəri (Yev.) – sarımtıl ağ.

*Şux irəx*¹ (A.Sal.) – xoşagəlimli rəng. – Öyün bir yaxşı şux irəx¹ pərdəsi, taxd örtüyü vardı (A.Sal.).

Şivələrdə «tünd» anlamında bəzən *tox* sözünə rast gəlinir: – Qızın cehizinə tox qırmızı ipəy almışam (S.).

Azaltma dərəcəsinə isə *-trax* şəkilçisi yaradır. – Sarımtrax donum var (C.).

Yevlax şivələrinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin əksəriyyəti ədəbi dillə eyniyyət təşkil edir. Məsələn, ağ, qara, göy, yaşıl, sumaqı, sürməyi, xurmayı, palıdı, narıncı, bənö:şəyi, yasəmənı, zəncəfli.

II FƏSİL

YEVLAX ŞİVƏLƏRİNDƏ TARİXİ DÖVRLƏRİN İZLƏRİ

Dialekt və şivələrin lüğət tərkibi sabit qalmır, daim dəyişir, yeniləşir və inkişaf edir. Bu gün dialekt və şivələr ədəbi dilin təsiri ilə ona yaxınlaşmaqdadır. Elm və mədəniyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq leksik vahidlərin sayı artır, bəzi leksemlər tədricən işləkliyini itirir. Ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt leksikasına da külli miqdarda yeni sözlər daxil olur. Dildə baş verən bu təkamül prosesi ədəbi dilə nisbətən dialektlərdə çox ləng gedir. Bütün bu hadisələrə, dəyişikliklərə baxmayaraq, bu gün dialektlərimizin lüğət tərkibində tarixi dövrlərin izlərini yaşadan elə sözlər, ifadələr vardır ki, onlar heç bir dəyişikliyə uğramadan qorunub saxlanılmışdır.

Azərbaycan dilinin digər şivələrində olduğu kimi, Yevlax şivələrinin də lüğət tərkibində tarixi dövrlərin izlərini yaşadan sözlər işlənməkdədir. Onların öyrənilməsi, araşdırılması, dilimizin, eləcə də xalqımızın tarixini, onun qohum və ya qohum olmayan dillərlə və xalqlarla əlaqəsini meydana çıxarmaq üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Yevlax şivələrində tarixi dövrlərin izləri adı altında tayfa adları, yer adları, qohumluq bildirən adlar, köhnə fəsil və ay adları, köhnə quruluşla əlaqədar adlar və köhnə ölçü adlarından bəhs olunur. A.Bakıxanov yazır ki, əgər bu ölkənin qəbilələri, kəndləri, binaları və qədim asarı geniş bir surətdə tədqiq edilərsə, əhalinin mənşəyini təyin etmək mümkün olacaqdır (17, 29). Bu cəhətdən şivələrimizdə yer, tayfa və nəsil adlarının araşdırılması işi əsas məsələlərdən biridir. Bu iş yalnız dilçilik elmi üçün deyil, eyni zamanda tarix, etnoqrafiya və s. elm sahələri üçün də faydalıdır.

2.1. Tayfa, nəsil və yer adları

Tayfa, nəsil adları (etnonimlər). Azərbaycan dialekt və şivələrində tayfa adları müxtəlif leksik vahidlərlə ifadə olunur; məsələn: Nuxa dialektində tayfa, toxum<nəsil>, oymax, tirə (60, 180); Zaqatala-Qax şivələrində tabun//tabın (Bəytabun – İlisu k.); Şərqi Abşeron şivələrində uruğ, so:, tum, küflet, həyet, mə:lə (115, 104); Quba dialektində əğrəbə leksemləri geniş yayılmışdır. Yevlax şivələrində qədim ənənələrlə bağlı *tayfa, uşax, öylat, tirə, toxum, bəzən də ojax* sözləri işlənir.

Ocaq sözü «Dədə Qorqud kitabı»nda ev-eşik, yurd, tayfa, nəsil mənasında da işlənmişdir: *Ocağın ıza* bunçılavın övrət gəlməsün; Oğul, *ocağım* issiz qoma, kərəm eylə, varma (69, 33). Bu söz Azərbaycan dilinin bir sıra şivələrində tayfa, nəsil mənasını eynilə saxlamaqdadır: – Bizim ojağa haram tüşmör (Tovuz).

Tayfa və nəsil məfhumu çox zaman həmin nəsildən olan bir şəxsin adı ilə adlandırılır. Tirə, uşaq, məhlə sözlərinin əvvəlinə həmin nəslə təcəssüm etdirən şəxsin adı artırılır. Məsələn, Hürüuşağı kəndinin sakinləri yerli ağsaqqalların söylədiyinə görə, Hürü adlı şəxsin oqrəbalarıdır. Bəzi tayfa adları isə nəsildə ulu babanın məşğul olduğu sənət sahəsi və ya dini rütbə ilə fərqləndirilir. Məsələn, Molla Mahmutdar nəslə (Y.Qar.), Hajisma-yıllı məhləsi (A.Sal.), Dəlləx¹ Nalı məhləsi, Savınçılar məhləsi (Xal.) buna nümunə ola bilər. Bundan başqa, tayfa üzvlərinin dünyasını dəyişmiş ulu babalarının adlarının sonuna uyğun şəkilçilər (-lı, -li, -lu, -lü, -nı, -ni, -dı, -di, -rı, -ri) artırılması ilə bir sıra nəsil adları yaranmışdır. Məsələn, Həmidli (A.Sal.), Soyxanı (Əc.), Ta:rrı, Məlix¹li (Y.Sal.) və s.

Bir sıra məhəllələr isə yer səthinin quruluşu ilə əlaqədar olaraq adlandırılmışdır: *Aşa: baş, Yuxa:r baş* (Yen.). Göründüyü kimi, ərazidəki məhəllələr təkcə tayfa-nəsil anlayışı bildirmir, həm də məhəllənin yerləşdiyi coğrafi mövqeyə görə adlandırılır. Yevlax şivələrində qeydə aldığımız aşağıdakı tayfa adlarına diqqət yetirək:

Aşağı Salamabad kəndində: Hajrəhimli məhləsi, Hajqədimli məhləsi, Hajəbmənaflı məhləsi, Hajyusuflar məhləsi, Hajjismayılı məhləsi, Bavalı məhləsi, Həmitdi məhləsi, Qəriflər məhləsi, Çay qırarı məhlə.

Yuxarı Salamabad kəndində: Yuxarı Salamabad (Salamo:r) kəndi üç hissəyə ayrılır: Çak¹qallı, Aşa: baş, Ortalıx. Qeyd etdiyimiz bu hissələr də ayrı-ayrı məhəllələrdən ibarətdir. Çak¹qallı adlandırılan hissə aşağıdakı məhəllələrə bölünür: Hajsöyünnü məhləsi, Əhmətdi məhləsi, Məlix¹li məhləsi.

Aşa: baş məhləsi kəndin qərb hissəsində yerləşir. Burada aşağıdakı kiçik məhəllələr vardır: Ağalı məhləsi, Qaçeyli məhləsi, Uşuflu məhləsi.

Ortalıx adlandırılan məhəllə kəndin mərkəzi hesab olunur. Burada aşağıdakı kiçik məhəllələr vardır: Bəxtiyarrar məhləsi, Nəvilər məhləsi, Cəfərrər məhləsi, Maşadılar məhləsi, Ta:rrı məhləsi.

Əcəmi kəndində: Hajaxverdilər məhləsi, Qarakoxalılar məhləsi, Soyxannı məhləsi, Cumalılar məhləsi.

Qaraoğlan kəndində: Qədirri məhləsi, Köçərri məhləsi, Dəlləx¹li məhləsi, Körəmətdi məhləsi, Qarakoxalı məhləsi, Qurtdar məhləsi, Qojasöyünnü məhləsi, Tatbənizdər məhləsi//Tatdar, Əsətdilər.

Quşçu kəndində: Aşa: baş//Layışdı məhləsi, Nurrar məhləsi, Bala Kərimli məhləsi, Orta məhlə//Cəvorrar məhləsi, İ saxvannı məhləsi, Əmirzəlilər məhləsi.

Xaldan kəndində: Qaraməmmətdi məhləsi, Dəlləx¹ Nalı məhləsi, Əfəndilər, Bəkirgilin məhləsi, Samıxlılar, Savınçılar.

Aşağı Bucaq kəndində: Aşa: baş, Uxa:r baş, Dəlləx¹lər məhləsi, Papaxçılar məhləsi.

Bəydili kəndində: Maşadı Abbasın məhləsi, Gəlmələr məhləsi.

Xanabad kəndində: Faxralı məhləsi, Öjəx¹li məhləsi, Ağdaşdılar, Kürçəli məhləsi, Atgötürənni məhləsi.

Yenicə kəndində: Sofulular məhləsi, Hajrəsullu məhləsi, Aşa: baş, Uxa:r baş.

Yuxarı Qarxun kəndində: Pəsilər məhəlləsi, Qojaməmmətdar nəslı, Molla Usuf nəslı, Molla Mahmutdar nəslı, Çökək ovalar, Köytəpəlilər ovası, Eminnilər tayfası, Qaravəlli tayfası, Alıbəylilər məhəlləsi.

Aşağı Qarxun kəndində: İmannılar nəslı, Mazarrılar nəslı, Dildannılar nəslı, Çökovalılar, Ayarrılar (kəndin aşağı hissəsi), Göytəpəlilər (kəndin yuxarı hissəsi).

Əkşəm kəndində: Hajılar nəslı, Çələvilər nəslı, Nəcəflər nəslı, Molla Məhəmmətdər nəslı, Pirimoğlular, Sələmoğlular (bu nəsili kənddə Sələm arvadın adı ilə tanıyırlar).

Yer adları. Məlumdur ki, toponimik adlar əsasən coğrafiyanın obyektidir. Lakin onların mənası və mənşəyi dilçilər tərəfindən də araşdırılır. Məhz bundan sonra həmin adlar tarixi tədqiqatlar üçün mənbəyə çevrilir. «Çünki hər hansı bir toponim, ilk növbədə, konkret bir dilə məxsus söz və sözdüzəltmə vasitələrindən ibarət olub, müəyyən bir coğrafi obyektə digərindən fərqləndirməyə xidmət edən dil işarəsidir. Həm də onların hərəsinin özünəməxsus yaranma tarixi, törəmə və formalaşma üsulu, ifadə olunma vasitələri vardır» (36, 9). Deməli, toponimika elmin müxtəlif sahələri – tarix, coğrafiya, arxeologiya, etnoqrafiya ilə bağlı olmaqla yanaşı, həm də dilçilik elmi, xüsusən onun dil tarixi və dialektologiya sahələri ilə də sıx bağlıdır. Buna görə də toponimik adların öyrənilməsi bu sahə ilə maraqlanan tədqiqatçıların diqqət mərkəzində durur və müxtəlif aspektlərdə araşdırılır. «Toponimlərin toplanması, etimoloji təhlili və mürəkkəb nəzəri problemlərinin həlli, bu mühüm sahə üzrə xeyli iş görülməsinə baxmayaraq, bizim dövrdə yenə də tarix, coğrafiya, dilçilik, etnoqrafiya elmlərinin ortaq vacib tədqiq obyektini kimi qalmaqdadır» (67, 192). Toponimikanın dilçiliklə, xüsusilə onun leksikologiya bölməsi ilə sıx bağlılığı fikrinə bu sahədə çalışan bir sıra mütəxəssislər münasibət bildirmişlər. Bu baxımdan V.A.Nikonovun fikri diqqəti cəlb edir: «Coğrafi ad da sözdür. Və buna görə də bütün sözlər kimi, fiziki coğrafiyaya yox, dil qanunlarına tabedir» (150, 66). E.M.Murzayev isə qeyd edir ki, coğrafi

adlar, hər şeydən əvvəl, leksikanın elementidir və buna görə də dilin qanunlarına tabedir... Linqvistika coğrafi adların öyrənilməsinin ən vacib alətidir (147, 9).

Beləliklə, toponimikanı «dilçiliyin bir sahəsi», «leksikologiyanın xüsusi adları öyrənən bir bölməsi» adlandıranlar müəyyən mənada haqlıdırlar (36, 16). Dialektoloqlar da bu vacib məsələyə özünəməxsus yanaşırlar. Çünki yer adlarının dialektoloji aspektdə araşdırılması şivələrin dil xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılmasına kömək edir.

Yavlox (A.Qar., Y.Qar.)//*Yablax* (A.Buc.)//*Yo:lax* (Xal.) – Yevlax. Şəhər, rayon və dəmiryol stansiyasının adı kimi fəaliyyət göstərən Yevlax adı qədim toponimlərdəndir. O, bir yaşayış məntəqəsi kimi XIX əsrdə eyniadlı düzənlikdə Bakı-Tiflis dəmir yolunun çəkilməsi ilə əlaqədar yaranmışdır (36, 264). Müxtəlif sənədlərdə Yevlaxın adı rusca «Евлax» kimi yazılmışdır. Yevlax dəmiryolu stansiyası tikilməzdən əvvəl də Yevlax toponimi mövcud olmuşdur. Bu ad xalq arasında çöl adı kimi işlənmişdir. M.Kaşğari (XI əsr) *yawlak* sözünün «pis, yava, dəyərsiz» mənalarında işləndiyini göstərir; məsələn, «yawlak kişi = bədxasiyyət adam». Dahi dilçi «*yawlak*» sözünün oğuzca və qıpçaqca «pis, düşkün, hər şeyin pisi» mənalarını verdiyini də qeyd edir. Bu, aşağıdakı şeirdə də işlənmişdir:

«Külsə kişi yüzinqə,	Gülsə biri üzünə,
Körklüg yüzin körüngil,	Göstər görklü üzünü,
Yawlak ködhəz tılınqı	Ad-san dilə özünə,
Edhgü sawıg tıləngil».	Diqqətlə seç sözünü.

(Əgər bir adam sənin üzünə gülsə, sən də onu gülər üzlə qarşıla, dilini pis sözlərdən qoru ki, adın-sanın elə yayılsın).

Görkəmli türkoq daha sonra *yawlaq* sözünün «şiddətli, qatı, sərt» mənalarında işləndiyini göstərir və aşağıdakı misalı verir: «*Yawlak* katıg yıgac = çox sərt ağac» (63, c.3, 43-44). Digər türkdilli yazılı mənbələrdə də *yablaq*/*yavlaq* sözü işlənərək yaman, amansız, alçaq, düşmən və s. məfhumlar ifadə etmişdir (154, c.3(1), 297; 132, 249). XIV əsr Azərbaycan şairi Suli Fəqi-

hin «Yusif və Züleyxa» poemasında da yavlaq sözü həmin mənalara ifadə edir: *Yavlaq* oldun₁ ban₁a ayıt netə sən (57, 32-39). Coğrafi ad olaraq Yevlax toponiminə ilk dəfə XV əsr şairi Bədr Şirvaninin əsərlərində rast gəlinmişdir. Həsən bəy Rumulun «Əhsənüt-təvərix» (XVI əsr) əsərində də Yevlaxın adı çəkilir: «Dinin pənahı olan şah köç-köç Gəncəyə gəldi. Oradan çıxdıqdan sonra Yevlaxda dayandı». Bizcə, bu əsərin araşdırılması zamanı Ş.Fərzəliyev səhvə yol vermişdir. Belə ki, o dövrdə (XV-XVI əsrlərdə) Yevlax hələ şəhər kimi mövcud olmadığı halda, tədqiqatçı Yevlaxın adını XV-XVI əsrlər Azərbaycan şəhərləri sırasına daxil etmişdir (45, 74).

Orooykonimlər sırasına daxil olan Yevlax coğrafi adı haqqında tədqiqatçılar müxtəlif mülahizələr söyləmişlər. T.Əhmədov göstərir ki, eyniadlı oronimdən törənən oykonim türk mənşəli «isti, sakit yer» mənalı *yev* (<yava) sözü və burada «yer,... olduğu yer» mənasını ifadə edən *-lax* şəkilçisi ilə əmələ gələn düzəltmə sözdən törənmişdir. Bunu Yevlaxın yayda həddindən artıq isti olması faktı da təsdiq edir. Digər tərəfdən ola bilsin ki, oykonim oğuz tayfa adı olan *yava* və «mənsubluq» bildirən *-lax* şəkilçisi ilə formalaşan yeni etnonimdən (yevlax «yava tayfasına mənsub olan») düzəlmişdir (36, 264). Ş.Xəlilov bir sıra türk mənşəli arxaizmlərə münasibət bildirərkən yavlaq/yəvlaq sözünün çox, ziyadə, olduqca, dedikcə, son dərəcə və s. mənalara ifadə etdiyini bildirir. Məsələn, *Yəvlaq* acıqdı yəqin Kənan eli; Nə desünlər yavlaq oluplar xəcil (57, 32-39).

N.Nəbiyev Yevlax toponiminin mənşəyini *yavvuqlaq* (yaxınlaşdıran) sözü ilə bağlayıb bu adın rayonun coğrafi mövqeyi ilə əlaqədar olaraq yarandığını qeyd edir (96, 31).

Yevlax toponiminin göstərilən izahları içərisində bu adın ovlaq sözü ilə əlaqələndirilməsi fikri də geniş yayılmışdır. «Azərbaycanın coğrafi adları» kitabının müəllifləri Yevlax oykonimini *ovlaq* sözünün təhrif olunmuş forması hesab edirlər (117, 68). Tarixçi Ə.Məmmədov da bu fikirdədir ki, 1879-1880-ci illərdə Bakı – Tbilisi dəmiryolu çəkilərkən burada işləyən rus

mühəndisləri əraziyə aid olan *ovlaq* sözünü *Yevlax* kimi işlətməmiş, stansiyanı bu adla adlandırmışlar. Bu vaxtdan söz *Yevlax* şəklində Azərbaycan dilinə daxil olmuşdur (80, 65). Y.V.Çəmən-zəminli mövzusunun XVIII əsr Azərbaycan tarixindən aldığı «İki od arasında» (1937) romanında *Yevlax* toponimini *Ovlaq* şəklində işlətməmişdir: «Payızın xoş günlərindən biri idi. Aran bağlarına sarı və qırmızı boyalar yenicə səpilmişdi. İbrahim xan və məiyyəti yüz altı nökrə *Ovlağa* (indiki *Yevlağın* civarı) ova çıxmışdı» (26, 613).

B.Apoyev isə belə bir fikir irəli sürür ki, guya M.P.Vaqif «Hayıf ki, yoxdur» qoşmasını *Yevlaxa* xitabən yazmışdır. Müəllif *Yevlaxın* keçmişdə turaclı, qırqovullu bir yer olduğunu və buranın əvvəllər *Ovlax* adlandığını sübut etməyə çalışır. Professor E.Əzizov *Yevlax* oykoniminin *ovlaq* sözü ilə əlaqələndirilməsi fikrinə münasibətini bildirir və çox doğru olaraq qeyd edir ki, *ovlaq* sözünün *Yevlax* fonetik şəklinə düşməsi səs qanunları baxımından inandırıcı deyil və belə bir tərifi üçün əsas da yoxdur. Çünki *ovlaq* sözünün mənası xalqa aydındır və Azərbaycanın heç bir yerində *ovlaq* sözünün *yevlax* şəklində tələffüzü indiyədək müşahidə olunmamışdır (43, 23). Araşdırmalarımıza əsasən deyə bilərik ki, *Yevlaxda* və ona yaxın olan ətraf kəndlərdə yerli əhali bu yerə heç vaxt *Ovlax* deməmişdir.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, E.Əzizovun qeyd etdiyi kimi, *Yevlax* yaşayış məntəqəsi kimi mövcud olmadığı dövrdə də *Yevlax* toponimi xalqa bəlli olmuşdur (44, 31). Başqa sözlə desək, bataqlıq, qamışlıq yerə *Yevlax* adının verilməsi onun təbi-coğrafi şəraiti ilə uyğun olub tarix etibarilə daha qədimdir.

Kənd adları (komonimlər). *Yevlax* rayonunun bir sıra kənd adlarının etimologiyası bəllidir. Burada -lı, -li, -lu, -abad, -binə fəal toponimant olub, bir sıra yaşayış məntəqələrinin adlarının əmələ gəlməsində iştirak edir. Məsələn, -lı, -li, -lu toponimantı ilə düzələn Qaraməmmədli, Rüstəmli, Nəmərli, Hacıselli, Balçılı, Salahlı, Havarlı, Qaramanlı, Hacımahmudlu; -lar, -lər şəkilçisi artırılaraq düzələn Nuralılar, Tanrıqulular, Dəlləklər; -

abad topoformantı əsasında yaranan Səmədabad, Nemətabad, İsmayılabad, Bünyadabad, Nərimanabad, Aşağı Salamabad və Yuxarı Salamabad; heyvandarlıqla əlaqədar işlənən -binə topoformantı ilə düzələn Malbinəsi və Qoyunbinəsi kimi kənd adları mövcuddur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, əvvəllər ekstralinqvisitik faktorlardan asılı olaraq geniş işlənmə və toponimiyaratma qabiliyyətinə malik olmuş bir sıra nomenlər (oba, yurd, pəyə) kimi, -binə topoformantı hazırda ilkin semantik yükünü itirməklə, birinci tərəfin daşlaşmış ünsürünə çevrilmişdir. Beləliklə, Malbinəsi və Qoyunbinəsi kimi kənd adlarını mürəkkəb toponimlərin yeni tipləri hesab etmək olar. Burada birinci tərəf heyvan cinsini bildirən ümumi isimlərlə ifadə olunaraq, obyektin əvvəllər həmin heyvanları saxlamaq üçün ayrıldığını göstərir. Belə yerlərdə sonralar salınmış yaşayış məskənlərinə keçmiş obyektlərin adı verilmişdir (36, 185).

-*abad* topoformantı əsasında yaranan oykonimlərə gəldikdə isə belə bir məlum faktı nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, hazırda memorial oykonimlərin yaradılmasında -*abad* topoformantından geniş istifadə edilir və «Azərbaycan toponimlər sistemində -*abad* komponentli 73 oykonim mövcuddur» (36, 179). Yevlax ərazisində -*abad* topoformantı əsasında yaranmış mürəkkəb quruluşlu memorial-antropo-nimik oykonimlər sırasına Nərimanabad, Bünyadabad, Səmədabad kəndlərinin adları daxildir. Bu topoformant, həmçinin bəzi şəxs adlarına qoşularaq, məntəqələrin vaxtilə onlara məxsus olduğunu və ya onlar tərəfindən salındığını da bildirir. Bunlara İsmayılabad, Salamabad, Nemətabad kəndlərinin adlarını misal göstərmək olar.

Yevlax rayonu ərazisindəki bir sıra kənd adlarının mənşəyini öyrənmək üçün tarixi materiallara üz tutmaq lazım gəlir. Bunları nəzərə alaraq bir sıra kənd adlarının etimoloji mənzərəsinə ayrıca diqqət yetirək.

Qarxin – *Qarxun* (Aşağı Qarxun və Yuxarı Qarxun kəndləri). Yaşayış məntəqəsi Körpükəndin yaxınlığında yerləşdiyinə görə, bəzən Qarxun Körpükənd, Kür çayına yaxın oldu-

ğuna görə isə Qıraqlı Qarxun da adlandırılır. Keçən əsrin axırlarında kənd böyüyərək iki hissəyə – Aşağı və Yuxarı Qarxun kəndlərinə parçalanmışdır (37, 29). Qarxunlular buraya (Yuxarı Qarxuna – N.H.) əsas kənddən – Aşağı Qarxundan köçmüşlər. Bu, təxminən 1880-ci ilə təsadüf edir. Həmin ildə Kür çayı daşaraq kəndi basmışdı. Əhalinin bir hissəsi bu zaman indiki yurda – dəmiryolu çəkilən sahənin yaxınlığına yığılmışdı (80, 68). Əhalinin içərisində bir vaxtlar Kəlbəcər rayonu kəndlərindən, hətta İran Azərbaycanından gəlmiş ailələr də vardır (80, 70).

Qarxun toponiminin qədim türklərlə bağlı etnotoponim olması şübhəsizdir. Belə ki, onu ilk dəfə araşdıran tarixçi Q.Qeybullayev bu toponimin *karkın* türk tayfası ilə bağlılığı fikrini irəli sürmüşdür (129, 86). Q.Məşədiyev də bu oykonimin əski oğuzların *karkın* tayfasının adını qoruyub saxlayan yer adlarından olduğu fikri ilə razılaşıır (89, 43). Mənbələrdə *karkın*ların Oğuz xanın üçüncü oğlu Yulduz xanın nəvələrindən törəmə olduğu göstərilir (138, 51-53). Lakin ehtimal oluna bilər ki, *Qarxun* toponimi *qara* və *hun* sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Sözüün əvvəlində olan *qara* komponenti türk dillərində ən çox aşağıdakı mənələrdə işlənir: 1) «qara», «qaranlıq», «zülmət», «tutqun», «sərt», «qəmli», «kədərli», «bədbəxt»; 2) «mal-qara», «yığın, dəstə», «xalq», «camaat», «qoşun»; 3) «quru», «torpaq»; 4) «təpə», «hündür təpə» (137, 159-179; 136, 83-85). R.M.Yüzbaşov bu sözüün vaxtilə «rəng, ağır, qərb, böyük, qonaq, sıx, qalın, çoxluq» mənasında işləndiyini qeyd edir (165, 135-136). Bizcə, Qarxun toponimindəki *qara* komponenti «böyük» mənasını ifadə edir. «Dədə Qorqud kitabı»nda da bu mənaya rast gəlirik: «Çala bilən yigidə oqla qılıcdan bir çomaq yeg, Qonağı gəlməyən *qara* evlər yıqılsa yeg»; «Bu yanıadan dəxi bazırqanlar gəlübəni *qara* Dərvənd agzına qonmuşlardı» (69, 32, 53). Leksemin «böyük» anlamı arxaikləşsə də, Qarabağ, Qaradağ sözlərində qədim mənasını qoruyub qalmışdır.

Xun komponentinə gəlicə, qeyd edək ki, elmi ədəbiyyatda Şərqdəki hunların adı «*xunn*» kimi verilir. Z.Xasiyev Tovuz

ərazisindəki Xunanyurd toponimindən bəhs edərkən hun tayfalarının Azərbaycan ərazisində yerləşmələri haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir. Müəllif tarixi-coğrafi faktlara əsaslanaraq qeyd edir ki, xunanlar Azərbaycanın qərb bölgəsində Kür çayı boyunca yaşamışlar. Bu gün Tovuz ərazisində toponimik adlarda daşılaşaraq qalmış Xunanyurd, Xunanarx, Xunanyol, Xunan qalası, Xunan tərəsi, Xunan dərəsi, Xunan düzü və s. kimi coğrafi obyektlərin mövcudluğu xunanların məhz bu ərazidə yaşadıklarını sübut edir (55, 25-26).

Y.Cəfərovun araşdırmalarına görə, IV əsrin axırlarında Şərqi Avropa çöllərindəki hunların etnik tərkibi əsasən dil baxımından bir-birinə yaxın olan iki müxtəlif qrupdan – protobulqar və qədim türk tayfalarından ibarət olmuşdur (131, 34). Hun mərhələsində Azərbaycanda yerləşmiş türk tayfaları ya əsasən oğuz sistemli olmuş, ya da oğuz tipli tayfaların dilində ərimiş, lakin tamamilə yox olub getməmiş, dildə və toponimiyada zəif şəkildə olsa da, iz qoymuşlar (43, 53-54). Qarxun kənd adı hazırda Quba və Babək (Naxçıvan MR) rayonlarında da mövcuddur.

Qaramanı – Qaramanlı (kənd). Bu kəndin adı mənşəcə çox qədimdir. *Qara* sözünün türk mənşəli olması ilə bağlı yuxarıda bəhs etmişdik. Onu da əlavə edək ki, *qara* sözünün arxaik mənə çaları dilin lüğət tərkibinin başqa qatlarından fərqli olaraq, toponimik layında daha çox saxlanmışdır. T.Əhmədov tərkibində *qara* termini olan bir sıra coğrafi adlardan bəhs edərkən göstərir ki, *qara* komponenti Yevlax ərazisindəki Qaraoğlan, Qaramanlı etnooykonimlərinin tərkibində «igid, cəsür, qorxmaz» mənalarında işlənmişdir (36, 271-272). Yerli əhali arasında qeydə aldığımız bir bayatı da deyilir:

Əslim Qaramannıdı,
Elim addı-sanmıdı.
İyid döyüşdən gəlir,
Gözdəri nə qannıdı.

Toponimin tərkibində ikinci komponent olan *-man* vaxtilə müstəqil söz olmuşdur. Şivələrimizin lüğət tərkibinə daxil olan,

öz ilkin mənasını və qədim şəklini saxlayan bu kimi sözlər türk dillərinin bəziləri üçün xarakterik olsalar da, Azərbaycan ədəbi dili üçün çoxdan arxaıkləşmişdir (54, 93). M.Kaşğarının lüğətində *man* (*man* yaşlığ koy) «dörd yaşını keçən qoyun» (Bu söz ancaq qoyun haqqında işlənir) mənasında qeydə alınmışdır (63, c.3, 157). A.M.Şərbak bu sözün (ma:n) səs təqlidi yolu ilə «mələmək» felindən yarandığını qeyd etmişdir (164, 98). Z.Xasiyev heyvandarlıqla əlaqədar bəzi toponimləri araşdırarkən belə bir qənaətə gəlir ki, Qaraman sözü ilə əlaqədar yaranmış bir sıra etnotoponimlər də mənşə etibarilə, məhz bu cins (qaraman) qoyunun adı ilə bağlıdır (54, 95). Qədim türk lüğətində *kögman* sözü qeydə alınmışdır (132, 312).

Bundan başqa, oğuz ölkəsində yer adı bildirən *man kışlağ* ifadəsi də işlənir (63, c.3, 157).

Qeyd edək ki, eyni adlı kənd Neftçala və Qubadlı rayonlarında da vardır.

Salahlı – Salahlı (kənd). -lı şəkilçisi şəxs adına qoşularaq bir tayfa və yaxud nəsil bildirən toponim yaratmışdır. Tədqiqatçı Ş.Nəzirli göstərir ki, Qazaxda dörd Salahlı kəndi var: Daş Salahlı, Yuxarı Salahlı, Orta Salahlı və Aşağı Salahlı. İlkin kənd Daş Salahlı olub (mənası daş silahlılar deməkdir). Qalan üç Salahlı sonralar ondan ayrılıb (98, 89). Kənd Saleh adlı bir nəfərin adını daşıyır. Mülahizəyə görə, bu kəndi Batı xanın Asiyaya hücumu zamanı Kürdüstandan indiki Qazax rayonuna köçüb gəlmiş Kosa Mirzə Əli bəyin xahişi ilə Saleh adlı varlı bir şəxs abad etmişdir (89, 80). Yerli ağsaqqalların söylədiyinə görə, 1764-cü ildə Azərbaycan və Gürcüstan sərhədində qarışıqlıq düşdüyünə görə, Qazax və Borçalı mahallarından bir sıra kəndlərin əhalisi köçərək Gəncəbasar və Qarabağ ellərində yerləşmişlər. Yevlax rayonundakı Salahlı kəndində məhz Qazaxın Salahlı kəndindən gələnlər məskunlaşdığı üçün kənd Salahlı adlandırılmışdır. Qeyd edək ki, eyni adlı kənd Ağdam, Zərdab, Göygöl rayonlarında da mövcuddur.

Köyüx¹ // Göyüx¹ – Köyük (kənd). Bu toponimin türk mənşəli ad olması şübhəsizdir. Köyük coğrafi adı *köy* və *-ük* kompo-

nentlərindən təşkil olunmuşdur. Bir qrup türk dillərində, xüsusilə türk dilində işlənən *köy* sözü «kənd» mənasını ifadə edir (154, c.2(2), 1216). *-ük* komponentinin isə vaxtilə *-lük* şəklində olduğu güman edilir. Bundan başqa, bu toponimin *göy türk* ifadəsinin təhrif olunmuş forması kimi izahı ehtimal edilə bilər. T.Əhmədov qədim türk dillərinə əsaslanaraq (132, 294) Köyük toponimini (qədim türk dillərində *keyik* «maral, xallı maral; ümumiyyətlə, heyvan») zoonimik oykonimlər sırasına daxil etmişdir (37, 108).

Quşçu – *Quşçu (kənd)*. Bu toponim Azərbaycan xalqının formalaşması prosesində rol oynamış etnik qruplardan birinin – quş tayfasının adı ilə bağlıdır. *-cu* şəkilçisi isə əvvəlcədən mövcud olmuş tayfa adına qoşularaq, konkret qrupun həmin zümrəyə mənsubluğunu, aidliyini bildirən yeni etnonim yaratmışdır: *Quşçu* - «*Quş* tayfasına mənsub». M.H.Vəliyev (Baharlı) bu tayfanın adı ilə bağlı yazır: «*Quşçular* III-VI əsrlərdə Azərbaycana gəlmiş hunların qalığıdır. Tarixi mənbələrdə qara hunlar «*quşan*», yaxud «*kuşan*» adlanır. Onların Dərbənd keçidi vasitəsilə Şimali Qafqazdan Azərbaycana yürüşü eramızın 227-ci ilinə təsadüf edir» (126, 32). Bu tayfanın adı ilə bağlı Azərbaycanın bir sıra rayonlarında mövcud olan kənd və qəsəbə adlarına aşağıdakıları misal göstərə bilərik: Qazax rayonunda *Quşçu Ayrım*, Tovuz rayonunda *Dondar Quşçu*, Yuxarı *Quşçu*, Aşağı *Quşçu*, Göygöl rayonunda *Quşçu Armavir*, *Quşqara*, İsmayilli rayonunda *Quşəncə*, Kəlbəcərdə *Quş yuvası* və s. M.H.Vəliyev Azərbaycan ərazisindəki *quş* komponentli toponimlərin mövcudluğu haqqında da bəhs etmişdir. O yazır: «*Kuşanların* Azərbaycan ərazilərinə tez-tez soxulmaları izsiz qalmırdı. Hətta onların burada yaşadıklarını ehtimal etmək olar. Bunu müxtəlif qəzalardakı bir sıra kənd adlarının «*Quşçu*» olması da təsdiq edir, məsələn: *Göyçayda* – *Quşçu Yengicə* (indiki *Quş Yengicə*); *Qubada* – *Köhnə Quşçu*, *Quşçu*, *Yuxarı Quşçu*, *Aşağı Quşçu*; *Şamaxıda* – *Quşçu*; *Ağdaşda* – *Quşlar*; *Cavanşirdə* – *Quşlar*; *Zəngəzurda* – *Quşçu Balık*, *Quşçu*, *Təzəkənd Quşçu*; *Qazaxda* – *Quşçu*; *Cəbrayılda* *Quşçular*; *Şuşada* – *Quşçular* və *Quşçuoba* (126, 32-33).

V.Əliyev bu tayfa adının onların məşğuliyyəti ilə bağlı olduğunu göstərir. Müəllif bu adla bağlı araşdırma aparmış tədqiqatçıların fikirlərini sadaladıqdan sonra belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, quşçu bütün hallarda etnonim sayıla bilməz: *Quşçunun* Quş tayfasına mənsubluğunu bildirməsi fikri doğru deyil, çünki etnonimin özü -cı (-ci, -cu, -cü) şəkilçilidir (39, 98, 155, 206-207).

Çay, göl, nohur və axmaz adları (potamonim və limnonimlər). Azərbaycan ərazisi çay, göl, bulaq, axmaz və s. ilə zəngin olduğundan onun hidronimik sistemi də çox rəngarəngdir. Toplanıb araşdırılan materiallara əsasən demək olar ki, bu sistemin əsas və qədim layını türk mənşəli adlar təşkil edir. Azərbaycan hidronimlərinin etimologiyası bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılsa da, bu sahədə işlər davam etdirilməkdədir.

Yevlax ərazisində mövcud olan bir sıra hidronimlərin etimologiyasını nəzərdən keçirək.

Kür çayı. Kür çayı (1515 km) Qafqazda ən böyük çaydır. Bu çayın ətrafında minlərlə tayfalar yaşamışdır. Buna görə də *Kür* sözünün etimologiyasının müəyyən edilməsi o qədər də asan deyildir. «Məlumdur ki, çaya ad birinci növbədə onun sahilində yaşayan xalq tərəfindən verilir. Etimoloji cəhətdən maraqlı olan çay adları haqqında qısa məlumat verərkən nəzərə almaq lazımdır ki, uzaq keçmişlərdə insanlar çaya çox zaman sadəcə olaraq *su* demişlər. Misal üçün, Kür, Don, Dunay və bir çox başqa böyük çaylar müxtəlif dillərdə *su* deməkdir» (89, 112). «Bu söz bəzi şivələrimizdə (cənubi Qarabağ şivələri) *çay*, bəzilərinə (məsələn, Qarabağ, Nuxa və s.) *dəcəl*, bəzilərinə isə (məsələn, Cəncə şivələri) *təmizlik* mənalarını ifadə edir. «K» ön damaq süzülən səsinin spesifik Azərbaycan fonemi olması və başqa türk dillərində *çay* sözünün olmaması ilə əlaqədar olaraq *Kür* sözünün «çay», «dəcəl», «təmizlik» mənalarını ifadə edən Azərbaycan sözü olduğunu ehtimal etmək olar» (6, 51-56). Salyan rayonunda Kürboyu kəndlərdə heç vaxt «Çaydan su gətirirəm», «Biz çay suyu içirik» deyildiyinə rast gəlməzsünüz. Əksinə, hər yerdə «Kürdən su götürü-

rük», «Kür suyu içirik» deyildiyini eşidərsiniz ki, bu ifadələrdə ki, «Kür» sözü «çay» mənasını bildirir (80, 8).

Antik Yunan tarixçilərindən olan Strabon (I əsr) «Coğrafiya» əsərində – XI kitabının III bölməsində *Kir* (Kür) çayından bəhs edərkən, onun əvvəllər Kor adlandığını qeyd etmişdir (159, 474). A.Axundov *Kür* sözünün etimologiyasını araşdırarkən belə bir nəticəyə gəlir ki, *Kür* sözünün mənşəyi iki mənbə ilə əlaqədardır və onu iki cəhətdən izah etmək olar: 1. Ptolomey və Strabonun «Kür» çayına verdikləri «Kor» və «Kir» adları yunan sözləridir. Ehtimal ki, rus dilindəki «Kupa» sözü yunan dilində «Kor» və ya «Kora» ilə əlaqədardır; 2. Müasir Azərbaycan dilində Kür çayının adı olan «Kür» sözü isə alban dilindəki «Kur» sözüdür. Bu söz Azərbaycan dilinə öz qədim əcdadları olan albanların dilindən keçmişdir (6, 51-56). Əgər nəzərə alsaq ki, Kür tez-tez daşan coşqun bir çaydır, həm də qədimdə Azərbaycan dilində «Kür» sözü «coşqun, cəsur, dəliqanlı» mənalarında işlənirdi, bu paleohidronimin Azərbaycan dilinə məxsusluğuna şübhə qalmaz (39, 177).

Əlican çayı – Əlican çayı. Bu çay Xaldan ərazisindən axır. Əhali çaydan suarmada geniş istifadə edir. Əlican şəxs adı olduğu üçün hidronim antropohidronim hesab olunur.

Dəvə gölü. Yerli əhalinin söylədiyinə görə, keçmişdə karvanlar ticarətə gedərkən bu gölün kənarında əylənib özləri üçün su ehtiyatı görmüşlər. Elə o vaxtdan etibarən gölə *Dəvə gölü* adı verilmişdir. Bu zoohidronimin yaranması XVI-XVII əsrlərdə bu ərazidən keçən *Dəvə yolu* ilə bağlıdır. Elə indi də yaşlı insanlar *Dəvə yolu* zootoponimini işlədirlər.

Əşrəfin çəltix¹ gölü (Əcəmi kəndi). Yerli əhalinin söylədiyinə görə, bu göl Əşrəf adlı şəxsin çəltik əkdiyi yerin yaxınlığında yarandığı üçün belə adlandırılır. Bəlli olduğu kimi, orta əsrlərdən başlayaraq XIX əsrə qədər Azərbaycanın qərb rayonlarında, xüsusilə Kürətrafi yerlərdə əhali çəltikçiliklə məşğul olmuşdur. XIX əsrdən sonra pambıqçılığın inkişafı ilə bağlı bu çətin təsərrüfat növündən istifadə olunmamışdır. Buna baxmayaraq, bu antropohidronim bu gün də işlənir.

Azərbaycanın bir çox yerlərində olduğu kimi, Yevlax rayonu ərazisində də mikrohidronimlər su mənbələri adları içərisində üstünlük təşkil edir. Bu baxımdan, yığcam şəkildə olsa da, bir sıra mikrohidronimlərin adlarını nəzərdən keçirək: *Məmmədsamanı axmazı* – Məmmədsamanlı axmazı (Qaraoğlan kəndi), *Zaman axmazı*, *Bö:x¹//bö:g axmaz*, *Bala axmaz*, *Qaraçala*, *Çardax no:ru* – Çardax nohuru (Yuxarı Salamabad kəndi), *Bəydili axmazı* (Bəydili kəndi), *Qotur qamışdıx* – Qotur qamışlıq (Əcəmi kəndi).

Dağ və köbər (dik) adları (oronimlər). Yevlax ərazisində mikrooronimlər azlıq təşkil etsə də, onları nəzərdən keçirmək maraqlı olardı:

Xanabad kəndində: Ağ dağ, Qara dağ, Qaraja dağ, Xanabat dağları.

Aşağı Salamabad kəndində: Çay qıraı püştə, *Bö:k//Bö:x¹* köər, Bala köər.

Məşə adları (drimonimlər). Yevlax ərazisində qeydə aldığıımız meşə adlarına diqqət edək:

Xaldan kəndində: Hajqədimli meşəsi, Molla Mussafa:n meşəsi, Şamlıx, Həmitdi meşəsi, Molla Musa:n meşəsi.

Yuxarı Salamabad kəndində: Mürüttü meşəsi, Nəvilər meşəsi, Ta:rıverdi atılan meşə, Xannıx meşəsi, Böx¹ ada meşəsi.

Əcəmi kəndində: Qarö:zün meşəsi, Ələx¹bərin meşəsi, Nağı:n meşəsi, Bahadırın meşəsi, Nəsi:n meşəsi, Paçcah bağı börkgənniyi, Püşdə börkgənniyi, Hajaxverdilərin börkgənniyi, Xannıx börkgənniyi.

Yevlaxın iqlim şəraitinə görə *yulğun* fitonimi ilə bağlı toponimlər də çoxdur: Sa:r pirin yulğunnuğu, Qara də:riş yulğunnuğu, Çayqıraı yulğunnux.

Quşçu kəndində: Cırax söyüt meşəsi, Haj Mahmıt meşəsi, İ saxvannı meşəsi, Kərimli meşəsi.

Qaraoğlan kəndində: Məmmədsamanı meşəsi, Qaro:lan meşəsi, Yasəmən meşəsi.

Xaldan kəndində: Hajaseyit bəyin meşəsi, Usuf bəyin meşəsi, Avdırahman meşəsi, Haj kişinin meşəsi, Soltan bəyin meşəsi.

Xanabad kəndində: Bəsrə meşə, Cərgə xiyavannar meşəsi, Yo:şannı tala, Göy yeri.

Aşağı Bucaq kəndində: Palıt meşəsi, Qarağaşdıx.

Meydan və xırman adları. Dalax daşı xırmannığı (Aşağı Salamabad kəndi); Donuz İsa meydanı, Çinardivi xırmanı, Quaxdöşü xırmanı, Məhərrəm dəyəsi xırmanı, Çay döşü xırmanı, Un də:rməni, Çak¹qal Əhmədın də:rməni, Əyri düzü, Xırman düzü (Yuxarı Salamabad kəndi); Kalxoz məhləsi, Şulka xırmannığı (Əcəmi kəndi); Kətqıraı xırmannıx, Ağdaş yolu xırmannığı, Pir quax xırmannığı, Su dingi (Quşçu kəndi); Mahmut meydanı, Şulka meydanı, Həjyusuf bəyin xırmanı (Xaldan kəndi).

Pir, məscid, qəbiristanlıq, yol və körpü adları.

Aşağı Salamabad kəndində: Təx¹ daş qəbri, Dalax daşı, Molla Mahmut piri, Qədimi körpü, Əlcan körpüsü, Div arx körpüsü, Qəvirsannıx körpüsü, Balınsə körpüsü, Molla Veysəl körpüsü, Gülxanımın körpüsü.

Xaldan kəndində: Aralıx yol, Xaldan yolu, Yolçu bəyin körpüsü, Rə:yət körpüsü.

Yuxarı Salamabad kəndində: Çayqıraı qəvirsannıx, Saray nənə qəvirsannığı, Salamo:r körpüsü, Məmti körpüsü, Keçal Söyün körpüsü.

Əcəmi kəndində: Sa:r piri, Əsbət nənə piri, Meçit körpüsü, İstan körpüsü, Gülalı körpüsü.

Qaraoğlan kəndində: Qara də:riş piri, Sənət nənə piri, Ağca körpüsü, Məhyəddin körpüsü.

Xanabad kəndində: Mir Calal ağa:n piri, Fəxrə nənə piri, Ağdaşdı körpüsü, Cəlil körpüsü.

2.2. Qohumluq, ailə və nikah münasibətlərini bildirən sözlər

Leksikanın qədim qatlarına aid sözlərin bir qismi də qohumluq münasibətlərini bildirən terminlərdir. Qohumluq əlaqəsi bildirən adların çoxu qəbilə və tayfa dövrünün izlərini əks etdirən sözlər sırasına aiddir. Yevlax şivələrində müşahidə edilən

qohumluq terminlərinin bir çoxu ədəbi dildə və digər şivələrdə işlənən sözlərlə ümumilik təşkil edir. Bu terminlərin bəziləri sinonim cərgələr yaradır. Şivələrdə müşahidə etdiyimiz bir sıra terminlər digər türk dillərində də işlədilir.

Yevlax şivələrində işlədilən qohumluq terminlərini iki qrupa ayırmaq olar: a) qan qohumluğuna aid terminlər; b) nikah qohumluğuna aid terminlər.

a) *Qan qohumluğuna aid terminlər*: ana (büt. şiv.)//nənə (əks. şiv.)//ciji (Dəryada sijim oleydi, Çəhməyə güjüm oleydi. Dərdimin bu yerində Ağlıyan cijim oleydi) – ana; ata (büt. şiv.)//lələ (A.Qar., Y.Qar., Köy.)//əmi (Yev.) – ata; qağa (əks. şiv.) – böyük qardaş; bəji (büt. şiv.) – 1. bacı, 2. qardaş arvadı, 3. ögey ana; dədə (Dədəm bijdi, kündəni sayır, nənəm bijdi kündədən kəsir) – baba; cəddaba (əks. şiv.) – nəsilə ulu baba; zür-yət (Hs., Ək., İsm., Qb., Quş.) – övlad; çağa (büt. şiv.) – körpə uşaq; qoja nənə (əks. şiv.) – atanın və ya ananın nənəsi; dayı (Dayıynan dağı dolan, əmiynən bağı gəzmə), mama (büt. şiv.) – atanın bacısı; bibi (əks. şiv.)//gəlinbəji (Y.Qar., A.Qar.) – əminin və ya dayının arvadı; simsar (əks. şiv.) – uzaq qohum.

Yevlax şivələrində *yeddi arxa dolan* ifadəsi işlədilir; məsələn, Mən₁ u:n yetdi arxa dola:na kimin tanıyıram (Y.Qar).

Yeddi arxa dolan dedikdə, ata, oğul, nəvə, nəticə, yetikcə, kötükcə, itikcə şəcərəsi nəzərdə tutulur.

Bundan başqa, şivələrdə *əmoğlu, əmqızı, mamoğlu, mamaqızı, xaloğlu, xalaqızı, dayoğlu, dayqızı* kimi qohumluq terminləri işlədilir. Qohumluq terminlərinin bir qismi morfoloji yolla, yəni -lax, -dix (fonetik variantları ilə) şəkilçisinin köməyi ilə yaranmışdır. Bu yolla yaranan qohumluq terminləri ögeylik mənasını bildirir; məsələn: atalax//dədəlix¹ – ögey ata, analax – ögey ana, bəjilax – ögey bacı, qardaşdix – ögey qardaş, oğullux – ögey oğul, qızdix – ögey qız.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək ki, -lax, -dix şəkilçiləri qan qohumluğu bildirən sözlərə artırıldıqda ikinci bir məna – «dostluq» mənası da bildirir. Belə ki, bəjilax sözü «ögey bacı» mənasından

başqa, «rəfiqə», qardaşdıx sözü isə «ögey qardaş» mənasından başqa, «rəfiq» mənasını bildirir. Şəki şivələrində qeydə alınmış «atalıx» sözü isə «ögey ata» mənasından başqa, «qız köçərkən atasının oğlan evindən aldığı pul (və ya qızıl)» mənasını da ifadə edir; məsələn: – Qızın atası diyir, bi bu qədir sənnən atalix alıjam (Böyük Dəhnə) (60, 235). Bəzən uşağı qalmayan, ya da ağır xəstə olan valideynlər niyyət edərdilər ki, uşaq qalsa, toyunu minnətsiz edəcəyəm. Əgər uşaq qız uşağı olardisa, valideynlər «Bu uşağı Allahyolu deyirəm» deyə niyyət edərdilər. Ona da atalix almazdılar (107, 101).

Dədə sözü şivələrdə bəzən ata anlamında da işlənir: – Ağız ey, dədəm dədəne borşdu döyül a! (Qb.); – Üş gündü, dədəm öyə yaman yornuğ gəlir (Yev.); – Gör, dədəmin paltarrının əynin₁ə gələni olajax? (Yev.). «Dədə Qorqud kitabı»nda geniş mənə çalarlarına malik olan bu söz haqqında Ə.Tanrıverdi ətraflı bəhs etmişdir (112, 200).

Ciji sözü *cicə* fonetik variantında Lerik şivələrində qeydə alınmışdır: *Cicəmin vəzyəti yamən xarəbdi* (Züvüç) (21, 126). Şəki şivələrində isə *ciyi* sözünün əvvəlinə böyük sözü əlavə edilərək *bö:x¹ ciyi* şəklində işlənir və «əmi və ya dayı arvadı» mənasını daşıyır (60, 182).

Çağa sözü qədim türkmən dilində *çaqa* şəklində işlənərək «quş balası» mənasını ifadə edir.

Simsar sözü «nisbətən uzaq qohum» mənasında Yardımılı, Cəlilabad, Göyçay və Mingəçevir şivələrində də qeydə alınmışdır (85, 120; 4, 140; 113, 63; 34, 344).

Bu gün ədəbi dilimizdə «övlad» mənasında artıq arxaikləşərək, yalnız «oğlan övladı» mənasını ifadə edən *oğul* sözü bir sıra şivələrimizdə olduğu kimi, Yevlax şivələrində də öz qədim mənasını saxlamışdır: – Ay oğul, şeytan fəhləsi kimi sə:rdənnən əlləşirsən₁, bir ho:r dincin₁ al. L.A.Pokrovskaya *oğul* sözünü izah edərkən bu sözün «övlad» anlamında olmasını da qeyd etmişdir (151, 16).

Qağa sözü «ata» və «böyük qardaş», *bacı* sözü «bacı», «qardaş arvadı», «ögey ana» mənalarında Cəlilabad rayonu şivəsində qeyd alınmışdır (4, 140).

b) *Nikah qohumluğuna aid terminlər*: külfət//övrət//uşaxların anası, ər//öyün kişisi//uşaxların atası, *quda* (evlənmiş oğlanın və ya qızın valideynlərinin bir-birinə verdikləri qarşılıqlı qohumluq adı), gəlin, köy//göy (A.Qar., Y.Qar.)//kürəkən, yeznə (əks. şiv.) (bacının əri), qayın, baldız, elti (qardaşların arvadlarının bir-birinə verdikləri qohumluq adı), bajaran, qaynata, qaynana//qaynənə (Qaynənəli gəlinin dili:n altıda qənt gərəx¹).

Göy sözü «Dədə Qorqud kitabı»nda müxtəlif fonetik variantlarda (köygü//göygi//güyəgü) işlənmişdir: *Güyəgü* oğul olmaz; Xan babamın₁ göygisı, Qadın anamın₁ sevgisi (69, 31, 38). *Güyəgü* sözü, həmçinin «Əhməd Hərami dastanı»nda da işlənmişdir: *Güyəgüyə* də onda sağdıç oldu (29, 64).

Göy sözü müasir Azərbaycan dilindəki *kürəkən* sözünün sinonimidir. L.A.Pokrovskaya bu leksemlərin etimoloji baxımdan əlaqəli olduğunu zənn etmişdir. Belə ki, monqol dilindəki xurğqe(n) sözündəki *n* davamlı deyil və o, qədim abidələrdəki *küdagü* lekseminə yaxın tələffüz olunur. Lakin tədqiqatçı bunlar arasındakı etimoloji bağlılığı sübut edən möhkəm əsasın olmadığını da əlavə etmişdir (151, 63). E.Ələkbərova qeyd edir ki, *köygü//göygi//güyəgü//güdegü//giyov//giyev* və s. fonetik qabıqlarda təzahür edən kürəkən məfhumu qədim türk lüğətində əks olunmuş kü->küd//köd «qorumaq, baxmaq, göz yetirmək» mənalı feilə -ov//-ev//-ag//-əg//-egü isim düzəldən şəkilçinin qoşulması nəticəsində yaranmışdır. Bu şəkilçi, öz növbəsində, pratürkdə bütün canlılara aid olan *an* kökündən düzəlmişdir (38, 125).

Bu sözə türk dillərinə aid qədim yazılı abidələrdə küdagü, qyjaqy şəklində rast gəlinir (152, 397). *Göy* sözünün *giyəv* şəklinə Ermənistanın Qafan rayonunda yaşamış azərbaycanlıların şivəsində bu gün də təsadüf edilir.

Quda sözü eyni şəkildə türkmən dilində, *kuda* şəklində Altay, şor, uyğur, qırğız dillərində, *koza* şəklində başqırd dilində işlənir (141, 334).

Elti sözü Azərbaycan dilinin əksər şivələrində işlədilir. Quba dialektində, qərb qrupu şivələrində, Göyçay keçid şivələrində və Qax rayonu şivələrində bu söz «qayın arvadı», İraq-Türkman ləhcəsində, Cücəkənd şivəsində isə «qardaş arvadı» mənasında qeydə alınmışdır (102, 310; 11, 214; 113, 44; 92, 246; 58, 285; 59, 27). *Elti* sözü bir sıra türk dillərində də işlədilir (143, 786). Volqa bulqarlarının qəbirüstü yazılarında *elti* sözü elçi sözü ilə paralel işlənir (191, 67). K.Quliyeva Quba və Dərbənd dialektində bu sözü «qayın arvadı» mənasında qeydə almışdır: – İki qardaş uladu, uların da iki arvadı, ular uladu bir-birənə elti; – Eki qardaşın arvadı bir-birənə elti diyədi (142, 14). Neftçala şivələrində qayın arvadına *qayınxatın* deyilir. Bölgədə belə bir xalq deyimi də var: Qayınxatını xayınxatını olar.

Yeznə sözü Yevlax şivələrində həm «bacının əri», həm də «qızın əri» mənalarında müşahidə edilir: *Yeznə* kişinin düşmanıdı; *Yeznən* yaxşı çıxdı, bir oğlun artdı. *Yeznən* pis çıxdısa, qızın da darddı. İmişli və Lerik rayonu şivələrində də bu söz qeyd etdiyimiz mənalarında işlədilir (25, 247; 21, 127). Yardımlı şivələrində isə «bacının əri və bacanaq» mənalarını ifadə edir (85, 121). Bu söz M.Kaşğarının lüğətində «böyük bacının əri» mənasında qeydə alınmışdır (63, c.3, 37).

Baldız sözü Yevlax şivələrində həm ərin, həm arvadın bacısı mənasında işlədilir. M.Kaşğarının «Divanü-lüğət-it-türk» əsərində bu söz «arvadın kiçik bacısı» mənasında qeydə alınmışdır. Ərin bacısına isə *aldız* deyil, *sinqil* deyilir (63, c.1, 446).

Giji-bajı//cici-bici. Bu söz şivələrdə *sirdaş*, *rəfiqə* anlamında işlənir; – Əşşi, bu dəfə barışannan, tay ayrı ciji-bajı oluflar (Y.Sal.); – Uların arasınnan su da keşmir, ciji-bajıdılar (S.); – Allah xeyir eləsin, cici-bicidilər, sözdəri-söhbətdəri qurtarmax bilmir (Yev.).

T.Hacıyev *cici-bacı* sözünün loru söz və ifadə kimi «fərsiz qadın» mənasında eynilə qaldığını göstərir (48, 68). Bu ifadə «Dədə Qorqud kitabı»nda «Pəs varasan, bir cici-bici türkman qızını alasan» cümləsində işlənmişdir. «Dədə Qorqud kitabı»na aid izahlı lüğətdə sözün həm «zəif, körpə», həm də «xoşxasiyyət, həlim, mehriban qız» mənasında izahı verilmişdir (71, 197). Ə.Tanrıverdi «Dədə Qorqud dastanı»ndakı mənfi çalarlı «cici-bici»nin şivələrimizdə semantik dəyişmə ilə müsbət anlamlı söz kimi mühafizə olunduğu qənaətinə gəlmişdir (112, 201).

2.3. Zaman anlayışı bildirən sözlər

Şivələrdə vaxt və zamanla bağlı xeyli sözlər işlənir ki, bunların bir qismi ədəbi dillə eyniyyət təşkil edir: məsələn, *çağ, əsr, era, qərinə (33 il), inişil, bildir, bu il//bi:l, dö:ran, dəm* və s.

M.Kaşğarının lüğətində *bildir* sözü «keçən il, bir ildir» mənasında qeydə alınmışdır (63, c. 1, 446). Bu sözə qədim türk lüğətində də rast gəlik (132, 105).

Fəsil və ay adları. Şivələrdə qeydə alınmış köhnə fəsil və ay adlarını bildirən sözləri ayrıca olaraq nəzərdən keçirək:

Qırxın vaxdı (əks. şiv.) – yay və payız fəsilərində qoyunların qırıldığı vaxt. – Qırxın vaxtı fermada işdərimiz çox olur (Ək.).

Qorapışirən (əks. şiv.) – avqust ayı. – Qorapışirən vaxtdı Yevlaxda kimi taparsan₁ (Yen.).

Bu ifadə eyni mənada Çənbərək və Karvansaray şivələrində də işlənir (68, 251).

Quyruğdoğan ay (Yev., Qğ., Qm.) – avqustun beşindən sonra. – Quyruq doğan vaxdı sərin¹nix¹lər tüşür (Yev.).

Maldarlıq və əkinçiliklə məşğul olan ulu babalarımız vaxtı bilmək üçün özlərinə kosmik və fenoloji təqvim yaratmışlar. Əlbəttə, üstündən çox əsrlər keçdiyinə görə, bu təqvimin çoxu unudulub aradan çıxmış, yaddaşlardan silinmiş, bəzi ünsürləri folklor və dialekt materialı kimi qalaraq gəlib bizə çatmışdır. Belə kosmik anlayışlı adlardan biri də *quyruqdoğan* və ya *quy-*

ruqdonandır. Azərbaycanın qərb rayonlarında, o cümlədən Yevlaxda bu ifadə ən çox *quyruqdoğan*, şərq rayonlarında isə *quyruqdonan* formasında işlədilir. Bu ifadənin semantikasına dair fikirlər müxtəlifdir.

Bir fikrə görə, *quyruqdonan quyruq* ismindən və *donmaq* feilindən yaranmış mürəkkəb addır. Guya maldarlar havanın soyumasını müəyyən etmək üçün quyruq (qoyun quyruğu) yağını əridib açıq havada qoyurlar. Əgər əridilmiş qoyun quyruğunun yağı gecə donarsa, onda quyruqdonda zamanı başladığı bilinər və mal-qara tövlə şəraitinə keçirilər, məhsul isə tarladan yığılardı. Əslində bu zamanın vaxtını bilmək əkinçilər və maldarlar üçün çox vacib idi.

İkinci fikrə görə, avqust ayının 5-də, dağ və dağətəyi yerlərdə isə avqustun 15-də quyruq doğan ayı başlayır. Bu, ulduzdur. Yerdəkilərə at quyruğu şəklində görünən bu ulduz *Quyruqdoğan* adlanır. Bu ulduzun (quyruqlu ulduzun) görünməsi nəticəsində yerə şəh düşür.

Quyruqdoğan zaman anlayışına Həsən bəy Zərdabinin «Əkinçi» qəzetində verdiyi bir məlumat da maraqlıdır. O yazır: «Bizim göy üzündə gecələr görünən ulduzların hamısı həmişə görünməyir. Elə ulduzlar var ki, ilin bir vaxtında görünüb, qeyri-vaxtlarda görünməyir və bir də ulduzlar çox olduğuna onları dəstə-dəstə edib hər bir dəstəyə və dəstə oxşadığı şeyin, ya heyvanın adını qoyurlar ki, onları tanımaq asan olsun. O cümlədən onların bir dəstəsinə quyruq deyirlər ki, həqiqətən, qoyun quyruğuna şəbahəti var».

El yəylaxdan qayıdan vax (Yəd., Qğ., Köv.)//*payızın əvvəlinci ayı* (əks. şiv.)//*toylar ayı* (Yev.) – sentyabr. – Payızın əvvəlinci ayı Sübhə:n toyun eliyəşdi (Qğ.); – Öy sahıfsızdı deyir, olarda qalır, el yəylaxdan qayıdan vax cıxıf şəhərə gedeyşdi (Qğ.).

Çənberək və Karvansaray şivələrində bu mənada «el başı qaydan ay» ifadəsi işlədilir (68, 251).

Xəzan ayı (Yev.)//*leysan ayı* (Hür., Y.Buc., Xal., Xan.)//*yarpax tökülən vaxdı* (S., İsm., Y.Buc.) – payızın ortaları. – Yar-

pax tökülən vaxdı gedif qapıdakı mer-meyvəni də yığarıx (S.); – Gör, leysan vaxdında bu əyin-başnan öydən çıxallar? (İsm.)

Mal dama girən vaxdı (Köv., Nər., Qb., Hür.) – payızın son ayı.

Yatax vaxdı (Sal., Nem., V.) – qış fəslində qoyunların tövlədə saxlanması vaxtı. – Söyuxlər tüşdümü, qoyunların yatax vaxdıdı (Sal.).

Bö:x¹ çilə (büt. şiv.) – qışın birinci qırx günü. – Bö:x¹ çilə yaxunnaşır (Yev.).

Kiçix¹ çilə (büt. şiv.)//*bala çilə* (Gül., Qğ., Qm.) – qışın ikinci ayının son iyirmi günü. – İlim il olsa, kiçix¹ çilləm yazdandı.

Boz ay (əks. şiv.) – fevralın 22-dən sonra bir ay. – Boz ay laf söyüx olur dana (Qm.).

Qarayaz (V., Qb., Mb., Dəl., Sal.) – yazın ilk 20 günü.

Keçiqrın (Hs., Qb., V., Qğ.)//*oğlaxqırın* (Hav., Hs.) – mart ayının son on günü. – Oğlaxqırın da qutarsaydı, canımız isinərdi (Hs.).

Köş vaxdı (əks. şiv.) – yayın isti vaxtları, camaatın yaylağa köçdüyü vaxt. – Köş vaxdı fərməş özümüzə lazım olur dana (Yev.).

Gün adları. Yevlax şivələrində yerli camaat arasında daha çox işlənən, bu şivə üçün xarakterik olan aşağıdakı gün adları qeydə alınmışdır:

Süt günü (Əc., Ər.) – bazar günü. – Həmayıl süt günü öydə oljehdi (Ək.).

Süt günü ifadəsi Yardımlı rayonu şivələrində də eyni forma və mənada işlənilir (85, 122). Tovuz rayonunda isə *süd günü* ifadəsi «hər həftənin cümə günü quzuçulara yavanlıq verilən vaxt» mənasını bildirir: – Süd günündə quzuçulara bir əz südü artıx verin₁, yu:annıxları çatmır (54, 83).

Duz günü (əks. şiv.)//*ağır gün* (Yev., Yen., Köv.) – bazar ertəsi. – Duz günü həftənin əvvəlinci günüdür dana (A.Qar.). – Savax ağır gündü, bizdə səfərə çıxmarıx (Yev.).

Z.Xasiyev bu ifadəni «mal-qaraya təxminən həftədə bir dəfə duz verilən vaxt» mənasında qeyd almışdır: – Duz günü heyvannar duzdağa qaçer (54, 82). Yardımlı şivələrində isə «bazar ertəsi» mənasında rast gəlinir (85, 122).

Adna (büt. şiv.)//*adına* (Ək., Yen.) – cümə axşamı. – Bu günün adı nədi? Şənbədi, adınadı. «Ana, ana» dedilər, Bilmədim dadı nədi; – Molla camahata deyif kin, adnalar veriljehdi (A.Qar.); – Adna günü iş görməzdər (inanc).

Adına sözü qərb qrupu şivələrində də «cümə axşamı» mənasında qeyd alınmışdır (11, 196). Qədim türk lüğətində bu söz «cümə günü» (132, 11), V.Radlovun lüğətində isə həm «cümə axşamı», həm də «cümə günü» mənalarında göstərilir (154, 1(1), 466-494). S.Behbudov *adna* sözündən geniş şəkildə bəhs edərək onun həm Azərbaycan dili şivələrində, həm də digər türk dillərində, eləcə də qədim lüğətlərdə müxtəlif mənalarda işləndiyini qeyd etmişdir (20, 176-177). E.Ələkbərova bu sözün öz inkişafında ayna şəklində işləndiyi faktlarına (məsələn, Ayna Mələk; Sağış günündə ayna görklü) münasibətini bildirmişdir. O qeyd edir ki, *adna* sözü aynaya nisbətən daha qədimdir və ayna sözünün «İblis» mənasında izahı doğrudur (38, 57, 62).

Adnertəsi (Y.Qar.) – cümə günü. – Adnertəsi cumaxşamı:n savaxsın de:rix¹ (Y.Qar.).

Gədəbəy şivəsində *adına ertəsi* «şənbə» gününü bildirir (8, 2).

Günün vaxtları ilə bağlı sözlər: xoruz banı, xoruz qənədini çırpbamış, ertə (Xal.)//savertə (A.Sal.)//səvərtə (A.Qar., Y.Qar.), obaşdan (Quş., S., Yəd.)//obaşdannan (Qğ.), dan söküləndə (Nərm., Gül)// dan ağaranda (Əc.)// dan yeri qızaranda, tülkü qığ salmamış (səhər tezdən), alatoran (əks. şiv.) (yenicə işıqlananda), gün qalxan vaxdı (V.), şər vaxdı //şər qarışanda (Mb., S.), mal örüşdən qayıdan vaxdı (əks. şiv.) (axşam saat 6-7 radələri), mal sağını vaxtı (əks. şiv.) (səhər saat 7-8 radələri), qoyun sağını vaxdı (Mb., S., Gül., Hm.) (gündüz saat 1-2 radələri), əmiş vaxdı (Hs., Əb., Mb.) (saat 2-3 radələri), yaylım vaxdı (Sal., Ək.,

Tq.) (hava işıqlananadək mal-qaranın örüşə aparıldığı vaxt), mal gələn vaxdı, qaşqaralan//qarannıxqarışan (Yev., Yen., Bəyd.) (axşamüstü), gün bir sijim boyu qalxan vaxtdı, gün iki sijimboyu qalxan vaxdı, töyux tara çıxan vaxdı.

Mal gələn vaxdı ifadəsi Neftçala şivələrində *maləyağı* kimi işlənir: – Sahibin qızı maləyağına doğulub.

Ertə sözü «sabah, səhər» mənalarında qədim türk lüğətində (132, 182) və E.V.Sevortyanın lüğətində (157, c.1, 302) qeydə alınmışdır.

Əmiş vaxdı ifadəsi Cədəbəy şivələrində də işlənir: – Əmiş vaxdı qoyun-quzunun mələşməsindən ağız də:ni qulağ eşitmer (54, 82). M.Ş.Şirəliyev *yaylım vaxdı* ifadəsini «yazda səhər-səhər mal-qaranın örüşə aparıldığı vaxt» kimi izah etmişdir (108, 323). Z.Xasiyev isə bu ifadəni «yazda gecə saat 4-6 arasında mal-qaranın örüşə aparıldığı vaxt» mənasında işləndiyini göstərir: – Çovannar yaylımdan dan yeri sökülən vaxdarı qayıdır (Şəmkir) (54, 82).

2.4. Təbiət hadisələrini və cəhətləri bildirən sözlər

Yevlax şivələrində təbiət hadisələrini və cəhətləri bildirən aşağıdakı sözlərə rast gəlinir:

Təbiət hadisələrini bildirən sözlər. Yevlax şivələrində təbiət hadisələrini bildirən aşağıdakı sözlərə rast gəlinir: *Yağış adları:* ağ yağış (Gül., Duz., Əb., Tq.), yaz yağışı (S., C., Mb., Ək.), çovanalladan yağış (Yen., Əc.), gülşat yağış (Qm.), narın yağış (Əc., A.Sal.), dolu (büt. şiv.), çiləmə yağış (Boş.), püsəx¹ (Yen.)//tişəx¹ (Qm.)//çisəx¹, qara yağış.

Külək adları: qara yel (Əc.), səhər yeli (Xan.), isdi küləx¹ (Xal.), sə:m yeli (Yen.), boğanax (Yev., Ək., Mb., Qb., Y.Qar.).

Digər təbiət hadisələri də əlaqədar bir sıra sözlər işlənir: tufan (büt. şiv.)//tufanat (Yev.), isdi, söyux, ayaz (Ayaz vurmuyan şərbəti işməzdər), şaxda, qar-boran, qar, sis//bulut, sel, daşqın, şimşəx¹, ildırım (Başına ildırım tüşsün (qarğış)).

Cəhət və istiqamət bildirən sözlər. Yevlax şivələrində cəhət və istiqamət bildirən sözlər bunlardır: məğrib (A.Qar.), məşrix (A.Qar.), günbatan (A.Sal., S.), gündoğan (A.Sal., S.), şimal, cənuf, şərq, qərff, qavax//qənşər (Qm.), qivlə//qivla (Sal.), ön, alt, üsd, yuxarı//uxarı, aşağı.

2.5. Köhnə ölçü və çəki vahidlərini bildirən sözlər

Yevlax şivələrində köhnə ölçü və çəki vahidlərini bildirən bir sıra sözlər işlənir. Bunlar aşağıdakılardır:

a) Ağırliq ölçüsü: tağar (S.)//xalvar (Yen., Bəyd., Ək.) – 400 kiloqram, yarım tağar (S., C.)//yarım xalvar (Yen., Bəyd., Ək.) – 200 kiloqram, put (Bir put duz yeməsən, xəsyətin bilməzsən) – 16 kiloqram, yarım put (C., Xal., Xan.) – 8 kiloqram, put yarım (C., Xal., Xan.) – 24 kiloqram, çanax (Y.Qar., İsm.)//batman (U:n hər kəlməsin bir batman balnan yiməy olmur) – 8 kiloqram (20 girvənkə), yarım batman (A.Sal., Sal.) – 4 kiloqram (10 girvənkə), hokqa (Əc., Y.Qar., Nem.) – 2 kiloqram (5 girvənkə), dinəviş (Qb.) – 1 kiloqram (2 girvənkə yarım), girvənkə (Y.Qar., A.Qar.) – 400 qram, isdil (Y.Qar., Nem.) – 300 qram, uruf (Y.Qar., C., S.) – 200 qram, çətvər (Sal., Nərm., Əc.) – 100 qram, misqal (Mb., Y.Qar., Nem.) – 4 qram, çərəx¹ (əks. şiv.) – dördə bir.

Tağar sözü M.Kaşğarinin lüğətində «içinə buğda və başqa şeylər qoyulan nəsne, dağarcıq, kisə, cuval, xaral» mənalarında qeydə alınmışdır (63, c.1, 409). Qazax şivələrində isə *tağar* ağırliq ölçüsü «160 kiloqram»ı bildirir (22, 47-60).

Batman sözü türk dilində də işlənir (143, 66). «Dədə Qorqud kitabı»nda da bu sözə rast gəlinir: Hər atanda on iki *batman* taş atardı; Altmış *batman* gürz salardı (69, 48, 94). M.Kaşğarinin lüğətində də *batman* sözü qeydə alınmışdır: bir *batman* ət (63, c.1, 435).

Çanax ölçü vahidi Çənbərək və Karvansaray şivələrində 8 kiloqram (68, 250), Qazax şivələrində isə 5 kiloqram yarım (22, 47-60) çəkini bildirir.

Yevlax şivələrində qapan sözünə də çox rast gəlinir ki, bu «ağır şeyləri çəkən böyük tərəzi»dir. Bu söz Qazax şivələrində də işlənir: – Qapan tərəzidən böüy olur (Daş Salahlı) (11, 204).

b) Uzunluq ölçülərini bildirən sözlər: arşın (1 metr), yarım arşın (50 santimetr), çərəx¹ (25 santimetr), urus arşını, xan arşını//şah arşını (1 metrdən böyük), verşok, sajen (3 metr), hekdar, desyatin, bir ağaş (1 kilometr), yarım ağaş (500 metr), vers (1 kilometr).

Şərqi Abşeron şivələrində də *ağac* ifadəsi işlənir və 8 kilometrlik məsafəni bildirir (115, 113). *Arşın* sözü «Dədə Qorqud kitabı»nda işlənmişdir: – Ol kafərin altmış arşın qaməti vardı (69, 94).

c) Təxmini çəki və ölçü adlarını bildirən sözlər: ərəş (dir-səkdən barmaqların ucunadək olan məsafə), xışma//cəngə (bir ovuc), bir addım (iki ayaq arasındakı məsafə), bir barmax (bir barmax uzunluğu), qarış (tam açılmış əlin, baş barmağından kiçik barmağa qədər olan məsafə), qulaş (tam açılmış sağ və sol qolun arasındakı məsafə), bir çimdix¹, bir atım, qom//qoma (bir əl tutumu qədər yığılan dəstə), bir tutam (bir qulaş), mənzil (25 kilometr), qədəx¹ (1 metr), taxda, top.

2.6. Köhnə vergi, vəzifə, rütbə, silah adları

Yevlax şivələrində müşahidə edilən bir sıra tarixizmlər vardır ki, bunların heç birinə bu gün heç orta nəslin dilində də rast gəlmək mümkün deyildir. Bu cür sözlər köhnə ictimai quruluşla əlaqədar olan sözlərdir ki, bu gün artıq sıradan çıxmaq üzrədir. Unudulmaqda olan bu sözlər arxaik sözlər sırasındadır.

Yevlax şivələrində qeydə aldığımız köhnə vergi, vəzifə, rütbə, silah adları:

a) Köhnə vergi adları: saldat pulu (Əc., Ək.)//əsgər pulu (A.Qar.), töycü (Qm.), tüsdü pulu (Qm.), otbaşı (S.,Qm.) (otlaq üçün alınan vergi).

b) Köhnə vəzifə, rütbə adları: ağa, nökar, nayıf, ayaxçı//əyaxçı, kətxuda (Kətxudanı gör, kəndi dağıt), qubornat, pris-

dav, minbaşı, yüzbaşı, onbaşı, yaso:ul, qaradavoy (Qarnı qaradavoy fiti kimi çalır), ko:xa (Koxanı gör, kəndi çap), darğa (Evinde yox, urvalıx, kö:lünnən keçir darğalıx), soltan, dərəbəyi, ço:uş, baş ço:uş, uradinix¹, sərdar, bəzirgan, qolçomax, qaçax, mə:mur, kətda, dilmaş, pitrici, silisçi, muray.

Yevlax şivələrində «yüksək rütbəli şəxsləri bildirmək» mənasında daha çox izlənən söz *böyüx*¹ və *böyüx*¹*lər* ifadəsidir. Bu söz qeyd etdiyimiz mənada C. Məmmədquluzadənin əsərlərində də işlənmişdir: «...Qərəz, çoxu yadımdan çıxıb, mən deyirəm ki, nə qədər yer üzündə *böyük* var idi, hamısını saydı» (114, 302).

c) *Silah adları*: Qədim silah adlarına aşağıdakıları misal göstərə bilərik: ox, yay, kaman, xançal/xəncər, qılış, qalxan, mizrax, aynalı, təx¹lülə, dəyandoldurum, qəmə, beşaçılan, mazur.

2.7. Sözlərin mənşəyi

Yevlax şivələrində müşahidə etdiyimiz bir sıra sözləri mənşəyinə görə iki cür qruplaşdırma bilərik: a) arxaizmlər; b) alınma sözlər.

Arxaizmlər. Dilin lüğət tərkibinin bütün leksik qatlarında köhnəlmiş sözlərə rast gəlmək olur. İctimai həyatda baş verən dəyişikliklər, iqtisadiyyat, elm, texnika, mədəniyyətin inkişafı dilin lüğət tərkibini yeniləşdirir, zənginləşdirir, müəyyən sözlər öz fəallığını itirir, passiv fonda keçir, lakin dildən tamamilə itmir. Onlar arxaizmlər, tarixizmlər, köhnəlmiş sözlər kimi qalır, yeri düşəndə müəyyən üslubi məqsədlərlə ədəbi dildə işlənə bilər (79, 115-116). Köhnəlmiş sözlərin tarixizmlərə aid olmayan qrupunu arxaizmlər təşkil edir. Arxaizm yunan sözü olub, mənası «qədim» deməkdir. «Tarixizmlərdən fərqli olaraq, arxaizmlər elə sözlərdən ibarətdir ki, onların ifadə etdiyi əşya və hadisələr indinin özündə belə mövcuddur, lakin onlar başqa sözlərlə ifadə olunur» (23, 74). «Arxaik sözlərin hamısı eyni aqibətli olmur; bunlardan bəzisi tamamilə unudulur; bəzisi məhdud dairədə – dialekt, şivə sözlərinə çevrilərək yaşayır; bəzisi başqa bir dilə

keçir, ...bəzisi yenidən işlək söz hüququ kəsb edir» (30, 101). M.Çobanov qeyd edir ki, ədəbi dilin müasir vəziyyəti üçün fəaliyyətdən qalan, yalnız dialekt və şivələrdə işlənən söz və ya söz birləşmələrinə arxaizmlər deyilir (28, c.1, 9).

M.Mirzəliyeva arxaik sözlərə münasibətini bildirərək yazır: «Müxtəlif tarixi səbəblər üzündən ictimai-iqtisadi quruluşların bir-birini əvəz etməsi nəticəsində dildə bəzi söz və ifadələr sıradan çıxır, arxaikləşir, işlənmir. Əlbəttə, arxaikləşmə prosesi heç də birdən-birə baş vermir, tədrici xarakter daşıyır. Arxaik sözlər həyatın müxtəlif sahəsinə aid ola bilər. Bu cür sözlərin dilin lüğət tərkibindən çıxması onların ifadə etdikləri məfhumların həyat meydanını tərk etməsilə əlaqədardır» (90, 292).

Məlum olduğu üzrə, lüğət tərkibi dilin daha çox dəyişikliyə məruz qalan hissəsidir. Odur ki, dildə baş verən dəyişikliklərin onun lüğət tərkibinə daha çox təsir edir. Ölkəmizdə sənaye və kənd təsərrüfatının, ticarət və nəqliyyatın, elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq köhnə ictimai quruluş, təsərrüfat və məişətlə bağlı olan bir sıra sözlər dildən çıxmağa başlamışdır.

Bu cəhətdən şivələrimizin lüğət tərkibi ədəbi dilimizin lüğət tərkibindən fərqlənir. Belə ki, şivələrimiz arxaik sözləri ədəbi dilə nisbətən uzun müddət mühafizə edib saxlayır. Bu gün müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş olan bir sıra sözlər Yevlax şivələrində işlənəkdədir. Bunlardan bəzilərinə diqqət yetirək:

Qut (Qğ., Ağ., Ək., A.Buc., Rüst.) – qüvvət. – A bala, səhərrər bu çiyədən₁, qaymaxdan₁ ye:n₁, ürəyin₁izdə qut olsun (Ək.); – Gün axşa:matan ağlamısan₁, yeməsən₁, ürəyin₁də qut olmaz (Qğ.).

Qut sözü qədim türk lüğətində də qeydə alınmışdır: 1. can, ruh, həyatı güc; 2. xoşbəxtlik, səadət, bərəkət, uğur (132, 471). S.Malov türk dillərinə aid qədim yazılı abidələrdə *qut* sözünün «bəxt, səadət, tale, həzz, ləzzət, zövq» və başqa mənalarda işləndiyini göstərmişdir (145, 415). «Dədə Qorqud kitabı»nda *qutlu* sözünə rast gəlirik; məsələn, «Bu ad yigidə *qutlu* olsun!» – dedilər; Dibdə oturan xas bəklər! *Qutlu* olsun dövlətin,üz! – dedi

(69, 54, 63). *Qutlu* sözü dastanda ləqəb kimi də çox işlənmişdir: «Qutlu Mələk! Ölməgə-yitməgə getməmişdim, yatacaq yerim genə bu xərab olasıydı» (69, 33). Həmin sözün antonimi olan *qutsuz* sözü də müşahidə olunur: «Qədəmi *qutsuz* gəlin deyincə, udsız gəlin desünlər» (69, 112). Y.Balasaqunlunun möhtəşəm «Qutadqu bilik» əsərində də *qut* sözü işlədilmişdir. «Qutadqu bilik» – «xoşbəxtliyə, səadətə aparan elm, bilik» deməkdir (qut – xoşbəxt, ad – etmək mənalı adlardan feil düzəldən şəkilçi, -qu – feildən ad düzəldən şəkilçidir).

«Əhməd Hərami dastanı»nda isə *qutlu* (uğurlu, xoşbəxt) və *qutlulamaq* (təbrik etmək) ifadələri işlənmişdir: «Billə gəl gədəlim bu qutlu yola, Ola kim tanrı xeyrin vermiş ola»; «Ulu, kiçi anı qamusu bildi, Dügün qutlulamağa cümlə gəldi» (86, 41).

Qut sözü bir sıra türk dillərində də işlənir; məsələn, türk dilində *kut* «bəxt, tale» (143, 372), başqırd dilində *kat* – 1. kö-nül, qəlb, ruh; 2. bəxt, səadət; 3. rahatlıq, səliqə, qayda (123, 341) mənalarını ifadə edir. R.Məhərrəmov *qut* sözündən geniş şəkildə bəhs edərək, bu sözün müxtəlif fonetik variantlarda Orxon-Yenisey abidələrində, XVI əsrə qədər klassiklərimizin dilində, eləcə də müasir bədii ədəbiyyatımızda rast gəldiyini misallar vasitəsilə göstərmişdir (79, 43). Q.Məmmədova Nəsiminin dilini araşdırarkən *qutlu* sözünün burada «mübarək, uğurlu, xeyirli, xoşbəxt» mənalarında işləndiyini bildirir (87, 118). Məsələn, Başumə *quttu* əyağın gəldi basdı ol nigar, Kölgəsi düşdü mana, sərvə xuramanın yenə (97, 56). Tədqiqatçı *qutlu* sözünün Neftçala rayonunun bəzi kənd şivələrində bu gün də «mübarək, uğurlu, xeyirli, xoşbəxt» məzmununda bir alqışın tərkibində qaldığını misal göstərir: Ayağı *quttu//qutdu* olsun (Qaramanlı kəndi) (87, 118).

Qut ismi Cəbrayıl keçid şivəsində «qüvvət, dəyər, təsir» mənalarında işlənir: – Bir loxma ye, ürəyinə qut olsun (101, 162). Neftçala şivələrində bu mənada *quat* fonetik variantının işlənməsini müşahidə etmək olur: – Sözüə quat, biz də helə o fikirdəyük; – Yaxşı yi, ürəyündə quat olsun. S.Behbudov *qut* sö-

zünün Salyan rayon şivəsində «tumurcuq» mənasında işləndiyini qeydə almışdır: – Ağajdar qut bağılyir (19, 125). K.Quliyeva məhz bu mənada işlənmiş *qut* sözünün qırğız, Tuva dillərindəki «canlanan», «güc verən» mənaları ilə uzlaşdığını qeyd edir (142, 20). Şərqi Abşeron şivələrində *qut* sözündən düzəlmiş *qutəppə* (möhkəm bürünmək, bərk sarımaq) leksemi işlənir; məsələn, – Ağız, ne bürinmişən *qutəppə*, no:lub, tıfandi begəm? (Bilgəh) (115, 87). Qazax şivələrində isə *qut* çox vaxt olmaq, eləmək, qurumaq feilləri ilə birlikdə gələrək, əsasən üç mənada işlənir: 1. Ürəyə qüvvət, durum (dayaq) mənalarında; məsələn, – Xörəx¹ pişənətən bir tikə əppəx¹ ye, ürəyinə qut olsun. 2. Mat qalmaq, heyrətlənmək, nitqi tutulmaq mənalarında; məsələn, – Kişi elə söz de:r ki, adamın qutu quruyor, söz də tapper danışmağa. 3. Kar olmaq, qulağı batmaq, dəng olmaq mənalarında; məsələn, – Yuaş danış, qulağımı qut elədin (22, 54). Şərq qrupu şivələrində *mati-qutu qurumaq* frazeoloji vahidi işlənir: – Qızın sözünə matım-qutum qurudu.

Ün (Əc., Əb., A.Buc., Duz.) – səs. – Beyjə savağatan ünüm ərşə çıxıf (Əc.); – O düzəngahın ortasında, qırax-bujaxda da bir bəndə yoxdu kun, səsin₁ çata, ünün₁ yetə (Əb.); – Ha qış-qırım, heş gəsə nə səsim çatmaz, nə ünüm yetməz (Duz.); – Gejə:n bu vədəsində çağırram, barı bir hay ver, bir səsin₁i, ünün₁ü çıxart dana! (A.Buc.)

Ün sözü qeyd etdiyimiz mənada «Dədə Qorqud kitabı»nda da işlənmişdir; məsələn, Ünüm anılan, bəglər, sözüm dinlən₁, bəglər!; Ünüm anıla, sözüm dinlə! (69, 42, 45). Bu söz M.Kaşğarının lüğətində (63, c.1, 122), qədim türk yazılı abidələrində (145, 440) və qədim türk lüğətində (132, 625) də qeydə alınmışdır.

Ün sözünə qədim yazılı dil mənbələrində də rast gəlinir; məsələn, Yedi iqlim topdoludur *ünləri*; Rəqiblərin *ünü* həm çün cərəsvar (97, 198); Əfqani edib cərəs *ünün* pəst; Quş beççələri *ünü* yuvadən, Məktəb *ünü* tək gəlür havadən (Xətai).

Yazılı ədəbi dilimizdə XIX əsrə qədər işlənən bu söz tədricən ədəbi dildən çıxsa da, hazırda dilimizin əksər şivələrində

müşahidə edilir: – Gecə-gündüz *ünüm* göyə qalxır (Laçın) (8, 400); – Ay İsmə:l, o nə ündü? (Kənd Horadiz) (83, 122). Gəncə-ətrafı şivələrdə isə «səsləmək, çağırmaq» mənasında *ünnəmək* feili işlənir: – Gör necə *ünnüyür* (Gəncə) (8, 400). Qazax şivələrində *ün* sözüne *-nəx¹* (*-nək*) şəkilçisi artırılmış *ünnəx¹* sözü də işlənir. Bu söz adı pislilyə çəkilən, ağıza-dilə düşən adamlara deyilir: – Adımız *ünnəx¹*di, kəntdə nə pis iş olsa, bizim üstümüzə yıxsınnar *gərəx¹* (Əlibayramlı kəndi); – Adımız *ünnəy* oluf (Dəmirçilər kəndi) (22, 55). *Ün* sözüne şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində də rast gəlinir:

Sürünü sürün ₁ dağa,	Dağlar, səndə elim qaldı,
Duman, gəl bürün dağa.	Dal putaxda gülüm qaldı.
Leylisi itmiş Məjnun	Əlim çatmır, ünüm yetmir,
Salıfdı bir ün dağa.	Bir şeyda bülbülüm qaldı.

Şolan (Quş., Yen., S., Dəl., Gül.) – çox, bol. – Toyun səhərsi *getdix¹* kin, dünənnən nə yeməx¹lər *şolan* oluf qalıfdı (Gül.); – Adına ləyax bir sırfa aşmışdı kin, yeyif-işməx¹ *şolanı*ydı (Quş.); – Mə:m uşaxlarım mer-meyvədən korrux görmüyüflər, həmməşə *şolan* olufdu (S.).

Şivələrdə *şolan eləməx¹* ifadəsi də işlənir və «malını dağıtmaq» mənasını bildirir: – Kişi ölənnən so:ra o boyda mal-dö:ləti bu nanəciflər *şolan* elədilər (Yev.).

«Dədə Qorqud kitabı»nda *şolan* sözünün *şülən* fonetik variantına rast gəlirik; məsələn, «Sultanım, məni qo:san₁ da şülən yeməgin₁ yanına varsam. Qarnım acdur, toyursan₁», – dedi; Beyrək *şülən* yeməginin₁ üzərinə gəldi (69, 64). «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti»ndə *şülən* sözünün aşağıdakı mənaları ifadə etdiyi göstərilir: 1. qonaqlıq üçün nəzərdə tutulmuş bol yemə-içmə; 2. qonaqlıq, bol yemə-içmə məclisi (71, 201-202).

E.Əzizov yazır ki, *şülən* sözü «hər cür qonaqlıq» mənasında yox, «məüyyən məqsədlə, niyyətlə xalq üçün verilən ziyafət» mənasında işlənmişdir. Müəllif bu sözün daha çox qərb ləhcəsində mühafizə olunduğunu qeyd edir. Məsələn, Qarabağ şivələrində: – Şülən elədim, yanı malını dağıtdım; Gədəbəy rayonu-

nun Şınıx zonasında: – Getdim gördüm şülən düşüf, mən də qoşuldum bir yandan (42, 256-258).

M.M.Cəfərzadə İmişli rayonu şivələrini araşdırarkən, şivələrdə «bolluq» mənasında işlənən *şülənnix*¹ sözünün *şülən* leksemindən törədiyini qeyd edir (25, 249). Göyçayın Bığır kəndində isə «bol, bolluq» mənasını ifadə edən *şilan* sözü işlənir: – Məcəlisdə hər şey şilandı (113, 76).

Qarğaşa (Yev., Bün., S., Əb.) – iş, güc. – Qarğaşa₁ çoxdu dana, adam sa: qıymır (Yev.); – Onsuz da qarğaşa₁ız ağırıldı, üsdəlix¹ mən də sizə yük olum (Bün.); – Domuşmax vaxdı döyül, qarğaşamız çoxdu (S.).

Qarğaşa sözü «Dədə Qorqud kitabı»nda «narahatlıq» mənasında işlənmişdir (71, 54); məsələn, Dədə Qorqud: Oğul, Qarcar, nə qarğaşa edərsən? Götür, bu ısmarladuğun₁ nəsnədir (69, 57). Ağcabədi şivələrində də *qarğaşa* sözü eyni mənada qeydə alınmışdır: – Bizim qarğaşamız çoxdu (74, 184). Salyan rayonu şivəsində *qarğaşa vermək* frazeoloji vahid kimi «narahatlıq vermək» mənası daşıyır.

Yortmaq (A.Qar., A.Sal., C., Tq., Əc.) – tez-tez hərəkət etmək. – Sə:rin gözü açılannan yü:rüf-yorturam, qədrim bilimmir (Tq.); – Uşağ olan kəs, denən yü:rüf-yortmaxdan yorulurmu? (C.); – A bala, gə bir ho:r da sən dinçin₁i al, sə:rdən yü:rüf-yortursan₁ (Yev.).

T.Hacıyev yortmaq feilini semantik arxaizmlər sistemində izah etmişdir (48, 67). Qeyd edək ki, Tovuz rayonu şivələrində bu sözün çortmaq variantı da müşahidə edilir: – Harya çortorsan₁? Şər qrupu şivələrində at və canavar yerişi mənasında *yortmaq* feili müşahidə edilir, bəzən də bu feilin fərqli fonetik variantına – *çorttağan* ifadəsinə rast gəlinir.

V.V.Radlovun lüğətində bu feil *yort* şəklində «getməyə məcbur etmək» mənasında qeydə alınmışdır (154, 423). «Dədə Qorqud kitabı»nda da *yort* feilinə rast gəlirik; məsələn, – Gəldügi yolu əlinə alıb yortdı; Gecə-gündüz yortdılar (69, 74, 90). Qeyd edək ki, bu söz dastanda «keçib getmək» mənasında işlən-

mişdir: Atası-anası: «Yort, oğul! Uğurun açuq olsun, sağ-əsən varub gələsən, gələcəgin varsa!» dedilər (69, 113).

Bu feilə türk dillərinə aid qədim yazılı abidələrdə də rast gəlinir (145, 253).

Çin (əks. şiv.) – doğru, düz. – Beyjə vəyağamda səni görmüşdüm, çin çıxdı (Yev.); – Bir ouş duz at suya, deynən, əriyin-cən yuxum çin o:sun; – Arzuların çin olsun.

M.Kaşğarının lüğətində bu sözün «doğru, səhif» mənalarını ifadə etdiyi göstərilir: «çin aydınc=düz dedin» (63, c.1, 350). Cəbrayıl şivələrində *çin* sözü iki mənada işlədilir; 1. hananın ərişi üçün hazırlanmış ip; 2. doğru, düz (47, 382).

Bağır (əks. şiv.) – ciyər. – Bağır kavavı çox xeyirridi (V.); – Bağır ıçalatnan bir yerdə qazanda da pişirix¹ (Qb.); – İkiyə şiş bağır da çəx¹sən₁ yaman olar (A.Sal.).

Qeyd edək ki, Yevlax şivələrində *bağır* sözü əsasən «qara ciyər» mənasını bildirir. Ağ ciyər sözünü ifadə etmək üçün *öfgə* ləksemi işlədilir: Öfgə quyruq yerinə işdiyir. Şivələrdə *qara bağır*, *bağrı yarılmaq*, *bağrı çatdamax*, *bağrı qan olmax* ifadələrinə də rast gəlinir: – Qara bağır uşaxlar ye:flər, öfgələr qalif (S.); – Beyqafil çağırıldılar dana, yazığın bağrı yarıldı (Bəyd.); – Heş demirsən, elə qorxudan uşa: n bağrı çatdıyar (Nər.).

Bağır sözü ədəbi dildə «sinə, köks, ürək» anlamında da işlənmişdir; məsələn, bağırına basmaq. Asemantik kök şəklində isə bağırmaq ləksik vahidinin tərkibində qalmışdır.

«Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti»ndə *bağır* «qaraciyərlə quyruqdan hazırlanan plov xuruşu» mənasında göstərilir (9, 48). Qarabağda aş qarası kimi istifadə edilən *bağırbeysin* adlanan xörək bişirilir və ayrıca da yeyilir (56, 107).

Qərb qrupu şivələrində *bağır* sözü «qara ciyər», *öfgə* sözünün digər fonetik variantı olan *öyfə* «ağ ciyər» anlamında işlənir: – Bü:nkü bağır-öyfə savaxkı quyruqdan irəlidi (zərb-məsəl) (11, 198).

M.Kaşğarının lüğətində *bağır* «qaraciyər», qədim türk lüğətində isə «ürək» mənasında qeydə alınmışdır (63, c.1, 366; 132,

78). «Əsrarnamə»də və digər qədim türk yazılı abidələrində «köks, sinə, ciyər, ağ ciyər, qara ciyər» mənalarını ifadə etdiyi göstərilir (73, 137). «Dədə Qorqud kitabı»nda *bağrı yanmaq* ifadəsinə rast gəlirik: Yalnızca oğul görünməz, bağrım yanar; Yandı bağrım, göynədi içim (69, 38, 61). *Bağrı yanmaq* ifadəsi «kə-dərlənmək, qəm-qüssəyə batmaq» anlamında izah olunur (71, 27).

Bağır sözünə klassiklərimizin əsərlərində də təsadüf edirik; məsələn, Bəndən *iraq* olduğun bağrımı qan eylədi (73, 137).

Bu sözün klassik ədəbi nümunələrin dilində və şivələrdə ifadə etdiyi bütün mənalara əsasən deyə bilərik ki, *bağır* qədim türk dilində işlənmiş *bağ*, *bəğ*, *ba* kökünün «iç, içəri, daxili» mənası ilə bağlıdır (157, c.2, 19).

İrağ (Hav., Gül., Yen., Yəd)//*irax* (Nem.) – uzaq. – *İrağ* olsun, uşa:n ba-şına qəfil iş gələr (Gül.); – Öydən-əşix¹dən *irax*, de:r Barxudargilin hüzüürü tüşüf (Yen.); – Sənnən *irax*, bajım bir aydı balinsədə yatır (Yen.).

Şivələrdə bəzən *irax* sözü *i* sait düşümü ilə də işlənir: – Rax balamın canınnan (Ək.).

Qədim türk lüğətində *iraq* eyni mənada qeydə alınmışdır (132, 219). V.V.Radlov isə lüğətində *yıra* feilinin «Qutadqu bilik»də «uzaqlaşmaq» mənasında olduğunu göstərmişdir (154, c.1(2), 1366). «Dədə Qorqud kitabı»nda və «Əhməd Hərəmi dastanı»nda da bu sözə rast gəlinir: *İrağın₁dan*-yaqının₁dan bərü gəlgil!; Gög *iraq*, yer qatı (69, 43, 106); *İraqdan* göstərir anı görəyim; *İraq* yerə səni verir olursam, Bənə (bir) dərdürür sən-siz olursam; Bənim şəhərimə əzm edərmisən sən, *İraqraqdur* elim, gedərmisən sən? (24, 36, 38, 55)

İraq sözü özbək, başqırd, uyğur dillərində də müxtəlif fonetik variantda işlənir (156, 148; 155, 154; 144, 152-157).

Bu söz eyni mənada Lerik rayonu şivələrində qeydə alınmışdır: – Qardəşim evi bizdən *irağdu* (Kələxan); – Olərun kəndi rəyonnən çox *irağdu* (Xanəgah) (21, 115).

Klassiklərimizin dilində də *iraq* sözü çox işlənmişdir: Həqdən *iraq* imiş olar kim, Sana ey nuri-həq, bəşər dedilər (73, 113); Oldu gözümdən *irağ* ol sənəmin surəti (97, 26).

Piti (büt. şiv.) – dua. – Bədbaxda nətər cadı-piti eliyflərsə, quzuya dönüf (Yev.); – Bizdər cadı-pitidən baş aşmarıx (Qm.); – Yazığa cadıdan-pitidən yedirdif saqqızın oğradılar dana (Yen.).

«Dua» anlamında işlənən *piti* sözünə şivələrdə əsasən *ca-du* və *yazı* sözlərilə birlikdə rast gəlinir. Bu söz *bitik* fonetik variantında M.Kaşğarının lüğətində aşağıdakı mənalarda qeydə alınmışdır: 1. kitab, məktub, yazılı şey; 2. yazma, yazı; 3. əfsun, sehr, tilsim, cadu; 4. talisman (oğuzca) (63, c.1, 385). S.Malovun əsərində *pitix*¹ sözünün «kitab, yazma», V.V.Radlovun lüğətində isə «yazı, fərman» mənalarını daşdığı göstərilir (144, 93; 154, c.4(2), 1344-1345). Bu söz «Əhməd Hərəmi dastanı»nda da işlənmişdir: Güləndam aydır: imdi dur, görəsən, Bənə andan bitilər yazdırarsan (29, 81).

Piti sözü klassik ədəbiyyatımızda «məktub» mənasında işlənmişdir; məsələn, Öz halımı ərzü faş qıldım, Yaşım la pitiyi yaş qıldım (Xətai).

Bu söz Cəbrayıl rayonu şivələrində *yazı-pitix*¹, Bolnisi şivələrində *pitix*¹ (Get, bir *pitix*¹ yazdır, görəx¹ axrı no:lör (Kəpənəkçi)), Qazax şivələrində *piti* (Uşağa yazı-piti eleyiflər (Ürkməzli); Qavaxlar cadıya-pitiyə çox inanerdılar (Orta Salahlı)) şəklində işlənir (49, 60; 27, 66; 22, 56).

Kür (Bəyd., C., Ər., Gül., Xal.) – tərs, nadinc, yola getməyən. – Mə:m uşaxlarımın heş biri kür olmuyuf lar (C.); – Körpə atası:n kürrüyün eliyir dana (Ər.); – Əşrəfin balaja gədəsi yaman kürdü (Xal.); – Cavannıxdə kür, qojalıxdə pir (Yev.).

Qeydə alınmış mətnlərdə *kür* sözündən törənmiş *kürəmə* ifadəsinə də rast gəlinir:

O tayda mal mələdi,
Dili yox, lal mələdi.
Dilin₁ düşman başına,
Dilin₁ nə *kürəmədi*.

Kür sözü M.Kaşğarının lüğətində qeydə alınmışdır: «kür ər=igid, sarsılmaz, qoçu adam». Bu leksem atalar sözündə də işlənmişdir: «Kim kür bolsa, köwəz bolur=kim kür olsa, məğrur olar» (63, c.1, 339). «Dədə Qorqud kitabı»nda da *kür* sözünə rast gəlik: Yarımasun-yarçumasun, sənin₁ oğlın₁ *kür* qopdı, ərcəl qopdı; Bəglər, Tanı₁rı bizə bir *kür* oğul vermiş (69, 36, 72). Bu söz qorqudsünəslıqda «qışqırıqçı, hay-küychü» və «nankor, fərasətsiz» mənalarında izah edilmişdir (71, 122; 79, 20). Həmin söz qərb qrupu şivələrində «bədərftar, tərs» mənalarında işlənir; məsələn, *Kür* biz o adama de:rix¹ kin, o adam ləj olor (11, 224). Q.Məmmədova Kür çayının adının da bu sözdən götürüldüyünü qeyd edir və *kür* sözünün «inadkar, saymaz» mənalarını daşdığını da əlavə edir; məsələn, Dədəm mənə kür (kor//kör) dedi, gəlib-gədəni vur dedi (87, 117). Qeyd edək ki, bölgədə belə bir deyim var: Araz aşığınan, Kür topuğunnandı. R.Rüstəmov *kürriy eləməx*¹ feilinin xiffətlənmək, xiffətini çəkmək, darıxmaq mənalarını daşdığını (Uşax dədəsi:çin kürriy eliyir) göstərərək yazır ki, *kürriy* ismi «nadinc, dəcəl» və s. mənalarda işlənən kür sifətindən düzəlmiş və «nadinclik, dəcəllik» mənalarını ifadə edir (101, 158).

Bəlgə I (Əc., Qğ., İsm., Xal., Xan.) – evlənən oğlan tərəfindən qız evinə göndərilən birinci nişan. – Avdırahma:n balaja qızına bəlgə aparajıyix (Əc.); – Yazıx qızın bəlgəsin qaytarıflar (Xal.); – Bəs dedilər, məhərrəmlix¹ girməmiş bəlgə qoyeışdi (Gül.).

Bəlgə II (Xan., Kol., İsm.) – təndirə çörək yaparkən və ya taxıl biçərkən qola dolanan parça. – Bəlgə bizə piçin piçəndə gərəy olur (Xan.).

Bəlgə III (Nem., Tq., V.) – vasitəçi. – Yə:qin kimsə arada bəlgə oluf kun barışılflar (Tq.); – Ta ağbirçəy arvadı bəlgə tutuf qapın₁a gəliflər, gərəx¹ barışasan₁ (Tq.); – Bir bö:yüx¹-kiçix¹ qavağa duruf bəlgə olmur kin, bu əziz bayramda bunnar barışsın (V.).

Bu söz M.Kaşğarının lüğətində bəlgü «bəlgə, nişan, əlamət» mənalarında qeydə alınmışdır (63, c. 1, 422). Qədim türk yazılı abidələrində də bu sözün *balgü* şəklinə rast gəlik (145, 370-371). V.Radlovun lüğətində isə bəlgə sözünün balqa//belqa//balqi//balqu

fonetik variantları («nişan, əlamət», «dəlil, əsas, sübut» mənalarında) göstərilmişdir (154, c.4(2), 1612-1613). *Bəlgə* sözü Bakı dialektində «şaftalı qaxı», «ağac davasında qola sarınan qalın parça», «dəstavuz» mənalarında işlənmişdir (109, 184).

Qərb qrupu şivələrində *bəlgə/bəlyə* «evlənən oğlan tərəfindən qız evinə göndərilən ilk nişan» (O vədə de:rdik: «Gedək bir dənə qız tafmışam, qızın hənəsini alax, *bəlgə* aparajıyıx; Alı Əmirqulunun qızına *bəlyə* apardı»), Muğan qrupu şivələrində isə «müdafiə üçün işlənən əl ağacı», «qola sarınan parça», «bəhanə», «əkin yerinin bir hissəsi» mənalarını bildirir (11, 200; 12, 174).

S.Behbudov *bəlgə* sözündən geniş şəkildə bəhs edərək, bu sözün Azərbaycan dilinin əksər şivələrində müxtəlif mənada işləndiyini qeyd almışdır (19, 24-25). Maraqlıdır ki, bu sözün bir sıra şivələrdə «bəhanə, səbəb» (Biləsuvar, Qusar, Göyçay, Salyan, Xaçmaz), «gön aşılamaq üçün nar qabığı və yarpağından hazırlanmış maddə» (Ağcabədi, Beyləqan, Şuşa), «dəriyə, paltara güvə düşməmək üçün yarpağından istifadə edilən bitki» (Cəbrayıl), «kələk, hiylə» (Qusar) mənaları da vardır (19, 25).

Bəlgə sözü Azərbaycan dilinin bir sıra şivələrində işlənsə də, ədəbi dildə işlənmir. M.Şirəliyev bu sözün arxaik söz olduğunu qeyd etmişdir (108, 334). Bu söz qazax dilində də işlədilir (160, 610).

Arı (Kol., Hs., Y.Sal.) – saf, təmiz. – Ha:mı əlləm-qəlləm oldu, bircə bu aydan arı, sudan duru (Y.Sal.); – Nə de:llər, de-sinnər baş qoşman₁, sən aydan arı, sudan durusan₁ (Hs.).

Yevlax şivələrində *arı* sözündən yaranmış *arıtlamaq* feili də işlənir; məsələn, – Durum buğdanı arıtdıyım, qo:rğa qourasıyam (Yev.); – Düyünü arıtda, aşı geji¹x¹dirmiyəx¹ (Yen.); – Mərcini arıtdıyıf yumuşam (Y. Sal.); – Göy-göyertilər hələ arıtdammıyıf (Hs.).

Qeyd edək ki, bu sözə bir sıra şivələrimizdə də *arıtlamaq* feilinin tərkibində təsadüf edilir. Məsələn, – Aş bişirmağa dügi arıtdaduğ (Xaçmaz) (8, 17); – Arxın qava:mı arıtda, su qıra: daş-məsin (Şəki, Göynük).

Arı sözü həmçinin arıtdırma, arıtlanmaq, arıtlatmaq, arıtlatma, arıtma, arıtmaq kimi sözlərdə mühafizə olunmuşdur.

«Dədə Qorqud kitabı»nda da arı sözünə rast gəlirik: – Arı sudan abdəst aldılar; Quşun₁ ala qatını qumaşın₁ arusunu, qızın₁ göğçəğini, toquzlama çirğab çuqa Bayandır xana pencyek çıxardılar; Arı könüldə pas olsa, şərab açar (69, 77, 97, 105).

M.Kaşğarının lüğətində «təmiz nəsnə» mənasında işlənmiş *arığ nənq* və «təmizləyən, arıtlayan» mənasını ifadə edən *arıtğan* sözləri qeydə alınmışdır: «ol kişi ol tarığ arıtğan= o adam durmadan arıtlayandır, arıtlayır» (63, c.1, 133, 209). Bu söz «Əhməd Hərəmi dastanı»nda da «saf, təmiz» mənasında işlənmişdir (86, 39). Məsələn, Yedi oğlan gətirdim aydan arı, Yüzü güldür, şəkərdir ağzı yarı (29, 30).

Ümumtürk abidələrində, Azərbaycan dilinin yazılı mənbələrində qeydə alınmış bu söz (132, 51; 148, 298-305) Gədəbəy rayonundakı *Arısu* hidrooykoniminin tərkibində də mövcuddur.

Küz//güz (A.Qar., A.Sal., Y.Sal., Xan.) – payız. – Gör, nə qızdı, yanaxları elə bil, güz almasıdı (A. Sal.).

Bu söz şivələrdə *güzdəx*¹ (payızda bitən ot, payızlıq taxıl) və *güzəm* (payızda qırılmış yun) sözlərində öz izini saxlamaqdadır; məsələn, – *Güzdəx*¹ biz tərəflərdə payızdix taxıla da *de:rix*¹, payız otuna da (Qm.); – *Güzəm* quzunun birinci qırımına *de:rix*¹ (Yev.); – *Güzəm* alma, heylə sən də:n yaxşı yun döül (S.).

Qubadlı şivələrində bu söz «qoyun saxlanan yer» mənasında işlənir: – Quzuları küzə yığ, axşamdı (Gödəklər) (1, 131). X.Xəlilov isə *küz* sözünü «qış təsərrüfat binası» anlamında qeyd etmişdir (56, 93). Xalq arasında işlənən deyimlərdə də bu mənə ifadə olunmuşdur: Qoş quzu küzdə məlumdu; Aşığın ağzı quzu küzüdü.

M.Kaşğarının lüğətində *güz* sözü «payız fəsli, sonbahar» mənasında qeydə alınmışdır (63, c.1, 341).

Küz//güz sözünə türk dillərinə aid qədim yazılı abidələrdə (145, 398) və V.Radlovun lüğətində (154, c.2(2), 1504) rast gəlirik. «Dədə Qorqud kitabı»nda da bu söz işlənmişdir: Yapa-yapa qarlar yağsa, yaza qalmaz, Yarpağlı gökcə çəmən güzə qalmaz;

Güz almasına bənizər al yanıaqlım!; Güz alması kibi al yanağun tutdu, yırtıdı (69, 31, 35, 47). Ə.Dəmirçizadə *güz* sözünün dilimizdə güzdək (payızlıq taxıl) və güzəm (payızda qırılmış yun) sözlərində qaldığını qeyd etmişdir (32, 159). E.Əzizov isə «qoyunquzu saxlanan yer» mənasını bildirən *küz* sözünü mənşəcə «payız» mənasında olan qədim *küz* sözü ilə əlaqələndirir (42, 249).

Qeyd edək ki, bu leksik vahid Füzuli rayonundakı Aşağı Güzlək və Qaradağ rayonu ərazisindəki Güzdək (buradakı *-dək* şəkilçisi *-lək*-in dialekt formasıdır) oykoniminin tərkibində indi də qalmaqdadır.

Alınma sözlər. Dil öz daxili ehtiyaclarını ödəmək üçün söz almağa möhtacdır. Dünyada elə bir dil yoxdur ki, yalnız öz sözlərindən ibarət olsun. Bu baxımdan, dildə ən tez və asan dəyişilə bilən sahə leksika hesab edilir. Bu bərdə L.P.Krısın yazır: «Leksika sosial həyatda baş verən dəyişiklikləri əks etdirən nisbətən daha açıq sahədir» (139, 21).

Alınan sözlər dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin ikinci mənbəyini təşkil edir. «Əgər alınma sözlər, ehtiyac nəticəsində daxil olduğu dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə kömək edərsə, bu müsbət təsirdir. Əksinə, həmin sözlər ehtiyac nəticəsində deyil, zorla keçirilirsə, bunların miqdarı həddindən artıqdırsa, dili ağırlaşdırıb onu xalq üçün anlaşılmaq bir vəziyyətə salırsa, bu mənfi təsirdir» (84, 121).

Məlumdur ki, «dildə olmayan bir sıra sözlər ehtiyac nəticəsində başqa dillərdən alınır. Bu cəhətdən Azərbaycan dilinin leksik tərkibini şərti olaraq, ilk növbədə iki qrupa ayırmaq olar: 1) əsl Azərbaycan sözləri; 2) dilimizə başqa dillərdən keçmiş sözlər» (23, 43). H.Həsənov alınmalara münasibətini bildirərkən qeyd edir ki, alınma sözlər dilimizin lüğət tərkibində müəyyən faiz təşkil edir. Onlar mənbə və mənşəcə müxtəlifdir. Alınma sözlər bütün dillərin leksikasında var. Lakin bütün dillərdə onun kəmiyyəti və keçmə tarixi eyni deyildir. Bu sözlər dillərin bəzilərində çox, digərlərində azdır. Alınma sözlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində 15 faizə yaxındır (52, 117).

Söz alıb-vermə dillərin qarşılıqlı əlaqəsi deməkdir. «Söz- alma elə bir linqvistik hadisədir ki, dilin müxtəlif səviyyələrində özünü göstərir. Bu hadisənin hərtərəfli öyrənilməsi leksik və terminoloji vahidlərin mənşəyinin, həmin sözlərin yayılma arealının əhatə dairəsinin və s. məsələlərin aydınlaşmasına imkan verir» (65, c.1, 295).

Alınma leksikanın bugünkü vəziyyəti ilə bağlı İ.Kazımov yazır: «Keçid dövrünün ab-havasını əks etdirən terminoloji leksika formalaşır və müstəqillik qazanmış türk xalqlarının lüğət tərkibini zənginləşdirməyə başlayır. Bununla belə, bu prosesdə pərakəndəlik, qarışıqlıq özünü göstərir» (65, c.1, 296).

Bəlli olduğu kimi, bir sıra dilçilik ədəbiyyatında alınma sözlərin öyrənilməsinin vacibliyi dəfələrlə qeyd edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində də bu məsələ müəyyən qədər işlənmişdir (104; 111).

Başqa dillərdən gələn sözlər bəzən dilimizin qanunlarına elə uyğunlaşdırılır ki, nəticədə tanınmaz bir şəkə düşür (23, 138). Yevlax şivələrində müşahidə etdiyimiz bir sıra alınma sözlərə diqqət edək.

Ərəb mənşəli sözlər. Yevlax şivələrində rast gəldiyimiz ərəb mənşəli sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Geyim əşyalarını bildirən sözlər: kətan, maxmər, arax-cın, cüpbə, sandal.

2) Bəzək əşyaları bildirən sözlər: dür, sədəf, zümrüt, yaqut, əmbər, vəsmə, bədənnüma.

3) Mənzil və mətbəx əşyalarının adlarını bildirən sözlər: mitəkgə, məfrəş, sandıx, məjməyi, manqal, qətdan.

Fars mənşəli sözlər. Yevlax şivələrində işlədilən fars mənşəli sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Geyim əşyalarını bildirən sözlər: kəmər, bafda, zərbafda, qanouz, şarf.

2) Bəzək əşyalarını bildirən sözlər: kəhrava, mırvarı.

3) Mənzil və mətbəx əşyalarını bildirən sözlər: taxt, cama-dan, baliş, cəfdə, həvəx¹dəstə, masqura, tiyə, hil, sərnış, xəkandaz, avgərdən, dəsdərən.

Rus mənşəli sözlər. Şivələrdə rus mənşəli aşağıdakı sözlərə rast gəlinir:

1) Geyim əşyalarını bildirən sözlər: tiriqileyka, diblyonka, pılaş, qaloş, nasqı, mayka, qəsdum, kefqə.

2) Mənzil və mətbəx əşyalarının adlarını bildirən sözlər: ədyal, sımavar, tabretqə, quruşqə, lampışqə, boşqə, meşox.

Avropa mənşəli sözlər. Azərbaycan dilində Avropa dillərindən sözlərin alınması hələ orta əsrlərdən özünü göstərir. «Alınan sözlər əsasən şifahi yolla xalq danışığı dilinə daxil olmuş, sonralar yazılı dildə işlənməyə başlamışdır. Bu cür alınmalar şifahi alınmalar adlanır və bir çox fonetik dəyişikliklərə məruz qalır, Azərbaycan dilinin fonetik qanuna uyğunlaşır (72, 5). Yevlax şivələrində təsadüf olunan Avropa mənşəli sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Latın sözləri: paliqlinka, nataryus, tiribuna.

2) Yunan sözləri: ətlaz, metrə, telfun, televizor, termus, qravat/karavat.

3) Fransız sözləri: şifon, palto//baldon, lisdur, balon, qaz, remot, qəməndir.

4) Alman sözləri: semet, şlanq, qarniz, vannı, işbiris, fartux, poşt.

5) İngilis sözləri: qulub, pejama, cempir, neylon, mitinq, vağzal//vazqal.

6) İtalyan sözləri: kifdansı, palqon//balkon, qazet.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti illərində də şivələrimizə həmin quruluşla əlaqədar bir sıra sözlər daxil oldu. Bu illərdə şivələrin lüğət tərkibində bir sıra dəyişikliklər olmuşdur:

1. Köhnə quruluşla əlaqədar bir sıra sözlər yeni ictimai quruluşda öz əhəmiyyətini itirdiyindən şivələrin lüğət tərkibindən ya çıxmış, ya da onun passiv fonduna keçmişdir.

2. Bir sıra sözlərin semantikasında dəyişiklik əmələ gəlmişdir – onların mənası ya genişlənmiş, ya da daralmışdır.

3. Yeni təsərrüfat forması ilə əlaqədar olaraq yeni sözlər, ifadələr yaranmışdır (42, 226-227).

Dilimizin digər şivələrində olduğu kimi, Yevlax şivələrinin lüğət tərkibi həmin dövrün nailiyyətlərini əks etdirən alınma sözlərlə zənginləşmişdir. Belə sözlərə aşağıdakıları misal göstərə bilərik: *kət saveti, qabnet, isbalkom, iraykom, sədir, katif, telefon, hesafdar, direxdur, ağranum, fermə müdürü, birqədir, qınışqa, qəmisyə, qapratif, partqom, partbilet, balnisə//balinsə, tabel, hekdar, qulub, əyriplan, lambıška, ferma, savğoz, uçastox, milsəner, vilis, qamsamol, artel, pensiyə, maliyə şöbəsi, manqa başçısı, xam gün* (gəliri götürülməyən əmək günü), *kət təsərfat sərgisi* və s.

III FƏSİL

YEVLAŞ ŞİVƏLƏRİNDƏ SÖZLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ. FRAZELOGİYA

Yevlax rayonu şivələrində işlənən sözləri forma (şəkil) və məna etibarilə aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1. Çoxmənalı sözlər.
2. Omonimlər.
3. Sinonimlər.
4. Antonimlər.

3.1. Çoxmənalı sözlər

Çoxmənalılıq eyni söz və ya ifadədə özünü göstərən, daxilən bağlı olan bir sıra mənaların mövcudluğudur. Çoxmənalılıq elə bir mürəkkəb və çoxşaxəli leksik-semantik prosesdir ki, bu proses dilin leksik sisteminin zənginləşməsində mühüm rol oynayır, çünki çoxmənalılıq söz yaradıcılığının əsas üsullarından biridir. Dünya dilçiliyində V.A.Zvegintsevin, D.N.Şməlyevin, M.Fominanın, R.A.Budaqovun, türkologiyada isə K.Musayevin, M.Pokrovskinin və başqalarının tədqiqatlarında çoxmənalılıq probleminə toxunulmuşdur (133; 163; 162; 124; 148; 152).

Azərbaycan dilçiliyində S.Cəfərovun (23), A.Qurbanovun (76), H.Həsənovun (51), İ.Məmmədovun (81) elmi əsərlərində çoxmənalılıq geniş təhlil edilmişdir.

Dilçilik ədəbiyyatlarında çoxmənalı sözlər müxtəlif izahlarla verilmişdir.

«Çoxmənalı sözlər bu və ya başqa bir əşyanın, hadisənin, prosesin, keyfiyyətin və s. adını ifadə edən müəyyən səs tərkiblərinin başqa bir əşyada, hadisədə, prosesdə, keyfiyyətdə olan oxşar əlamət və vəzifənin adını ifadə etməyə keçməsi ilə əmələ gəlir» (84, 135).

S.Cəfərov çoxmənalı sözlərdən bəhs edərkən belə bir tərifi vermişdir ki, hər hansı sözün ilk mənasından əmələ gələn yeni

mənalar onun mənə çalarlığı adlanır. Bir məfhumun müxtəlif mənə çalarlığını ifadə edən sözlərə çoxmənalı – polisemantik sözlər deyilir (23, 16).

Dilimizin zənginləşməsinə xidmət edən çoxmənalı sözlər mürəkkəb sözlərin, frazeoloji birləşmələrin əmələ gəlməsində mühüm rola malikdir.

«Söz öz ilk müstəqim mənasından ayrılıb çoxmənalılıq kəsb edəndə məcazi mənə kəsb edir» (23, 16). Bu zaman onun əsas mənası həqiqi, sonrakı mənası isə məcazi mənadır, başqa sözlə, sonrakı mənə çalarlıqları ilk mənənin məcaziləşməsindən törəyir. Elə çoxmənalı sözləri də omonimlərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyət budur.

Sözlər arasında forma və mənə münasibətlərindən bəhs edərkən M.V.Nikitin yazır: «...hesab edilir ki, çoxmənalı söz bir dil vahidini təşkil edir. Əksinə bir neçə eyni, yaxud yaxın mənəli söz müxtəlif vahidlər hesab edilir. Halbuki, qrammatik morfevlərin təsnifatında formaya deyil, mənaya üstünlük verilir. O ki qaldı omonimlik, burada leksik vahidlərin fərqləndirilməsinin əsasını mənə təşkil edir (149, 12-13).

Çoxmənalı sözlər dünyanın bütün dillərində vardır. Dillərin zənginləşməsində mühüm rola malik olan bu semantik xüsusiyyət Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, onun şivələrində də mövcuddur. Dilimizin bir sıra şivələrinə dair yazılmış tədqiqat əsərlərində çoxmənalı sözlərdən bəhs edilsə də, bir sıra əsərlərdə bu məsələyə toxunulmamışdır.

Çoxmənalı sözlərin dilimizdəki mühüm rolunu nəzərə alaraq Yevlax şivələrində müşahidə etdiyimiz bir neçə çoxmənalı sözü nəzərdən keçirək:

Lejan sözü aşağıdakı mənaları ifadə edir:

1. «Çox, bol» mənalarını bildirir: – Bağımızda mer-meyvə lejandı (A.Qar.); – Tutu küləx¹ elə töküf kin, lejandı (S.).

2. «Dağınıq, tör-töküntü» mənalarını bildirir: – Havax qa-pısının açarsan₁, pal-paltar öyün ortasıynan lejandı (A.Qar.).

Mənzil sözü aşağıdakı mənaları ifadə edir:

1. «Yaşayış evi» mənasını bildirir: – Mənzil irahətçılığı yaxşı şeydi (Yev.).

2. «Məsafə» mənasını bildirir: – Söyütdü bılağa çatmağa sən mənən neçə mənzil irəliydin (Xan.).

Çıtızdımaq feili aşağıdakı mənanı ifadə edir:

1. «Damızdırmaq, nəyisə azacıq əlavə etmək» mənasını bildirir: – Çayın₁a accajana lumu çıtızdır (Qar.).

2. «Hansısa bir məsələni kiçik işarə ilə yadına salmaq» mənasını bildirir: – Sən gənə də lələn₁ öydən çıxanda çıtızdır sözünü (A.Qar.).

Daşdammaq feili aşağıdakı mənalara ifadə edir:

1. «Yığışb köçmək» mənasını bildirir: – Yarı camahat daşdanıf Ursetə, yarı camahat da şəhərə (Gül.).

2. «Axışmaq» mənasını bildirir: – Kəndin ortasında bir mərəkə çıxartdılar, ha:mı daşdanıf baxmağə:dirdi (Yen.).

Diri sözü aşağıdakı mənalara ifadə edir:

1. «Sağ, ölməmiş» mənasını bildirir: – Balığın biri diri qalıppış (Xan.).

2. «Yaxşı bişməmiş, alaçıy» mənasını bildirir: – Qartofu hələ diridi pişmişin (Sal.); – Düyü diri qalif (Kol.).

Əyrimçə sözü aşağıdakı mənalara ifadə edir:

1. «Əyri» mənasını bildirir: – Bu cürnə ipəx¹ parçanı əyrimçə kəsif, zay eləmişən (Yen.); – O əyrimçə kəsdinin bezi burə:ti (Tq.).

2. «Çirkin» mənasını bildirir: – Bu əyrimçə:n adam bəyömməyinə bax (Qar.); – Bir əyrimçə qızı var, heş gəsi də bəyömmir (Y.Qar.).

Helləməx¹ feili aşağıdakı mənalara ifadə edir:

1. «Üzəşağı atmaq, aşağıya doğru itələmək» mənasını bildirir: – Qarpızdarı helliyin, ağaşdarın altda sərən qalsın (Xan.).

2. «Əndərmək» mənasını bildirir: – Sudan qoyma deyif, helləmişən₁ pişmişə, tamı da yoxdu (Nur.).

Həşir çıxartmaq feili aşağıdakı mənalara ifadə edir:

1. «Səs-küy etmək» mənasını bildirir: – Bəyaxdan bəridi, uşaxlar bir həşir çıxardılar, gəl görəsən (A.Qar.).

2. «Həyasızlıq etmək» mənasını bildirir: – Baldızı isrəyən-nərim burda bir həşir çıxartdı kin (A.Qar.).

Xaşalqarın sözü aşağıdakı mənaları ifadə edir:

1. «Hamilə» mənasını bildirir. – Sahibə gənə xaşalqarındı (Mey.).

2. «Yekəqarın» mənasını bildirir: – Səhər demir, axşam demir, tıxamaxdan xaşalqarın olufdu (Yev.).

Matı-qutu qurumax feili aşağıdakı mənaları ifadə edir:

1. «Təccüblənmək» mənasını bildirir: – O heş bizə:lən döüldü deyin, matım-qutum qurudu görəndə (Yev.).

2. «Qorxudan donub qalmaq» mənasını bildirir: – Bayaxkı xavara matım-qutum quruyuf (Y.Qar.).

Şıdırği zərfi aşağıdakı mənaları ifadə edir:

1. «Dayanmadan, aramsız» mənasını bildirir: – Yolda bizi bir şıdırği yağış tutdu kun (Xan.).

2. «Tez-tez, qızğın» mənasını bildirir: – Toyda axıra yaxın şıdırği oynadı₁, ha (Y.Qar.).

Dərman ismi aşağıdakı mənaları ifadə edir:

1. «Çarə, tədbir» mənalarını bildirir: – Mə:m dərdimə dərman eliyən tapılajehdi (C.).

2. «Yuyucu toz» mənasını bildirir: – Huşumnan çıxıf, pal-tarrarı yumağa dərman almamışam (Yev.).

3.2. Omonimlər

Yevlax rayonu şivələrinin leksikasında eyni fonetik tərkibə malik olub, müxtəlif mənalar ifadə edən leksik vahidlər – omonimlər geniş yayılmışdır.

Omonim sözü yunanca olub, dilimizə rus dili vasitəsilə keçmişdir. Omonim yunanca oxşar (hamos) ad (oputa) deməkdir (23, 21).

«...Omonimlik dilin təbii və tamamilə qanuni hadisəsidir. Əməli olaraq dil adətən omonimlərin mövcudluğundan heç bir çətinlik çəkmir» (124, 47).

Azərbaycan dilində omonimləşmə hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi prosesi onun qədim dövrlərindən mövcud olmuşdur. «Dildə omonimlərin yaranma zəruriyyəti ondan irəli gəlir ki, məfhumlar, anlayışlar çox, sözün miqdarı isə az olur» (79, 144). Buna görə də omonimlər lüğət tərkibinin zənginləşməsində, bədii ifadə vasitələrinin qüvvətli olmasında mühüm rol oynayır. Başqa sözlə desək, omonimlər ədəbi dilimizdə olduğu kimi, onun şivələrində də aparıcı rola malikdir və onların araşdırılması dilimizin leksik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. S.Behbudov Azərbaycan dilinin şivələrində işlənən 4 mindən çox sözü əhatə edən omonimlər lüğəti tərtib etmişdir.

Yevlax şivələrində müşahidə edilən omonimləri aşağıdakı kimi qruplaşdıraraq nəzərdən keçirək:

1. Dialekt səciyyəli omonimlər.
2. Alınma sözlərin köməyi ilə əmələ gələn omonimlər.
3. Dialektlərarası omonimlər.
4. Sözün quruluşunun iştirakına görə omonimlər.

1. Dialekt səciyyəli omonimlər. Şivələrdə belə omonimlər çoxluq təşkil edir. Bunlardan bir neçəsinə diqqət yetirək:

Zor (əks. şiv.) – 1. yaxşı. – Gördümmü Zeynəfgilin nə zor öyləri var (C.); 2. güc, qüvvət. – Əlfayım çox qolu zorru adamdı (Qar.). 3. keyli, çox. – Bayramnan üç gün qavax zor işdədix¹ (Mb.).

*Diysimməx*¹ (Əb., S.) – 1. qorxmaq.– Darvazanı küləx¹ nətə:r çırdısa, uşax diysindi (Əb.); 2. iyrenmək – İsrəyinnən qalan yeməyi yidim, yaman diysindim (S.).

Bozarmax (Dəl., Mb.) – 1. danlamaq məqsədilə qışqırmaq. – Nə haxnan üstümə bozarırsan₁ (Dəl.); 2. soyuqdan, qorxudan rəngi qaçmaq; – İrəngin₁ bozarıf, də:n xəsdələmmisən₁ (Mb.).

2. Alınma sözlərin köməyi ilə əmələ gələn omonimlər. «Başqa dildən alınan söz təsadüfən səslənmə cəhətdən dilimizin müəyyən sözüə uyğun gəlir və bir Azərbaycan sözü ilə başqa

dildən alınan söz omonimlik təşkil edir» (76, 300). Şivələrdə belə omonimlərə az təsadüf olunsa da, qeydə aldığımız bir misalə diqqət edək:

Bar – 1. meyvə; 2. qazanc; 3. kif. – Barrı baharrara çıxarsan₁ (Yev.); – Öylatdarıyın barın yə:sən (Ək.); – Bir təhnə fətir-dən yemiyiflər, barrıyif (Qm.).

Birinci cümlədəki «bar» sözü mənaca fars dilinə məxsus olub, «məhsul, meyvə, bəhər» (16, 15), ikinci və üçüncü cümlələrdəki «bar» sözü dilimizin qədim sözlərindən olub, araşdırdığımız şivələrdə «qazanc» və «kif» mənalarını ifadə edir. Göründüyü kimi, burada fars sözü ilə Azərbaycan sözü müxtəlif mənaları ifadə edərək dilimizdə omonim yaratmışdır.

3. *Dialektlərarası omonimlər.* Yevlax rayonu şivələrində bir sıra sözlərə təsadüf edilir ki, onlar fonetik tərkibcə dilimizin digər şivələrində işlənən sözlərə uyğun gəlir. Fonetik tərkibcə eyniyyət təşkil edən belə sözlər də dialektlərarası omonimlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Başqa sözlə desək, omonim sözün ifadə etdiyi mənalar ayrı-ayrı dialekt və şivələrə məxsus olur. Məsələn, *bozarmax* sözü Yevlax şivələrində «qışqırmaq», Çən-bərək və Karvansaray şivələrində «böyümək» mənasında (68, 298), *sini* sözü Yevlax şivələrində «podnos», Bolnisi şivələrində «patefon plastinkası» mənasında (28, c.2, 23), *çixacağ* sözü Yevlax şivələrində «hadisə», Muğan qrupu şivələrində «artırma qarşısında ayaqqabı çıxarılan yer» mənasında (12, 199), *körəməz* sözü Yevlax şivələrində «qatıqla çiy südün qarışığı», Qax, Zaqatala şivələrində «anlamaz, qanmaz» mənasında (19, 105), *boğ-malı* sözü Yevlax şivələrində «armudu», qərb qrupu şivələrində «taxıl ilə yarıdan çox doldurulmuş kisə» mənasında (11, 201), *demyə* sözü Yevlax şivələrində «xam torpaq», Şərqi Abşeron şivələrində «suyu süzülməmiş plov» mənasında (115, 145), *başdıx* sözü Yevlax şivələrində «oğlan evi tərəfindən qız evinə toydan qabaq verilən pul», Qarabağ dialektinin əfşar şivəsində «lifə» (tumanda bağ salınan yer) mənasında (7, 188), *balax* sözü Yevlax şivələrində «1. camışın balası; 2. paltarın ətəyi», Ağcabədi

şivələrində «çətənə hörülən qarğı çubuq», Qazax şivələrində isə «çay kənarında bitən, qamışa oxşar, heyvanların yediyi otlardan biri» (Balağ çay kənarında biter.) mənasında (74, 192; 11, 199) işlənir.

4. *Sözün quruluşunun iştirakına görə omonimlər.* Belə omonim sözlərə aşağıdakıları nümunə gətirə bilərik:

Maya (əks. şiv.) – 1. xəmirə, südə vurulan maddə. – Mayanı gətirim, qatıx çalajam (Tq.); – Gəlin hayalı gərəx¹, xəmiri mayalı gərəx¹ (Yev.); 2. dırnağın dibi. – Uşa:n dırnağın mayadan kəsif, çirk yığılıf (Əc.); 3. diş dəvə. – Maya buddu arvad al, nər buddu oğlan doğsun (Atalar sözü).

Bir sıra şivələrimizdə maya «yeni doğmuş qoyundan sağılan ilk süd» mənasında işlənir: – Mayadan qatıx calınmaz (Goranboy) (54, 74).

Ağız (Köy., Qar.) – 1. yeni doğmuş heyvandan sağılan ilk süd. – İbəyin ağız südünnən kətəmöz pişirəjəm (Rüst.); 2. bıçağın, baltanın və s. kəsən tərəfi. – Kərənti:n ağzın itilədim, indi yaxşı kəseyişdi (Qar.).

Naxış (əks. şiv.) – 1. bəxt, tale. – Adamın gərəx¹ naxışı olsun (Xal.); 2. bəzək. – Şəkərburalara naxış vur (Yev.).

Ayna – 1. pəncərə. – Aynanı aş, qoy öyə havə:lsin (Yev.); 2. şüşə. – Uşax aynanı vuruf çilix¹liyif (Sal.); 3. güzgü. – Aynanı man₁a ver, üzümü tərəşdiyim (S.).

Qara (əks. şiv.) – 1. rəng. – İndiki cavannar qırmızını qoyuf, hamısı qaraya bürünüflər (Xan.). 2. plovun üstünə tökülən xuruş. – Qara:n axşamnan pişirif ağzın örtmüşəm (Xan.).

Qara sözü qeyd etdiyimiz mənada Lerik rayonu şivələrində də işlənir: – Yasə gedəndə qərə paltər olər; – Plovun qərəsin çox yağlı eleyıbsən (21, 127).

Bu sözə Neftçala şivələrində də rast gəlinir: – Poloun yanında kı verirüy, ona poloun qarası da diyirüy, qəlyəsi də (Xolqarabucaq).

Ağ (əks. şiv.) – 1. döşəkağı, mələfə. – Böyün ağları yuasıyam (A.Buc.); 2. kəfən. – Ölünü ağa püküllər (Ağ.).

Ala (əks. şiv.) – 1. ala qotu. – Uşaxlar ala vurmağə: diflər (Yen.); 2. atda yoluxucu xəstəlik adı. – Ala ata түşən xəstəliyə de:rix¹ (Qb.).

Bərə (Gül., Əb.) – 1. qoyun-quzunu tutub saxlamaq üçün keçid, xüsusi yer. – Quzuları bərəyə salın₁ (Əv.); 2. baş arxdan suyun ayrı-ayrı sahələrə dəyişdirildiği yer; – Ay uşax, o bərəni tay bağlıym (Quş).

Şamaxı şivəsində *bərə* «mane, əngəl» (– Sən işə bərə vurma), İsmayılı şivəsində «dərın olmayan yara» (– Ağlama, uşax döysən, balaca bərədi) mənasında işlənir (19, 26).

Binə (Xan., C.) – 1. Yarımköçəri maldarların düşərgəsi. – Binədə heş gəs qalmamışdı (Xan.); 2. Çobanların yaşadıkları alaçiq.

Kərə (büt. şiv.) – 1. qulağı qısa qoyun. – Ağ qoyun balasın isdər, kərə qoyun ağzın açır yumar; 2. yağın növü. – Kərə yiyən də yaza çıxajax, tərə yiyən də; Yağ mə:mdi belə ye:rəm, əritmi-rəm kərə ye:rəm; 3. buğda sortu. – Bir meşox kərə qalır (Y.Sal.); 4. dəfə. – Sən₁ə neçə kərə demişəm, uşağa əl qaldıma (A.Qar.).

Tar (əks. şiv.) – 1. toyuğun axsamlar üstə çıxıb yatdığı taxta. – Çilli töyux tarda yatırdı (Qğ.); 2. qar yığını, marxal. – Tar var deyir, o kəndə getməx¹ bu ərəfədə tutmuyajax¹ (Xal).

Kötük (Əc., Tq.) – 1. boğaz qoyun; – Kötük heş bəyaxdan-dı gözümə dəymir (Tq.); 2. arabada təkərin üstündə olan ağac.

Boz (əks. şiv.) – 1. həyasız. – U:n boz sıfatın sən hələm görməmişən₁ (Nur.); 2. dişi qırqovul. – Uşaxlar bir boz vurufılar (Xan.); 3. dəri xəstəliyi. – Üzünə boz түşüf, heş çara da qılmır (Nem.).

Boz sözü *bozac* şəklində «dişi» və «bozumtul, boz rəngə çalan» semantikasında «Dədə Qorqud kitabı»nda işlənmişdir. E.Ələkbərova *boz oğlan*, *boz ayğırılı Bamsı Beyrək* ifadələrindəki *boz* leksemının izahında (E.Əzizov, B.Abdulla, V.Zahidoğlu- na istinadən) «gənc oğlan, yeniyetmə», həmçinin müxtəlif variantlarda işlənən buzov (buzoy – N.H.) sözünün də boz kökü əsasında formalaşdığını qeyd edir (38, 53-54).

Bomba (Tq., Əc., Ək.) – 1. düyü və göyərtidən bişirilən xörək. – Yaz vaxdı bomba daddı olur (Əc.); 2. girdə çörək. – İsdolun üsdə iki bomba doğramışam (Əb.).

Dam (əks. şiv.) – 1. tövlə. – İnx¹ləri dama qatmışam (İsm.); 2. türmə, həbsxana. – İsrəfilin gədəsin aparif basdılar dama (Yev.).

Borçalı şivələrində *dam* «cəhənnəm» anlamında qeydə alınmışdır: – Ora dam kimi isti olur (19, 54). Ordubad şivələrində isə bu söz «tavan» mənasını bildirir: – Evin damı qutarmıyıb (8, c.1, 119).

Küt (əks. şiv.) – 1. heyvana vermək üçün unlu kəpəkdən ala-çiy bişirilən çörək. – İtə küt at (C.); 2. əfəl, qabiliyyətsiz. – Belə küt uşax məytəvə nətə:r girəjəx¹ (V.). 3. korş. – Baltam kütdü, heş kəsmir (Bəyd.).

Tiyə (Əb., Xal.) – 1. bıçağın dəstəksiz hissəsi. – Gör tiyey-nən kəsə bilərsəmmi? (Əb.) 2. nazik. – Yeri öyə, ağız, əynin₁ tiyədi (Xal.).

Dart(max) (A.Sal., Əb., Əc.) – 1. özünü çəkmək, lovğalanmaq. – Gülməyə təzə işə girənnən özün yaman dartır (Əb.); 2. vurmaq. – Bu sa:tca ağzın₁in üsdən elə dartaram kin, tişdərin tökülər (A. Sal.).

Lənkəran şivəsində bu sözün *üyütmək* mənası işlənir: – Boğdanı daşda dartarduğ (19, 56).

Yüx¹ (əks. şiv.) – 1. yorğan-döşək. – Gəlin tavana dəyəsi yux¹ yığmışdı (Qb.); 2. hər hansı bir yük. – A bala, xəstə adam-san, ağır yux¹nən sə:n₁ nəyşin₁ var? (S.).

Yüx¹ sözü eyni mənada Qax rayonu şivələrində də qeydə alınmışdır (74, 272).

Hil (Mb., Sal., C.) – 1. ədviyyat. – Şəkərburadan ötrü hil almışam (Mb.); 2. romb şəkilli qızıl; – Ay gələn gözəl, hil olum boynuna (xalq mahnısından).

Şax (Hm., Duz., Köv.) – 1. qırılmış ağac budağı; – Bu şax-lar əyağ altda qalif, bir qırağa toparra (C.); 2. əzik olmayan; – Xo-şumə:ldi, yaxşı şax parçadı (Duz.); 3. toyda bəyin dostlarının şir-

niyyat və meyvə ilə bəzədiyi ağac budağı; – Bəyin dostları şax gətirirlər (Hm.). 4. düz. – Sözü adamın üzünə şax deyir (Köv.).

Kəf (Xal., Əc.) – 1. ətin kəfi. – Ətin kəfini qarışmamış al (Xal.); 2. hiylə, kələk. – Munun ma: kəf gəlməyinə bax! (Əc.).

Sin(max) (əks. şiv.) – 1. soyuma. – Beş-üş gündü havalar burda da sınıfdı (Xal.); 2. incimək. – Qəlbim bajımnan yaman sınıf (Əb.).

Bu söz sınımağ şəklində eyni mənada Lerik şivələrində müşahidə edilir: – Düzün sözi, sənun hərəkətdərunnan sinmişəm; – Havələr yavəş-yavəş siney (21, 128).

Sumax (büt. şiv.) – 1. ədviyyat növü. – Yaxşı kətə pişirif, üsdə sumax töx¹ müşəm (Əc.); 2. xovsuz xalça. – Sumaxın içinə yo:şan qoyuf bürmələdim (Əb.).

Sumax sözü Şərqi Abşeron şivələrində «qara tutun qurusu» və «böyük xalça» mənalarında qeyd alınmışdır: – Ət qutabını ye sumağnan, lezzetinden doymazsan; – Sumax xələcdən iri, xəliddən kiçix, özü də nazix, palazdan əncəğ qəlin olur (115, 137).

Elə sözlər vardır ki, onlar morfoloji yolla omonimlik xüsusiyyəti kəsb edir. Belə sözlərdən bir neçəsinə diqqət yetirək:

Ağart(max) (əks. şiv.) – 1. bir işi şişirdərək danışmaq. – Ağız, da sən də çox ağartma! (Xan.); 2. açıb söyləmək. – Sən ca:nı bu sözdəri tay açıf-ağartma (Əc.).

Çiyindirix¹ (Xal., Qm.) – 1. çiyində gətirilən odun. – Çiyindirix¹ odunnarı hinin qırağıynan düz (Yev.); 2. köynəyin çiyinə tikilən əlavə parça. – Nə:tər tix¹ misənsə çiyindirix¹ söküluf (Xal.).

Ağızdix – 1. döyüm prosesində xırmanda taxılı yeməməsi üçün qoşqu heyvanının ağızına keçirilən gəm. – Ağızdığı ulağın ağızına ver, döyülmüş dəni yiməsin (Xal.); 2. ehtiyaca görə əvvəlcədən üyüdülmüş arpa, buğda. – Yaylağa köçən çovannara ağızdix verərdilər (Xan.).

Damazdix (əks. şiv.) – 1. dişli cins heyvan. – Bu qoyunnar damazdıxdı (A.Qar.); 2. qatıq mayası. – Qatıx çalasıyam, onçun munu damazdix saxlamışam (Quş.).

Qurama (Hm., Köv.) – 1. yalan, uydurma. – Qurama düzəldif danışmağa hazırıdı (Köv.); 2. müxtəlif rəngli parça kəsiklərin-dən quraşdırılmış. – O qurama zəmbil yaxşı əlimnən tutur (Hm.).

Sü:rmə (əks. şiv.) – 1. cəftə. – Day gejadı, qarı:n sü:rməsin çəx¹ (S.); 2. ş kafın gözü. – Sü:rməni çəx¹, ordan ma: kitaf ver (Qb.).

Təpitmə (əks. şiv.) – 1. xingal bişirmək üçün hazırlanmış lavaş. – Siniyə yığmışam təpitmələri, incənə süzəjəm (Yev.); 2. bədənin əzilmiş hissəsinə qoymaq üçün məlhəm. – Əyağıma təpitmə qoyuf, bir əz uzanajam (S.).

Çəx¹mə (əks. şiv.) – 1. qış ayaqqabısı. – Çəx¹məm köhnəlif, gərəx¹ bu qış təzəsin alım (Yev.); 2. düyü xörəyi növü. – Çəx¹məni Tamaşa mamam yaxşı pişirir (Yev.).

Tutma (əks. şiv.) – 1. duza qoyulmuş pomidor, xiyar və s. turşusu. – Teyxa yemiyn₁, tutmadan da götürün arada (Kol.); 2. inadkarlıq. – Yola gəlməz ha, genə tutması tutuf (Kol.). 3. ürək-keçmə. – Yazıx qızın tutması var dana (S.).

Artıma (Quş., Qğ.) – 1. balkon. – İsdilər düşdü, biz artımada oturrux (Qğ.); 2. uşaq oyunu adı. – Gəlin artıma oynuyax (Quş.).

Misallardan görünür ki, *sü:rmə*, *tutma*, *təpitmə*, *artıma* kimi isimlər feillərə *-ma*, *-mə* şəkilçilərinin artırılması ilə düzəlmişdir.

Yelli (əks. şiv.) – 1. acıqlı. – Allah axrın xeyir eləsin, genə yaman yelli gəlif (Əc.). 2. iti, sürətli. – Yelli gedirsən₁, sa: çatammıram (Bəyd.).

Boylu (büt. şiv.) – 1. hamilə. – Boylu adam su başına təx¹ getməz (Əb.); 2. sonra. – Çörəyimizi yeəx¹, boylu sımavarı qaynadax (Qğ.).

Yelli, *boylu* sözləri isə *-li*, *-lu* şəkilçilərinin artırılması yolu ilə yaranmışdır.

Yazdax (əks. şiv.) – 1. yazda doğulan quzu. – Biyənkı üzde gördüyün₁ yazdax quzudu (Yen.); 2. yaz otu. – Yazdax bizde yazda göyərən ota deyillər (A.Sal.)

Omonimlərin bir qismi müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsi yolu ilə omonimlik xüsusiyyəti kəsb edir. Belə sözlərə aşağıdakılar misal ola bilər:

Ağgöz – 1. qeyri-məhsuldar torpaq. – Oranın torpağı ağgözdü, toxum səpbə, heş zad alammıyassan₁ (Köv.); 2. tənbel, qoşqu üçün yaramayan xəstə öküz. – Qarmağ öküz ağgözdü, ta: haravıya qoşman₁ (Yev.).

Başəyax (əks. şiv.) – 1. kəlləpaça, xaş. – Başəyağı gejdən asmışam (Yev.); 2. biçin zamanı kövşənliyə tökülüb qalan sünbül, başaq. – Başəyağın taxılı təmiz olur (Bal).

*Küt getməx*¹ (Y.Qar., Nur., Əb.) – 1. xəmir parçasının tən-dirin içərisinə düşməsi. – Xəmirin küt getsin (qarğış); – Əp-bəx¹lərin ikisi küt getdi (Nur.); – Halal yoğrulmuş xəmirin kün-dəsi küt getməz; 2. yorğun düşmək. – Alaxdan elə yornuğ gəlir kin, yazıq evə çatanda küt gedir (Y.Qar.).

Şivələrdə borcu çox olan adam haqqında *itə də bir küt borşdudu* ifadəsi işlənir.

*Küt getməx*¹ frazeoloji birləşməsi Şərqi Abşeron şivələrində də «yorğun düşmək» mənasında işlənir (115, 84).

Omonimlərin tipləri. Məlumdur ki, omonimlər tələffüz zamanı eyni fonetik tərkibdə səsləşir. Dilimizdə leksik omonimlərdən başqa, təsadüfi omonimləşən – əslində omonim olmayan, müəyyən morfoloji dəyişmələrə məruz qalan və başqa xüsusiyyətlər qazanan leksik vahidlər də mövcuddur. Bu tipli sözlər aşağıdakılardan ibarətdir:

Omofonlar (və ya fonetik omonimlər). Ədəbi dildə olduğu kimi, Yevlax rayonu şivələrində eyni tonla tələffüz olunan, eyni fonetik tərkibdə səslənən və müxtəlif şəkildə yazılan bir sıra sözlər mövcuddur. Belə sözlər omofonlar və ya fonetik omofonlar adlanır. Qeyd əldə etdiyimiz misallara nəzər yetirək:

– Bilmirəm gözün hardaydı ki, uşağ isdoldan *aşdı* (Yev.); – Aquşqaları *aşdı* ki, bəlkə, öy sərinniyə (Yev.); – Mu:n ən xoş-dadığı yeməx¹ *aşdı* (Y.Qar.).

Bu cümlələrdə omofon əmələ gətirən *aşdı* sözü birinci misalda «yıxıl(maq)», ikinci misalda «aç(maq)», üçüncü misalda «düydən hazırlanan xörək» mənasında işlənmişdir.

– Qoy uşax dərsdən gələnnən so:ra bir hour yassın (S.); – Nə yazır-yassın, səflərin özüm düzəldəjəm (A.Sal.)

Burada həmçinin omofon əmələ gətirən *yassın* sözü birinci misalda «yat(maq)», ikinci misalda «yaz(maq)» mənasında işlənmişdir.

Omoqraflar (oxşar yazılışlı morfoloji omonimlərin növüdür) eyni şəkildə yazılıb, müxtəlif tonla tələffüz olunan sözlərdir. *Omoqrafların* əmələ gəlməsində vurğu əsas rol oynayır; Məsələn: – Başına ipəx¹ çalma bağlamışdı (Y.Qar.); – Hələm tezdi, otu çalma (A.Sal.); – Süt də:n yaxşı döyül, onnan qatıx çalma (Mb.).

Çalma sözü birinci cümlədə isim, ikinci və üçüncü cümlələrdə feildir. Vurğu ilk hecanın üzərinə düşür. *Çal* feili II şəxsin təki və əmr formasının inkarında işlənərək, vurğuya görə *omoqraf* əmələ gətirmişdir.

3.3. Sinonimlər

Sinonimlər leksik kateqoriya olmaqla yanaşı, həm də semantik üslubi kateqoriyadır. Azərbaycan dilində olduğu kimi, onun şivələrində də fonetik tərkibcə müxtəlif, mənə və məzmunca bir-birinə yaxın olan leksik vahidlər – sinonimlər geniş yayılmışdır. Sinonimlər fikrin dəqiq ifadə edilməsində mühüm rol oynayır, dildə eyni sözlərin təkrarına yol vermir. Sinonimlərin tədqiqi ayrı-ayrı dövrlərin dilini öyrənmək və o dilin münasibətdə olduğu xalqların və yerli dialektlərin leksik tərkibinə daxil olan eyni mənəli sözün sonrakı inkişafını, mövqeyini təyin etmək baxımından əhəmiyyətlidir. Sinonim sözlərdən istifadə deyilmiş sözün mənasını dəqiqləşdirmək məqsədi daşıyır. Bu zaman nitqin təsirliliyi və rəngarəngliyi daha da artmış olur.

Deməli, sinonimin dildə yaşaması üçün əsas amil onun spesifik mənası və üslubi rəngarənglik yaratmaq vəzifəsinə malik olmasıdır. Hər bir sinonimin mənası eyni sinonimik cərgədə

duran sözlərin bir-biri ilə əvəz edildiyi zaman aşkara çıxır. Məhz buna görə də sinonim sözləri təyin edərkən buradakı əsas və əlavə mənaları meydana çıxarmaq mühüm məsələdir (79, 118).

Azərbaycan dilinin şivələri sinonimlərlə zəngindir. Şivələrin lüğət tərkibində elə rəngarəng sinonim cərgələr mövcuddur ki, bəzən fikrin dəqiq ifadəsi üçün ədəbi dildə belə sözlərə təsadüf olunmur. «Sinonim cərgəyə daxil olan hər bir sinonim sözün məna çaları və üslubi rənginə görə nitqdə istifadə məqamı vardır. Özü də heç bir sinonimin yerinə işlənmir» (33, 32).

Sözlərin nitqdə tez-tez təkrarının aradan qaldırılması baxımından çox əhəmiyyətli olan sinonimlər Yevlax şivələrinin leksikasında geniş şəkildə işlənir. Azərbaycan ədəbi dilində sinonimlər müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə edildiyindən Yevlax şivələrində də nitq hissələrinə görə bölgü əsas götürülmüşdür.

Onu da qeyd etmək ki, sinonim təşkil edən sözlərin eyni nitq hissəsinə aid olması onu omonimlərdən fərqləndirən spesifik xüsusiyyətidir.

Şivələrdə qeydə aldığımız sinonimlər arasında isim, sifət, feillərin sinonimliyi çoxluq təşkil edir.

a) *İsimlə ifadə olunan sinonimlər*. Yevlax şivələrində müşahidə edilən sinonimlərin çoxunu, demək olar ki, isimlə ifadə olunan sinonimlər təşkil edir. İsimdən ibarət olan sinonimlərə əsasən məişətin, təsərrüfatın müxtəlif sahələrində rast gəldiyimiz əşya adlarını bildirən sözlərdə təsadüf edilir:

irəşmə (Əb.)//çandı (Əc.)//çatma (Qm.) – ip;

ciji-bajı (Qar.)//bajılıx (Quş.) – rəfiqə;

ciji (əks. şiv.)//nənə (Yev.) – ana;

dam (Gül.)//to:la (Gül.)//pəyə (əks. şiv.) – tövlə;

cıncır (Kol.)//hənirti (Qb.) – səs;

andır (əks. şiv.)//meras (Sal.)//so:xa (Köy.) – sahibsiz əşya (sahibi ölmüş);

boranı (əks. şiv.)//kədi (Yev.)//qavax – balqabaq;

keçiməməsi (Yev.)//keçiməməyi (Əc.) – üzüm növü;

zılx (əks. şiv.)//pazı (Dəl.) – çuğundur;

seyvan (Bəyd., Qm.)//artıma (Yev.) – eyvan;
gilanar (əks. şiv.)//turş gilas (Əc.)//dəli gilas//bəhli (A.Qar.)
– albalı;
hünü//ağcaqənət (Əc.)//ditudili (büt. şiv.) – ağcaqanad;
sürütmə//şəpıt (Yev.) //çəkənət (Yev.) //çəkələx¹ (Ək.) – hə-
yətdə geyilən yüngül ayaqqabı;
çiyə (büt. şiv.)//xama (Yev.) – çiy südün üzü;
idim (əks. şiv.)//suyum (əks. şiv.) – görkəm;
kürdü (Qğ.)//cəfgən (Qm.) – qolsuz qadın geyimi;
qıyqaş (Quş.)//çitmə (Nem.)//çalma (büt. şiv.) – çitdən baş
yaylığı;

lehmə (büt. şiv.)//lıqqa (Yev.)//batdax (Ağ.)//çamur (Gül.)
– palçıq;

qıxmıx (A.Buc.)//qamqalax (Yev.) – odun qırıntısı;
mafar (A.Sal.)//macal (əks. şiv.)//girəvə (Qğ.) – fürsət;
yezne (büt. şiv.)//göy– bacının əri;
yezne (əks. şiv.)//göy (A.Qar.)//kürəkən – qızın əri;
puçal (Yev.)//xəkə (Dəl., Kol.)– çayın cecəsi;
pasax (Mb.)//qarama (Nur., Əc.) – çirk;
şaraf (Y.Qar.)//nardaşa (əks.şiv.) – narşərab;
şəltə (Qb.)//fırıldax (S.) – hiylə;
çəm (Mb.)//yol-yolağa (Mb.) – üsul, qayda.

Misallar: – Cijim incənə gəljuhdi (A.Qar.), – Qoyunnarı
özüm aparıf dama qatmışam (Əc.), – Payın batdağ olsun (qarğış),
– Hava isinəli uşağın qaravatın seyvana çıxartmışam (Yev.), – Dit-
ditudən qolumda isdahat qalmıyif (Yev.), – Də:n şəpıtdərin qonşu-
dan taykeş gəlif (Qm.), – Pişmiş pişirəndə başıma qıyqaş bağlıyı-
ram (Qar.), – Havax sən də iş tutmağın çəmin bileyhsən₁? (Gül.)

b) *Sifətlərlə ifadə edilən sinonimlər*. Yevlax şivələrində si-
fətlərdən ibarət olan sinonimlər daha çox əşyanın əlamətini, in-
sana xas olan xüsusiyyəti və başqa cəhətləri aydınlaşdırır:

cılxa (Sal.)//süm (Y.Qar.)//teyxa (büt. şiv.) – tamam, bütün;
tuğ(Yev.)//qəlbi (Yev., Mb., Qb., C.) – hündür;

lodur (Yev.)//müsdər (Yev.)//o:sal (Əc.)//ərincəx¹ (Yev.) – tənbel;

boylu (büt. şiv.)//ağırəyax//xaşalqarın (Yev.) – hamilə;
zəvzəx¹ (Mb.)//zircix¹ (Yev.)//yanşax (Mb.) – çox danışan;
dakqa (A.Qar.)//lobbaz (Qm.)//dəbbə (Qar.)//kətda (Qar.)//forsdu (əks. şiv.)//yekəxana (əks. şiv.) – lovğa, təkəbbürlü;
düşüx¹ (Əc.)//bambılı (Əc.)//dingiş (S.)//doydax – yüngül xasiyyətli;

bədrəx¹ (Əc.)//ağır irəx¹ (Yev.) – qara rəng;
sısqə//çələf (Bəyd.)//cılız (Yev.)//çəlimsiz (əks. şiv.) – arıq;
küt (A.Qar.)//pampax (Yev.) – aciz;
boz (Tq.)//ləçər (Yev.)//çərhaya (Tq.)//türx¹man (A.Qar.) – həyasız;

bicoy (Qb.)//bijvər (Yev.)//bijərtdəx¹ (Yev.)//cürəmirətdəx¹ (Yev.) – hiyləgər;

lijim (Mb.)//şulum (Mb.)//şalax//dəmşalax (Qm.)// suyum-suz (Qğ.) – səliqəsiz;

Neftçala şivələrində *şulum* «qapı gəzən, çox qonşu gəzən» adama deyirlər: *qapılar şulumu*.

sital (Hs.)//əlləməyağ (Yev.)//dişdələx¹siz (Tq.) – nadinc;
neyvət//əyrimçə (Yev.) – çirkin;
say-seçmə (Mb.)//savatdı (Yev.)//ləyaxlı (Yev.) – layıqlı;
şil (Ək.)//müsdər (Hs.) – şikəst;
tuj (əks. şiv.)//şirəli (Yev.) – eməlli;
töməl (Yev.)//törə (Yen.)//yapalax (Qm.)//tösü//tısmarax (Y.Sal.) – gödəkboylu;

tiyə (Kol., Köy)//yelapardı (Bəyd.) – nazik;
hüşdürüm//huşdurum (Bəyd.)//korafəhim (Yen.) – huşsuz, yaddaşsız;

donux (Qm.)//karsala (Qm.) – key;
gij (əks. şiv.)//səyvənd//səydəş (Qar.) – gic;
vayıs (Hs.)//qulğuna (Yev.) – ara qarışdıran;
qırduz (əks. şiv.)//nəməko (büt.şiv.) – duzlu;
hələmbört (Yev.)//nənəmnehrə (Ağ., Mey.) – kök.

dıpbılı (C.)//dınqılı (Nem.)//çıqqılı (Yev.) – kiçik;
sülengi (Yen.)//sümsüx¹ (Yev.) – bir yerdə oturmayıb qapı-
qapı gəzən adam.

Misallar: – Dərmanı qəlbi yerə qoy, uşa:ın əlnə tüşməsin₁
(Y.Qar.), – Düşüx¹ adamnan mə:m aram yoxdu (Əc.), – Elə küt
uşaxdı, Sabirin bö:x¹ gədəsi (A.Qar.), – Təpimməsəm, elə şu-
lum pal-paltarnan da gəzəjhdi (Y.Qar.), – Şil qalasan (qarğış),
– Belə qırduz yeməy ancax sə:n əlinnən cıxajehdi (A.Qar.), –
Boylu adamsan₁, sa: çox iş görməy olmaz (Yev.); – Gəlin də:n
ağırəyaxdı (C.).

Boy sözü bir sıra müasir türk dillərində «insan boyu», «uzun-
luq» və s. mənaları ilə yanaşı, «bədən» mənasını da bildirir (157,
c.2, 177). Qədim türk dillərində həmin mənada *bod* sözü qeydə
alınmışdır (132, 106). *Yüklü* sözünə isə «Dədə Qorqud kitabı»nda
rast gəlirik: Ala gözlü görklü həlalım *yüklü* qodum (69, 97).

Qax rayonu şivələrində «hamilə» mənasında *quman* sözü
işlənir (92, 294).

c) *Feillərlə ifadə edilən sinonimlər*. Yevlax şivələrində
feillərlə ifadə edilən sinonimlər nisbətən çoxluq təşkil edir. Bu-
rada sinonim cərgə yaradan feillər hal-hərəkət, vəziyyət və s.
mənalar bildirir:

qəzilləməx¹//to:lamax (Yen., Qm.)//al-dilə tutmaq (Mb.,
Qb., Kol.) – aldatmaq, yoldan çıxarmaq;

boğuşmaq (əks. şiv.)//tutaşmaq (əks. şiv.)//çəntələşməx¹
(C.) – dalaşmaq;

bağrı yarılmaz (əks. şiv.)//ürəyi gupbuldamax (Nem.)//ürəyi
qopbax (büt. şiv.) – qorxmaq;

aşırmaz (Əb.)//boğmalammax//dələmurtdamax (S.)//lum-
buldatmaq (əks. şiv.) – yemək;

sozalmaz//iynələməx¹ (Əc.)//əhnəzdəməx¹ (Nem.) – zəif-
ləmək;

gözəməx¹ (Yev.)//təfçiməx¹ (Ək.)//çitəməx¹ (əks. şiv.) –
tikmək;

tolamazdamax (Yev.)//qolazdamax (Ək.) – tullamaq;

əndərməx¹ (büt. şiv.)//helləməx¹ (büt. şiv.)//şolamax (əks. şiv.)//calamax (Y.Buc.) – tökmək;

barramax (əks. şiv.)//kiflənəməx¹ (büt. şiv.) – xarab olmaq;

öcəşməx¹ (Hs.)//iyəşməx¹ (Boş.) – iki və ya bir neçə adamın işi görmək əvəzinə çəkişməsi;

Öçəş sözü M.Kaşğarının lüğətində «yarış» mənasında qeydə alınmışdır: «ol məniñq birlə öcəşdi=o mənimlə öcəşdi, bir şeydə yarışdı» (63, c.1, 131).

davırıməx (A.Qar.)//təntiməx¹ (Qm.)//gahgir olmax (Yev.) – özünü itirmək, çasıb qalmaq;

dümələmməx¹ (Yev.)//midiləmməx¹ (Hav.) – asta tərpnəmək;

əkəliy eləməx¹ (Qm.)//yekəliy eləməx¹ (əks. şiv.) – böyüklük etmək;

hörtətməx¹ (büt. şiv.)//gillətməx¹ (əks. şiv.) – içmək;

lə:liməx¹ (Yev.)//ləloy olmax (Qb.) – yalvarmaq;

mısməx (Qb.)//kiriməx¹ (Hür.) – susmaq;

pırtdanağı çıxmax (Tq.)//xurt-xəşil olmax (Tq., Kol., Duz.) – əzilmək;

dümsüx¹ləməx¹ (büt. şiv.)//him eləməx¹ (Hs., Köy., Hav.)//sızıdırmax (Bal.)//çıtızdırmax (Bal.) – işarə etmək;

bürüşməx¹ (Mb.)//domuşmax (Qm.) – çömbəlib oturmaq;

ürcah olmax (Qm.)//tuş gəlməx¹ (Qar., Hav., C.) – rastlaşmaq;

çul tüşməx¹ (A.Qar.)//zeh yerə qoyməx (Qar.) – yorulub əldən düşmək;

durulaməx (büt. şiv.)//carramax (Qm.) – suya çəkmək;

tıncıxmax (Qar.)//nəfəsi daralməx (Tq.) – havası çatmamaq;

püsəx¹ləməx¹ (Yev., Nem., Yəd.)//cisginnəməx¹ (büt. şiv.) – (narın yağış) yağmaq.

Misallar: – Qız gün-günnən sozalır (Hür.), – Peşmansanı birinə bir söz də:sənı, öcəşəjəx¹lər (Yev.), – Nədi, gənə gahgir oluf qalmısanı (Qm.), – Belə isdininki ayrandı, gillət getsin (Y.Qar.), – Bir isdikan çaydan ötrü ləloy olmuşam (Yev.), – Hələm pü-

səx¹liyir, bərkitməsə, yaxşısı (Yen.), – Bəyax him elədim, də:n başa tüşmədin₁ (V.).

ç) *Zərflərlə ifadə edilən sinonimlər.* Yevlax şivələrində zərflərdən ibarət olan sinonimlər az müşahidə edilsə də, nəzərdən keçirmək maraqlı olar:

beyqəfil (əks. şiv.)//şırp (büt. şiv.) – qəflətən;

yanpörtü (A.Buc.)//köndələn (Əc.) – çəpəki;

öyün (Y.Qar.)//öyrəli (A.Qar.) – o gün;

savertə (Qm.)//obaşdan (Hür., V.)//obaşdannan (Yəd.)//erkənnən (Hür., Hs.) – erkən;

əlüsdü (Yev.)//əlbəhəl (Köv.) – o dəqiqə, o saat;

qavaxcan (Ək., Yen.)//sifdə (Ək., Yen.)//sifdədən (Gül.) – əvvəl, əvvəlcə;

tığ (Yev.)//xeylax (Yev.)//ərəsət (Yev.) – çox, xeyli.

d) *Əvəzlilərlə izah edilən sinonimlər.*

Nə təhər (Qm.)//nə töür (Yev.)//hancarı (A.Qar.) – necə.

Hancarı sözü qançaru//qancəri formasında «necə, nə cür» mənalarında «Əhməd Hərəmi dastanı»nda işlənmişdir: Başıma bir zaval gəldi nədəyin, Bilməzim ki, *qancaru* gedəyin; Dedi: bunlar əgər bizdən olaydı, Bu vaxtın *qancəri* seyran qılaydı (86, 40).

Yevlax şivələrində işlənən sinonim sözləri iki qrupa bölmək olar:

1) Dilimizin daxili inkişaf qanunları əsasında şivələrdə əmələ gələn sinonimlər;

2) Alınma sözlər vasitəsilə əmələ gələn sinonimlər.

Birinci qrupa aid olanlar özü də iki yerə ayrılır: 1. leksik sinonimlər; 2. frazeoloji sinonimlər.

Leksik sinonimlər üç qrupa bölünür:

a) *Şivələrə aid sözlərdən ibarət sinonimlər.* Belə sinonimlərdə şivə sözləri lüğət tərkibinin əsasını təşkil edir. Məsələn: göy//yeznə – kürəkən; boğuşmax//tutaşmax – dalaşmaq; müs-dər//o:sal – tənbel; lobbaz//dakqa – lovğa; zəvzəx¹//yanşax – çox-danışan; şulum//şalax – suyumsuz; çəm//yol-yolağa – üsul.

b) *Ədəbi dildə işlənən sözlə şivələrdə işlənən sözlərdən ibarət sinonimlər*. Belə sinonimlər ədəbi dildə sinonimi olmayan sözlərin sinonimlərini aşkara çıxarır. Məsələn, pazı – çuğundur; çiyə – xama; sillı – vərəm və s.

c) *Dialektlərarası sinonimlər*. Bu qrup sinonimlər şivə dairəsində sinonim əmələ gətirməsə də, eyni məfhumları ifadə edərək dilimizin başqa şivələrində işlənən sözlərlə sinonim təşkil edir. Məsələn, keçiməməsi (Yevlax)//irişibaba (Naxçıvan) (13, 209) – üzüm növü; qırçı (Yevlax)//semarığ (Maştağa) (115, 145) – xəsis; tolamazdamax (Yevlax)//salomoylamax (Bolnisi) (28, c.2, 42) – atmaq, tullamaq; so:xa (Yevlax)//merət (Tovuz) – miras; hayta (Yevlax)//mor (Neftçala) – hirs.

Frazeoloji sinonimlər iki qrupa bölünür:

a) *həqiqi mənalı sözlə idiomdan ibarət sinonimlər*: annamamax – başı çıxmamax; işdərin qutarmax – başı açılmaq; dözümlü – döydümölməz; oynamax – sındırmmaq; az-çox pul qazammmaq – çax-çux eləməx¹.

b) *idiomatik ifadələrdən ibarət sinonimlər*: valı dəyişməx¹ – sözü çöndərməx¹; dolammmaq – yola getməx¹; toy tutmaq – aşını pişiməx¹; qulağ eləməx¹ – pul qopartmaq; saymammaq – vejinə almammaq.

Alınma sözlərin vasitəsilə əmələ gələn sinonimlər. Bir qrup dilçilər alınma sözlərin (keçdiyi dildə) sinonim yaratması fikrini qəbul etməsələr də, N.Məmmədov, A.Axundov (84, 185), A.Qurbanov (76, 308-309), B.T.Abdullayev (2, 75-82) və başqaları bu fikri müdafiə edirlər.

Ədəbi dilimizdə olduğu kimi, şivələrimizdə də alınma sözlər milli sözlərimizlə qarşılıqlı işlənərək sinonim əmələ gətirir: – Nanəcif züryətdən Allah saxlasın adamı (Yev.).

Burada işlənən züryət sözü ərəb dilində «övlad, oğul-uşaq» mənasında işlənir (16, 85).

– Qarıya kilit vuruluf, özdəri də irayona gediflər (Nem.).

Kifil sözünün sinonimi olan *kilit* yunan sözü olub (143, 339), eyni mənada işlənir. Onu da qeyd edək ki, bu söz *kirit* şəklində M.Kaşğarının lüğətində qeydə alınmışdır (63, c.1, 364).

Sinonim əmələ gətirən sözlərin quruluşca növləri.

Yevlax şivələrinin leksikasında işlənən sinonim sözləri quruluşuna görə aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1. *Sadə sözlərdən ibarət sinonimlər:* ciji//nənə – ana; dam//to:la//pəyə – tövlə; zılx//pazı – çuğundur; çiyə//xama – çiy südün üzü; bərk//göy – xəsis; kədi//boranı – balqabaq; yeznə//göy – kürəkən.

2. *Düzəltmə sözlərdən ibarət sinonimlər.* Sinonim sözlərin əksəriyyəti morfoloji üsulla düzəlir. Belə sinonimlərə aşağıdakıları misal göstərə bilərik: irəşmə//çatma – ip; çitmə//çalma – baş örtüyü; yux¹lü//boylu – hamilə; savatdı//ləyaxlı – layiqli; suyum-suz//lijimsiz – səliqəsiz; pasax//qarama – çirk; dümələmməx¹//midiləmməx¹ – asta tərپənmək; bicoy//bijvər – hiyləgər; donux//karsala – key; carramax// durulamax – suya çəkmək.

3. *Mürəkkəb sözlərdən ibarət sinonimlər:* huşdurum//ko-rəfəhim – huşsuz; keçiməməsi//keçiməmcəyi – üzüm növü; çul tüşməx¹//zeh yerə qoymaq – yorulmaq; tuş gəlməx¹//ürcah olmaq – rastlaşmaq.

4. *Biri sadə, digəri düzəltmə sözlərdən ibarət sinonimlər:* şəpit//sürütmə – yüngül ev ayaqqabısı; seyvan//artıma – balkon, cınqır//hənirti – səs; çamur//batdax – palçıq; bajılıx//ciji-bajı – rəfiqə.

5. *Biri sadə, digəri mürəkkəb sözlərdən ibarət sinonimlər:* hünü//ağcaqənət – ağcaqanad; tiyə//yelapardı – nazik; çəm//yol-yolağa – üsul, qayda.

6. *Biri düzəltmə, digəri mürəkkəb sözlərdən ibarət sinonimlər:* kalan//əliqalın – varlı; qəzilləmməx¹//al-dilə tutmaq – aldatmaq, dümsüx¹ləmməx¹//him eləmməx¹ – işarə etmək.

Kalan sözü düzəltmə, əliqalın sözü mürəkkəbdir. Kalan sözü fars dilində «sərmayə, dövlət» mənasında işlənən *kala* sözü ilə -n sözdüzəldici şəkilçinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Yevlax şivələrində müşahidə edilən sinonim sözləri əhalinin məişəti və məşğuliyyəti ilə əlaqədar olaraq aşağıdakı mənə qruplarına ayırmaq olar:

1. İnsanların daxili keyfiyyəti ilə əlaqədar olan sinonimlər: qırçı//zəllə – xəsis; lobbaz//dəbbə – özündənrazı; bambılı//dingiş – yüngül xasiyyətli; ləçər//çərhaya – həyasız; küt//pampax – aciz.

2. İnsanların xarici görünüşü ilə əlaqədar olan sinonimlər: dızız//nənəməhrə – yekəpər; törə//tösmərəx¹ – gödəkboylu; neyvət//əyrimçə – çirkin; şulum//dəmşalax – görkəmsiz.

3. Geyim adları ilə əlaqədar olan sinonimlər: çalma//qıyqaş – baş örtüyü; cəfgən//kürdü – qadın geyimi; şəpit//çəkələx¹ – yüngül ev ayaqqabısı.

4. Meyvə tərəvəz adları ilə əlaqədar sinonimlər: keçiməməsi//keçəmcəyi – üzüm növü; turş bəhli//gilanar – albalı; pazı//zılx – çuğundur.

3.4. Antonimlər

Mənə və şəkil etibarını ilə fərqlənən söz qruplarından biri də antonimlərdir. Sinonimlər kimi, antonimlər də dilin ən qüvvətli ifadə vasitələrindən olub, fikrin emosional, obrazlı ifadəsində mühüm rol oynayır. R.Məhərrəmov qeyd edir ki, antonimlər zidd mənalar, anlayışlar bildirən sözlər deyil, əksinə, eyni mənənin, eyni anlayışın müxtəlif əks cəhətlərini qarşılaşdırma yolu ilə bildirən sözlərdir (78, 117). «Real varlıqla, maddi və mənəvi aləmlə bağlı ziddiyyətlərin ifadəsi dildə çox zaman antonim qarşılaşdırma yolu ilə üzə çıxarılır» (33, 65).

Antonimlər zidd cəhətlərin qarşılaşdırılması nəticəsində yarandığı üçün sırf semasiologiya bəhsi ilə bağlı bir kateqoriya hesab edilə bilər.

Ədəbi dildə olduğu kimi, Yevlax şivələrində də antonimlər xüsusi yer tutur və onlar müxtəlif üsullarla əmələ gəlir. Bu baxımdan, Yevlax şivələri leksikasında rast gəlinən antonimləri əmələ gəlməsinə görə aşağıdakı qruplara bölmək olar: leksik antonimlər; morfoloji antonimlər; tərkibi antonimlər.

Leksik antonimlər yalnız məna (semantik) əsasında əmələ gələn antonimlərdir. Onları aşağıdakı qruplara bölmək olar:

a) *Yalnız şivə sözlərindən ibarət antonimlər*: nəməko (Əb.) (duzlu) – şit (duzsuz); töməl (Yen.) (alçaqboylu) – dəvədaylağı (Xal.) (ucaboylu); sısqa (Xal.) (arıq) – nənəmnəhrə (kök), dingiş (Xan.) (yüngülxasiyyətli) – ağırtaxda (Xal.) (ağırtəbiətli), dırnaqlı (qoçaq, cəld) – lodur (Yev.) (tənbəl).

b) *Biri şivəyə, digəri ədəbi dilə məxsus olan sözlərdən ibarət antonimlər*. Yevlax şivələrinin leksikasında bir sıra antonim sözlər müşahidə edilir ki, onları təşkil edən sözlərdən biri şivəyə, digəri isə ədəbi dilə məxsus olan sözlərdən əmələ gəlir. Məsələn, peydərpey (dalbadal) – aramnan; kəmçix¹ (əks. şiv.) (əskik) – artıx; ləj tüşməx¹ (əks. şiv.) (dalaşmaq) – bərişmax; karlı (dövlətli) – kasıf.

Leksik antonim əmələ gətirən sözlərin quruluşca növləri. Leksik antonimlər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

Sadə antonimlər yalnız kök sözlərdən ibarət olur: lejan – qıt, erkəx¹ – tişi.

Misallar: – Həyətdərimdə tut lejanıydı (S.); – Bi:l mermeyvə qıt oldu (C.); – Erkəx¹ kəsiflərsə al, tişi əti biz heş vaxd almırıx (Yev.).

Düzəltmə antonimlər müxtəlif kök və şəkilçilərdən ibarət olur: avırrı (Xan., Əb.) (həyalı) – avırsız (Xan.) (həyasız); ləyaxlı (əks. şiv.) (layıqlı) – layıxsız/ləyaxsız (S.) (layıqsız).

Misallar: – Çox avırrı adamdı Məsmə (Xan.); – Heylə avırsız adamnan gərəx¹ özünü gözdüyəsən (Əb.). – Yaman ləyaxsız iş tutdu Qurvan (Mb.); – Qıza ləyaxlı bayramlıx gətidilər (Mb.).

Mürəkkəb antonimlər. Belə antonimlərin hər iki tərəfi mürəkkəb sözlərdən olur: filürəx¹li (C.) (igid, qorxmaz) – quşürəx¹li (əks. şiv.) – qorxaq; savax-savax (əks. şiv.) (səhər tezdən) – qarannıx qarışan (Xan.) (axşam düşən vaxt).

Misallar: – Şahsənəm filürəx¹li arvatdı (Xal.); – Belə də quşürəx¹li uşağ olar? (Xan.); – Savax-savax qapın,ız bərtədən döyülürdü (Yev.); – Qarannıx qarışan vaxdı gəlif südü aparajaxlar (Yev.).

Morfoloji antonimlər. Yevlax şivələrində bir sıra antonim sözlərə rast gəlinir ki, onlar morfoloji üsulla, yəni eyni köklü sözlərə inkarlıq şəkilçisi artırılması vasitəsilə düzəlir. Bu üsulla düzəlmiş sözlərin antonim olub-olmaması məsələsində dilçi alimlərimiz arasında fikir ayrılığı var.

Belə ki, «Müxtəsər dilçilik lüğəti»ndə inkar şəkilçiləri ilə düzələn sözlər antonim hesab edilir (95, 9). S.Cəfərov isə bu cür sözləri antonim hesab etmir, məsələyə leksik cəhətdən yanaşaraq göstərir ki, bu morfoloji antonimlik üslubi, şərti səciyyə daşıyır və leksik vahid kimi lüğət tərkibində qeydə alınmır və sözün məzmununda müvəqqəti antonimlik yaradır, üslubi səciyyə daşıyır, inkar şəkilçiləri düşən kimi sözdə inkarlıq da itir (23, 42).

R.Məhərrəmov isə tamamilə əks fikirdədir: «...Bir halda ki, qrammatik vasitələr, şəkilçilər sözlərdə zidd mənalar əmələ gətirir, ümumiyyətlə, antonimlərə verilən təriflərdə bu cəhət xüsusilə nəzərə çatdırılır, onda nə üçün şəkilçilər vasitəsilə zidd mənalar əmələ gətirən eyni köklü sözləri tam olmasa da, nisbi antonimlər hesab etməyəək?» (78, 120-121)

T.Əfəndiyeva da bu məsələyə münasibətini bildirərək, bu cür sözlərin «şərti antonim kimi qəbul olunması» ilə razılaşır (33, 148).

Bu fikirlərə şərik olaraq, araşdırdığımız şivələrdə daha çox müşahidə edilən morfoloji antonimləri qeydə aldığımız. Məsələn, urvatdı – urvatsız; ləyaxlı – ləyaxsız; avırrı – avırsız; kərəmətdi – kərəmətsiz.

3. Tərkibi antonimlər. Yalnız ayrı-ayrı sözlər deyil, bəzən eyni bir sözün daşdığı mənalar da öz aralarında antonim ola bilər. Bu qrup antonimlər tərkibi antonimlər hesab edilir. Məsələn, yaman sözü «yaxşı» və «pis» mənalarını ifadə edir: – Gəlini Nazdı:n halna yaman yanır (Yev.); – Qaçay həməşə sə:n₁ hakkında yaman danışır (Yev.).

3.5. Frazеologiya

Frazеologiya yunanca phrasis (ifadə) və loqos (təlim) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

«Dildə mövcud olan sabit söz birləşmələri, əsas etibarilə qeyri-sabit, daha doğrusu, qrammatik birləşmələrin əsasında əmələ gəlir.

Qrammatik birləşmənin özü və ya onun tərkibində olan sözlər məcazi mənaya keçərək mütəhərrikliliyini itirdikdə sözlər arasında əlaqə və münasibətlər yaradan vasitələr donuq bir hala gəlir və o bir məfhumu ifadə edən sabit söz birləşməsinə çevrilir...» (23, 99).

Frazeologiyanın dilçiliyin bir şöbəsi kimi formalaşmasında V.V.Vinoqradovun böyük xidmətləri vardır. Frazeoloji vahidlərin düzgün təsnif edilməsində, onların dərin elmi təhlilinin verilməsində V.V.Vinoqradov xüsusi işlər görmüşdür. O, rus dili materialları əsasında frazeoloji vahidlərin təsnifini vermişdir ki, həmin bölgü bu gün də əhəmiyyətini itirməmişdir (158, 56-57).

Azərbaycan dilinin frazeoloji materialının təhlili göstərir ki, dilimizdə V.V.Vinoqradovun bölgüsünə uyğun gələn vahidlər vardır. Düzdür, bütün frazeoloji vahidlər bu təsnifə uyğun gəlmir. Bu da, təbii olaraq, dilimizin milli xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Dilçilik ədəbiyyatında frazeologiyanın tədqiqat obyektindən bəhs edən müəllifləri iki qrupa bölürlər: 1. ümumiyyətlə, hər hansı bir dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını frazeologiya hesab edənlər; 2. dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını deyil, onlardan nitq və ya dil vahidlərinə ekvivalent olub, komponentləri mənə və quruluşca parçalanmayan qismini frazeologiya adlandıranlar. Dilçilikdə bunlardan birincisi «geniş mənada frazeologiya», ikincisi «dar mənada frazeologiya» adlandırılır.

Azərbaycan dilçiliyində ədəbi dilimizin frazeologiyasına dair bir sıra əsər və məqalələr yazılmışdır. Bu məsələ ilə bağlı ilk dəfə M.Hüseynzadə təşəbbüs göstərərək «Müasir Azərbaycan dili» kitabında (1954) «frazeologiya» bölməsi ayırmışdır. Ə.Dəmirçizadə «Azərbaycan dilinin üslubiyyəti» kitabında (30, 168) «idiomlar, yaxud idiomatik ifadələr» başlığı ilə frazeoloji birləşmələri üslubi cəhətdən tədqiq etmişdir. Y.Seyidov söz birləşmələrinin təsnifi problemlərindən bəhs edərkən «Sərbəst və

sabit birləşmələr məsələsi» adı altında frazeoloji birləşmələrə münasibətini bildirmişdir (106, 145-160). S.Cəfərov sabit söz birləşmələrini «istər öz semantikasına və istərsə də forma rəngarəngliyinə görə seçilən çox maraqlı bir kateqoriya» adlandırmış və frazeologiyanın dilçilik elminin bir bölməsi olan leksikologiyanın xüsusi bir bölməsi olduğunu qeyd etmişdir (23, 100).

Məlumdur ki, leksik vahidlər kimi, frazeoloji vahidlər də təkmənalı və çoxmənalı olur. Bir mənalı frazeologizmlərə təkmənalı, bir neçə mənalı frazeologizmlərə çoxmənalı deyilir. N.Rəhimzadə bir sıra frazeoloji vahidlərin çoxmənalı olmasının səbəbini belə izah edir: «Çoxmənalı ideomatik ifadələrin yaranmasında çoxmənalı sözlər böyük rol oynayır. Məlumdur ki, sonuncular öz əsas mənalı ilə birlikdə həm də məcazi mənalı və mənə çalarlıqları kəsb edir. Əsas mənalı ilə bağlı olan əlavə mənalı müəyyən birləşmələrin daxilində qalır. Bunlar bu əlavə mənalıların böyük hissəsini əks etdirir (153, 13).

H.Bayramov frazeoloji vahidlərin cümlədəki sözlər və söz birləşmələri ilə əlaqəsindən bəhs edərkən iki şəkildə əlaqə olduğunu göstərir: 1. Azərbaycan dilindəki frazeoloji vahidlərin bir qismi təkmənalıdır; 2. dilimizdəki frazeoloji vahidlərin bir qisminin mənası mətndən asılı olub, onları əhatə edən başqa sözlərlə əlaqədə müəyyənləşir. Bu əlaqə iki cür olur: a) Bunların frazeoloji vahid səciyyəsi daşması ancaq mətndə müəyyənləşir; b) Azərbaycan dilindəki frazeoloji vahidlərin cüzi hissəsi çoxmənalı səciyyə daşıyır (18, 24-25).

A.Qurbanov «Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası» kitabında (1963) Azərbaycan dilinin frazeoloji tərkibinin düzgün tədqiqi üçün ən vacib problemləri sadaladıqdan sonra yazır: «Bu problemlərin dəqiq və dərin tədqiq olunması üçün Azərbaycan frazeoloqlarının qarşısında hər şeydən əvvəl, dilimizin frazeoloji vahidlərini toplamaq, onu lüğət şəklinə salmaq kimi mühüm vəzifə durur...Çünki bu, məsələnin elmi surətdə şərhinə kömək edəcəkdir (77, 5).

Qeyd edək ki, ədəbi dildə olduğu kimi, Yevlax şivələrində də xalis türk və Azərbaycan mənşəli frazeoloji vahidlərlə yanaşı, başqa dillərdən alınma frazeoloji vahidlərə də rast gəlirik; məsələn: rola girməx¹, vinti boşalmax, vintin burmax, valı dəyişməx¹, özünən Amerka kəşf eləməx¹ və s.

Frazeoloji birləşmələrdən danışarkən onların bir xüsusiyyətini də qeyd edək ki, bu birləşmələr başqa dilə olduğu kimi tərcümə olunmur, əks halda mənasız gülcünc ifadələr alınır; məsələn, gözə gəlmək – pridti v qlaz, öz gözündə tiri görmür, özgə gözündə qıl axtarır – v svaix qlazax ne videt brevna, a v çujix qlazax ihet volos və s. (23, 99).

S.Murtuzayev bu barədə yazır: «Ümumiyyətlə, dünya dillərinin frazeologiyasına aid bir xüsusiyyət kimi, başqa dilə hərfən tərcümə oluna bilməmək Azərbaycan dilinə də aiddir» (93, 15).

M.İslamov ilk dəfə olaraq 1957-ci ildə çap etdirdiyi «Frazeoloji birləşmələr» adlı məqaləsində Nuxa dialektində müşahidə edilən frazeoloji birləşmələri təhlil etmişdir (61, 127-140). M.Çobanovun «Bölnisi rayonu şivələrinin leksikası» (1973) və B.Əhmədovun «Azərbaycan dilinin Mingəçevir şivələri» (1965) əsərlərindən başqa, digər şivələrə aid yazılmış tədqiqat əsərlərinin leksika bölməsində frazeologiya sahəsinə toxunulmamışdır.

Dilçi alimlərimizin frazeoloji vahidlər haqqında fikirlərini nəzərdən keçirdikdən sonra ümumi qənaətə gəldik ki, frazeoloji vahidlər forma, məna, məzmun cəhətdən tərkib hissələrinə ayrılmayan, eyni formada yalnız bir məna ifadə edən, başqa bir dilə tərcümə olunmayan sabit söz birləşmələridir. Bu birləşmələrə idiomlar, ibarələr, hikmətli sözlər, atalar sözləri və zərb-məsəllər aiddir.

Ədəbi dilimizdə, eləcə də digər şivələrimizdə olduğu kimi, Yevlax şivələrində də özünəməxsus, hərfən başqa dilə tərcümə olunmayan, sabit söz birləşmələri geniş yayılmışdır.

Şivələrdə müşahidə etdiyimiz bir sıra sabit söz birləşmələrinə diqqət yetirək.

İdiomlar. İdiomlar frazeoloji vahidlərin geniş yayılmış növlərindən olub, bu və ya digər sözün məcazi məna ilə verilən

sinonimi kimi özünü göstərir; məsələn, ağziyirtix (əks. şiv.) – sirr saxlaya bilməyən. – Ona söz deməy olmaz, ağziyirtığın biridi (Yen.); ağzın aramax (əks. şiv.) – fikrini öyrənmək. – Sən₁ bir qızın ağzın ara, gör nə deyəcəx¹? (Qarm.); gözü kəlləsinə çıxmax (əks. şiv.) – təəccüblənmək. – Təzə xəvəri eşitsən₁ gözün₁ kəllən₁ə çıxar (A.Qar.).

Ədəbi dildə olduğu kimi, araşdırdığımız şivələrdə də idiomları iki qrupa bölmək olar: 1. Sabit idiomlar; 2. Qeyri-sabit idiomlar.

1. Sabit idiomlar. Sabit idiomlar forma və məzmunca dəyişməyən, sabit qalan frazeoloji vahidlərdir. Ə.Dəmirçizadə sabit idiomları üç qrupa bölmüşdür: a) idiomatik sözlər; b) idiomatik ifadələr; c) idiomatik cümlələr (38, 168).

a) *İdiomatik sözlər.* Yevlax şivələrində müşahidə edilən idiomatik sözlərə aşağıdakıları misal göstərə bilərik: dırxanlı (bacarıqlı) – Zöhrə çox dırxanlıdı (Yen.); döydümölməz (davamlı) – Bu yaman döydümölməz parçaymış (V.); dəymədüşər (ərköyün) – Uşağı ta belə də dəymədüşər böyütməzdər axı (Mey.); başıyən (kiminsə ölümünə səbəb olan) – Başıyən qızı başıyən, az ağla tay (Yev.); zəhlətökən (bezdiren) – Elə zəhlətökən arvatdı, əlinən bilmirəm, hare:dim (Yev.); bərkgedən (varlı) – Ular bərkgedən nəsilidilər, mə:n ularnan nə alış-verişim (A.Sal.); isdiqannı (insanlara tez uyğunlaşan) – Özü dakqadisa da, uşaxları çox isdiqannıdılar (Y.Qar.).

Göründüyü kimi, bu sözlər öz müstəqim mənasını itirmək nəticəsində yaranmışdır.

b) *İdiomatik ifadələr.* Bu cür ifadələr mürəkkəb feillər məcazi mənada işləndikdən sonra yaranır; məsələn, dalağı sanşmax (əks. şiv.) – bir şeyi hiss etmək. – Elə o:n qırımınnan mə:m dalağım sanşdı (Qm.); o:sanata tüşməx¹ (əks. şiv.) – etdiyini yaxşılıqların əvəzində pis hadisədən qurtarmaq. – Gör ey, sa:llah, əlimnən verdiyim tikə o:sanata tüşdü; zəhlə tōx¹məx¹ (əks. şiv.) – bezdirmək. – Bu arvat böyün laf zəhləmizi tōx¹dü (A.Qar.).

Göründüyü kimi, bu ifadələr hissələrinə ayrılır, əks təqdirə qeyd etdiyimiz mənanı verə bilməz. Elə idiomatik ifadələrin əsas xüsusiyyəti də budur.

c) *Idiomatik cümlələr*: – Bu sözdəri qatda qoy palazın alt-da (əks. şiv.) – bu söhbətə bir də qayıdılmaması barədə; – Gəzə-jəx¹lər hələ, o küçə sə:n₁, bu küçə mə:m (Yev.) – boş-boş, veyil-veyil gəzmək haqqında; – Bi:l ölmüsən₁, bildir ölmüsən₁ (büt. şiv.) – nədənsə bərk qorxan adam haqqında; – Danışanda ağzına çullu do:şan sığışmır (büt. şiv.) – özündən razı, yekə-yekə danışan adam haqqında; – Yağ ye:f, yaxada gəzir (büt. şiv.) – əziz tutulan, qayğısı çəkilən adam haqqında; – Üsdümü unnu görüf adımı dəyirmançı qoyur (əks. şiv) – görkəminə görə qiymətləndirilən adam haqqında; – Yumurtadan yun qırxır (əks. şiv.) – xəsis adam haqqında.

Misallardan görürük ki, idiomatik cümlələrin də idiomatik ifadələr kimi, parçalanması, bir sözün başqası ilə əvəz edilməsi qeyri-mümkündür.

Sabit idiomlar mənacə üç qrupa bölünür:

- 1) Omonim sabit idiomlar.
- 2) Sinonim sabit idiomlar.
- 3) Antonim sabit idiomlar.

Omonim sabit idiomlar. Məlum olduğu kimi, idiomların əsas xüsusiyyəti onların məcazi məna kəsb etməsidir. Elə omonimləşmə də sözlərin məcazi mənada işləndiyi zaman yaranır. Yevlax şivələrində aşağıdakı omonim sabit idiomlara rast gəlinir:

*Yer eləməx*¹ (əks. şiv.) – 1. pis təsir etmək. – Öyüncü saymamazdığın₁ ma: elə yer eliyif, özümə gələmmirəm (Yen.); 2. fürsətdən istifadə edib özünə şərait yaratmaq. – O elə girəvəçildi kin, gör özünə nətər yer elədi (Qm.).

*Üz verməx*¹ (büt. şiv.) – 1. hadisə baş vermək. 2. xoş qarşılamaq. – Ona üz verdinsə, gündə gələjəx¹ (A.Qar.).

Ürəyi yanmaq (əks. şiv.) – 1. susuzlamaq. – O sudan bir qav da ma: ver, ürəyim yanır (Bal.); 2. halına acımaq, qayğısına qalmaq. – Bu tifillərə heş kəsin ürəyi yammır (S.).

Ədəbi dildə olduğu kimi, şivələrdə də omonimləşmə xüsusiyyəti sinonimləşmə və antonimləşmə xüsusiyyətinə nisbətən zəifdir.

Sinonim sabit idiomlar. Müasir Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərin məna növlərindən S.Cəfərov (23, 109-110), A.Qurbanov (77, 21-24), S.Murtuzayev (94, 34) və başqa dilçi alimlərimiz bəhs etmişlər.

Frazeoloji ifadə və idiomların sinonimliyi məsələsinə R.Məhərrəmov da toxunmuşdur: «...sözlə frazeoloji ifadələr, həmçinin frazeoloji ifadələr, idiomlar bir-birinin sinonimi ola bilər. Bunlar fikrin obrazlı, daha sadə, həm də ironik şəkildə ifadə olunmasına xidmət edir» (78, 52).

Yevlax şivələrində aşağıdakı sinonim sabit idiomlara rast gəlinir: Dəridən-qavıxdan çıxmaq – əldən-əyaxdan getməx¹ (kimin üçünsə canfəşanlıq etmək); başına and içməx¹ – pir deyif tutmaq (kimisə əziz, müqəddəs tutmaq); aşını pişiməx¹ – tumar pişməx¹ – isdatmaq – toy tutmaq (cəzalandırmaq, döymək); ağziboş – ağziyirtix (sirr saxlaya bilməyən adam); üsdünə su ələmməx¹ – havası alımməx – hikgəsi yatmaq (sakitləşmək); süt gölündə üzməx¹ – donuzu əysiy olmaq (varlanmaq, dövlətli olmaq); başı:n altda yasdıx qoyməx – suya qoyməx (arxayın olmaq); tişi:n divinnən gələni deməx¹ – dili:n altdan çıxanı deməx¹ (təhqir etmək); başı ayazımaq – başı açılmaq (işlərini qurtarmaq); həngəmə qopartmaq – hikgəsinnən göyə dırmaşmaq (dava-dalaş salmaq); öz başını yesin – havası öz başında çatdın (ziyan özünə dəysin); üsul eləmməx¹ – üsul əx¹məx¹ (əzab-əziyyət vermək); ağzaçıx qalmaq – ağzayrıx qalmaq (təəccüblənmək, heyrətlənmək); kitabı bağlammaq – ağılı bir şey kəsməməx¹ (bir işin düzələcəyinə inanmamaq); çul tüşməx¹ – götürüm tüşməx¹ – kələyi kəsilməx¹ (yorulmaq); tişin qıcaməx – tişi bağıracağı kəsməx¹ – çirtix vursan qanı dağılmaq (bərk hirsələnmək); başdan çıxartmaq – yoldan çıxartmaq (aldadıb pis yola çəkmək); yolun azmaq – yolunna çıxmaq (pis yola düşmək); ətəyin doldumaq – görün-baxım eləmməx¹ (maddi kömək göstər-

mək); ürəyi əyağı:n altda tüşməx¹ – dəli dərdinə düşməx¹ – ürəx¹ qopbacasına tüşməx¹ (qorxmaq); gönüqalın – törpüdəyməmiş (kobud); ağzı yava – ağzı heyvərə (kobud danışan).

Antonim sabit idiomlar. Araşdırdığımız şivələrdə bir-birinə zidd olub, antonim idiomlar yaradan sabit birləşmələr də az deyildir. Onlardan bir neçəsinə diqqət yetirək: süt gölündə üz-məx¹ – qəpiyə güllə atmaq (dövlətli olmaq – kasıb olmaq); bir dəri-bir sümüx¹ qalmaq – ətə-qana gəlməx¹ (arıqlamaq – kökəlmək); diliuzun – diligödəx¹ (alınacağıq – təqsirli); yola verməx¹ – yola getməməx¹ (dolandırmaq – dolandırmamaq); əli aşağı tüşməx¹ – əli yuxarı olmaq (pulu az olmaq – pulu çox olmaq); xəjələtdi qalmaq – xəjələtinnən çıxmaq (xəcalətli olmaq – borcunu qaytarmaq); ağzınnan bal tökülməx¹ – ağzınnan şorva tökülməx¹ (gözəl danışmaq – danışmaq qabiliyyəti olmamaq); göz-dəri qızmaq – havası alımməx (əsbəbiləşmək – sakitləşmək); döşünə yatmaq – ağız-burun əyməx¹ (bəyənmək – bəyənməmək).

2. *Qeyri-sabit idiomlar.* Araşdırdığımız şivələrdə bir sıra idiomlara rast gəlinir ki, onların tərkibindəki sözlün birini digəri ilə əvəz etmək olur. Həmçinin belə sözlərin arasına əlavə söz də daxil etmək mümkündür. Belə frazeoloji birləşmələr qeyri-sabit idiomlar adlanır. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

a) Birləşmənin tərkibindəki sözlərdən birini başqa sözlə dəyişdirdikdə öz ilk mənasını saxlayan qeyri-sabit idiomlar: – Əx¹bər o vaxdan bizə qədəm (əyax) basmır (Qm.) – «gedib-gəlməmək» mənasında; – O elə nanəcifdi kin, əlinnən hər iş gələr (Qm.) – «pis işlər görə bilən insan» haqqında.

b) Birləşmənin tərkibindəki sözlərin arasına başqa bir söz artırıqda eyni mənanı daşıyan qeyri-sabit idiomlar: – Gördüyü işdən utammaxdan, xəjələtdəmməx¹dən, deyir kin, əlimnən (əlimin içinnən) gəlir (A.Sal.) – «düz etmişəm» mənasında; – Qofdanı görüf ağız (ağız-burun) əydi (A.Sal.) – «bəyənməmək» mənasında.

c) Birləşmənin tərkibindəki sözlərin yerini dəyişdirdikdə eyni məna daşıyan qeyri-sabit idiomlar: – İrağ heyləsinnən, qoz

qırır başında öydəkilərin (A.Qar.); – Dayan gəlim, pişiyin dırmaşdıraram ağaca, onda tanıyar məni (Yev.).

Burada birinci cümlədəki *başında qoz qırmaq* (hörmətsizlik etmək, həyasızlıq etmək) frazeoloji vahidindəki başında sözü ikinci sətıra, qoz qırmaq sözü birinci sətıra; ikinci cümlədəki *pişiyini ağaca dırmaşdırmaq* (hədə-qorxu gəlmək) frazeoloji vahidindəki ağaca sözü ikinci sətıra, dırmaşdırmaq sözü birinci sətıra keçirilmişdir.

Göründüyü kimi, sabit idiomlarda forma və məna sabit qalır. Qeyri-sabit idiomlarda isə forma dəyişir, məna sabit qalır.

İbarələr. Birləşməni təşkil edən sözlərin müəyyən hissəsinin məcazi, digər hissəsinin isə həqiqi mənada işlənməsi nəticəsində yaranan obrazlı birləşmələr ibarə adlanır. İbarələrin tərkibində olan sözlərin biri digərini qüvvətləndirmək məqsədi daşıyır. Daha çox bədii dildə işlədilməsinə baxmayaraq, danışıq dilində təsadüf edilən ibarələr də az deyildir.

Yevlax şivələrində müşahidə etdiyimiz ibarələr aşağıdakılardır: canın₁ haqqı, sənən çıxmaz iş, canım sa: desin, qadan₁ alım, qurvanolum, ma: görə nə qullux.

Atalar sözü və zərb-məsəllər. Bunlar şifahi xalq ədəbiyyatının janrlarıdır. Bu sözlər zaman keçdikcə öz mənşəyindən uzaqlaşmış həqiqi mənasını tamamilə itirmişdir. S.Cəfərov atalar sözü ilə zərb-məsəllərin fərqi belə izah edir: «Zərb-məsəllərdə atalar sözündən fərqli olaraq, fikir nisbətən daha tam şəkildə ifadə olunur və nəticə çıxarılır. Bundan başqa, zərb-məsəllər müəyyən hədəfi güdür, bu və ya digər şəxsin xüsusiyyətini göstərmək üçün işlədilir... (23, 117)

Yevlax şivələrində qeydə aldığımız bir sıra atalar sözlərinə diqqət yetirək:

Axmax baş yə:sinə douz güddürər.

Su axıf çuxurun tapar.

Xanım sındıran qavın səsi çıxmaz.

Genə at ölüf, itdərin bayramıdı.

Kavav iyinə gəlif, görüv eşşəx¹ dağlanır.

Gejə qonağı xeyirsiz olar.
Qazan dedi, divim qızıldı, çömçə dedi, gəzif gəlmişəm.
Adam ağzınnan söz, qazan altınnan köz.
Kürt nə bilir bayramı, hor-hor içir ayrıni.
Aralıq atı, kor fatı.
Arax boğanı Kür də boğammaz.
Sahıfsız yol başa baladı.
Ayı qandı, kürt qammadı.
Aj adam yavannıq axdarmaz.
Arvat tutan yolun axırı yoxuşa qalxar.
Bir aj güləyən olar, bir də yalavaj.
Yara sağalası olsa, təbip qənşər gələr.
Elini hürküt, axsağınnan yapış.
Namus çəkənə hər şeydən bahadı, çəhmiyəne hər şeydən ucuz.

Dağarcıxda unum olsun, kol divində evim olsun, məclisdə yarım olsun.

Yevlax şivələrində qeydə aldığımız zərb-məsəllər sırasında: suyu dəhnədən bulanıf; bir həsirdi, bir Məmmədnəsir; dövəsi ölmüş ərəb; qaratikan kolu olmaq; vəlleylə qalmaq və s. var.

Qeydə aldığımız frazeoloji birləşmələrə əsasən deyə bilərik ki, bu birləşmələr şivələrin leksikasının bir hissəsini təşkil edir və lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır.

NƏTİCƏ

Yevlax rayonu şivələrinin leksik xüsusiyyətlərini təsviri və tarixi-müqayisəli metod əsasında təhlil etdikdən sonra aşağıdakı nəticəyə gəldik:

Yevlax rayonunun bəzi şivələrində (Əkşəm, Yenice, Xaldan, Aşağı Bucaq, Aşağı Salamabad) şimal qrupunun, eləcə də Kürün sol sahili ərazilərində keçid şivələrinin bir sıra leksik xüsusiyyətlərini əks etdirən faktlara rast gəlinməsinə baxmayaraq, ümumilikdə Yevlax şivələri dilimizin qərb qrupu şivələrinə aiddir.

Şivələrdə müxtəlif dövrlərə aid külli miqdarda söz və terminlər qorunub saxlanılmışdır. Belə ki, zaman keçdikcə köhnə ictimai quruluşla əlaqədar sözlər ədəbi dilin lüğət tərkibindən çıxsa da, şivələrin lüğət tərkibində yaşamaqdadır. Burada tarixi dövrlərin izlərini əks etdirən sözlərdə tarixin silinməz izləri qalmışdır. Belə sözlərə aşağıdakıları misal göstərə bilərik: göy, baldız, quyruqdoğan, bozay, duzgünü, ertə, adna, xalvar, çanax, arşın, qıvla.

Rayonun iqtisadiyyatı ilə əlaqədar şivələrdə xeyli sayda terminlər müşahidə edilir. Əkinçilik və heyvandarlıq təsərrüfatı sahələri, eləcə də arıçılıq, quşçuluq, baramaçılıq, balıqçılıq sahələrinə aid terminlər geniş yer tutur: nohur, güzdəx¹, yemlix¹, tişərməx¹, höysüməx¹, çəltix¹, suluf, kətmənnəməx¹, qərzəx¹, toxumlux, şişəx¹, öyəx¹, tarxdış, balax, kalça, düyə, bijəyinə, maya, buğur, mum, pətəx¹, şan, çəkil, ayar, sarığələmə, bürən, xirix¹, siyənəx¹, lot, fətiyə, fərə, anaş töyüx, kürt töyüx, beçə.

Məişət leksikası, həmçinin müxtəlif peşə-sənət sahələri ilə bağlı leksika Yevlax şivələrinin əsas leksik tərkibini təşkil edir və bu leksik tərkib öz lüğət zənginliyi ilə səciyyəli: məhəx¹, misqal-tərəzi, əlçim, yapağı, kilim, cejim, fərməş, arxalix, gembalax, dizdix¹, patava, gülmaxmər, mitil, dilo, mejmahı, bayram çörəyi, həlimtöhməşi, qurut.

Bundan başqa, Yevlax şivələrində qeydə aldığımız bir sıra sözlər vardır ki, dilimizin digər şivələrində rast gəlmədik. Belə sözlərə aşağıdakıları misal göstərə bilərik: açılısaba (sarımsağa

oxşar bitki adı), aladərən (kətmən), alamançı (oğru, quldur), ası-kifir (günahkar), aşafatma (qövsi-qüzeh), ayqul (laqeyd), birheydi (uşaq oyunu adı), buruxçu (heyvan axdalayan adam), civ (iynə-sap qutusu), cücə (cücü), cürəmirətdəx (bic), çarpalammax (çalxalanmaq), çəlləx¹ (güclü, qüvvətli), çilməçilix¹ (dirədoymə, uşaq oyunu adı), davrımaz (1. boylanmaq, 2. özünü itirmək), dəllə (bıcaq), helli (sulu), kotdalamax (başdan eləmək), kö:jə (mis kasa), qavazaxlammax (qabarmaq, şişmək), livələmməx¹ (yaltaqlanmaq), lort olmaz (sıradan çıxmaq), lüən (məhsulun yetişdiyi vaxt), lütboğaz (boğazı tüksüz), mərə (pusqu), nü:ən (mövsüm), öldürməçə (ölümçül), süm (tamam), şalaxlamax (qocalmaq, əldən düşmək), şamkavavı (xörək adı), torvalamax (torbaya yığmaq), ziyvax (zəif).

Yevlax rayonu şivələrinin leksikası üçün səciyyəvi olan cəhətlər onun məna xüsusiyyətlərində də özünü göstərir. Burada elə sözlərə rast gəlinir ki, onlar ədəbi dilimizdə yoxdur, yaxud da ədəbi dilimizdə bu və ya digər mənada işlədilən söz araşdır-dığımız şivələrdə fərqli mənada işlədilir:

Bu gün ədəbi dilimiz üçün arxaik hesab edilən yüzlərlə sö-zə Yevlax şivələrində təsadüf edilir: al, bağır, əppəx¹, kilit, bəl-gə, yulğun, iraq, ağıl, ayğır, ün, şivən, qarğaşa, qut, çin.

Belə sözlərin bəzilərinin dilimizin digər dialekt və şivələri, qədim mənbələri, türk dilləri və onların dialektləri, türk dillərinə dair qədim yazılı abidələrlə müqayisəsi verilmişdir. Eləcə də şivələrdə başqa qohum dillərdə bu gün işlənməkdə olan kifayət qədər terminlər mövcuddur ki, onlar bir sıra sözlərin etimologiyasının araşdırılmasında, bir çox dil hadisələrinin aydınlaşdırılmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir: kür, küz//güz.

Alınma sözlər şivə leksikasının müəyyən hissəsini təşkil edir. Şivələrdə türk mənşəli sözlərlə yanaşı, ərəb (maxmə, cüpbə, dür, sandıx, məfrəş, mitəkkə), fars (bafda, qanouz, avgərdən, dəsdərən, həvəx¹dəsdə), rus (tiriqləyka, ədya, quruşka, meşox, boşqa), Avropa (qaravat, baldon, fartux, vannı, vazqal, qulub, kifdansı) mənşəli sözlər də işlənməkdədir.

Yevlax şivələrinin leksikasının araşdırılması Azərbaycan ədəbi dilindəki bir sıra sözlərin semantik və frazeoloji xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması baxımından faydalıdır. Çünki şivələrin lüğət tərkibində omonimlər, sinonimlər, antonimlər, eləcə də frazeoloji sinonim və antonimlər geniş yer tutur.

Şivələrdə leksik və frazeoloji vahidlərin toplanılması, qruplaşdırılması və onların elmi təhlilinin aparılması ədəbi dilin ehtiyacı olan sözlərin üzə çıxarılmasında başlıca amildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova R.A. Azərbaycan dilinin Qubadlı şivələri. Bakı: Çinar-çap, 2006, 204 s.
2. Abdullayev B.T. Alınma sözlərin Azərbaycan dilinin sinonimikasında rolu. «Dilçilik məcmuəsi». Azərb. SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, XVII cild, Bakı: 1963
3. Abdullayeva M.Ə. Azərbaycan dilində xalçaçılıq terminləri: Filol.elm.nam. ...dis. Bakı: 1996, 266 s.
4. Ağayev Ə.Q. Azərbaycan dilinin Cəlilabad rayonu şivəsi: Filol.elm.nam. ...dis. Bakı: 1975, 246 s.
5. Axundov A.A. Dil və ədəbiyyat. 2 cilddə. I cild. Bakı: Gənclik, 2003, 660 s.
6. Axundov A.A. «Kür» sözünün etimologiyası haqqında. ADU-nun «Elmi əsərləri», 1956, №10, s. 51-56
7. Allahverdiyev E.İ. Qarabağ dialektinin əfşar şivəsi: Filol.elm.nam. ...dis. Bakı: 1995, 217 s.
8. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I c., Ankara: Kılıçaslan Matbaachılıq Ltd., 1999, 374 s.
9. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1964, 480 s.
10. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm, I c., 1966, 595 s.; II c., 1980, 576 s.; III c., 1983, 554 s.; IV c., 1987, 541 s.
11. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. I cild. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967, 281 s.
12. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1955, 262 s.
13. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 326 s.
14. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası (on cilddə). Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası. Baş redaktor Quliyev C.B. IV c., 1980, 592 s.; V c., 1981, 592 s.
15. Azərbaycan SSR-in inzibati ərazi bölgüsü. Bakı: Azər-nəşr, 1961, 286 s.
16. Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin qısa lüğəti. Bakı: ADU, 1960, 212 s.

17. Bakıxanov A. Güllüstani-İrəm. Bakı: Azərb. SSR EA, 1951, 252 s.
18. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 176 s.
19. Behbudov S.M. Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti. Bakı: Nurlan, 2003, 206 s.
20. Behbudov S.M. Dərbənd dialektində və Zəngilan şivəsində zaman anlayışını bildiren sözlər. Tədqiqələr II. Bakı: Elm, 2000, s. 177-179
21. Binnətova G.K. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri. Bakı: Nurlan, 2007, 176 s.
22. Cəfərli Ə. Qazax dialektində arxaizmlər. Azərb. SSR EA «Xəbərlər»i (ict.elm.ser.), Bakı: 1960, №1, s. 47-60
23. Cəfərov S.A. Müasir Azərbaycan dili (leksika). II hissə. Bakı: Maarif, 1982, 216 s.
24. Cəfərova A.S. Azərbaycan xalq təbabəti terminləri (leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri): Filol. elm. nam. ...dis. Bakı: 1994, 133 s.
25. Cəfərzadə M.M. Azərbaycan dilinin İmişli rayonu şivələri: Filol.elm.nam. ... dis. Bakı: 1968, 371 s.
26. Çəmənəminli Y.V. Əsərləri. Üç cildə. II c., Bakı: «Avrasiya Press», 2005, 664 s.
27. Çobanov M.N. Bolnisi rayonu şivələrində işlənən bəzi arxaizmlər. ADU nun «Elmi əsərlər»i, Bakı: 1973, s. 66-69
28. Çobanov M.N. Bolnisi rayonu şivələrinin leksikası. I. Bakı: Təhsil EİM, 1997, 210 s.; II. Bakı: Təhsil EİM, 1998, 64 s.
29. Dastani-Əhməd Hərəmi (ön söz, tərtib və lüğəti: Ə.Səfərlininidir). Bakı: Gənclik, 1978, 94 s.
30. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti, Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 271 s.
31. Dəmirçizadə Ə.M. 50 söz. Bakı: Gənclik, 1968, 104 s.
32. Dəmirçizadə Ə.M. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili, Bakı: API, 1959, 160 s.
33. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. Bakı: Elm, 1980, 251 s.

34. Əhmədov B.B. Azərbaycan dilinin Mingəçevir şivələri: Filol.elm.nam. ...dis. Bakı: 1965, 378 s.
35. Əhmədov B.B. Azərbaycan dili söz yaradıcılığında sadələşmə meyli. Bakı: API, 1990, 90 s.
36. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1991, 312 s.
37. Əhmədov T.M. El-obamızın adları. Bakı: Gənclik, 1984, 128 s.
38. Ələkbərova E. N. Dilimizin ulu səsi – Dədə Qorqud abidəsi. Bakı: Nurlan, 2007, 240 s.
39. Əliyev V. Azərbaycanın toponimiyası. Bakı: ADPU, 1999, 278 s.
40. Əliyev Ə.İ. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı: Elm, 2003, 580 s.
41. Əsgərov H.A. Azərbaycan dilində zərgərlik leksikası: Filol.elm.nam. ...dis. Bakı: 1995, 156 s.
42. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Bakı: BDU, 1999, 354 s.
43. Əzizov E.İ. Söz xəzinəsi. Söz haqqında araşdırmalar. Bakı: Maarif, 1995, 128 s.
44. Əzizov E.İ. «Yevlax» sözünün mənşəyi. Bakı: Elm və həyat, 1981, № 2, s. 31
45. Fərzəliyev Ş. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə. Bakı: Elm, 1983, 152 s.
46. Hacıbəyli C. Qarabağ dialekti və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı). Bakı: 1999, 48 s.
47. Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi: Filol.elm.nam. ...dis. Bakı: 1961, 437 s.
48. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi: təşəkkül tarixi. Bakı: 1976, 156 s.
49. Hacıyev T.İ. Cəbrayıl şivələrində arxaizmlər haqqında. Azərb. EA «Xəbərlər»i (ict.elm.ser.), 1961, № 9, s. 60
50. Həmzəyev T.B. Ordubad dialektinin leksikası haqqında qeydlər. Azərb. SSR EA «Xəbərlər»i (ict.elm.ser.), 1958, №2, s. 53-70
51. Həsənov H. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: ADU, 1978, 88 s.

52. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, 306 s.

53. Hüseynov Ə.A. Azərbaycan SSR Qazax rayonu şivələrinin leksikası: Filol.elm.nam. ...dis. Bakı: 1975, 244 s.

54. Xasıyev Z.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri. Bakı: Nurlan, 2004, 146 s.

55. Xasıyev Z.Ə. Tovuzun toponim dünyası. Bakı: Sabah, 1997, 112 s.

56. Xəlilov X. Qarabağın elat dünyası. Bakı: Azər-nəşr, 1992, 119 s.

57. Xəlilov Ş.X. Mustafa Zəririn «Yusif və Züleyxa» poemasının dilində türk mənşəli arxaizmlər. Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Bakı: ADU, 1988, s. 32-39

58. İraq-Türkman ləhcəsi. Bakı: Elm, 2004, 422 s.

59. İsayev V. Yevlax sənədlərdə və yaddaşlarda. Bakı: Azər-nəşr, 2001, 456 s.

60. İslamov M.İ. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA, 1968, 274 s.

61. İslamov M.İ. Frazеoloji birləşmələr (Nuxa dialekti materialı üzrə). Azərbaycan SSR EA-nın «Xəbər»i (ict.elm.ser.), 1957, №11, s. 127-140

62. İslamov M.İ. Termin yaradıcılığında dialektlər əsas mənbələrdən biri kimi. Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı: 1988.

63. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. Dörd cilddə / Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər, Bakı: Ozan, I c., 2006, 512 s.; II c., 2006, 400 s.; III c., 2006, 400 s.

64. Kazımoğlu M. Folklorun toplanması və sistemləşdirilməsində bəzi təməl prinsiplər. Folklorun toplanması və sistemləşdirilməsi problemləri mövzusunda elmi konfransın materialları. Bakı: 2013, s. 4-15

65. Kazımov İ. Müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dilində alınma leksika. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I c., Bakı: Kitab aləmi, 2004, s. 294-319

66. Kazımov Q.Ş. Dildən xüsusi seminar: Yazıçı və dil. Bakı: APİ, 1975, 228 s.

67. Kazımov Q.Ş. Dil, tarix, poeziya. Bakı: Nurlan, 2005, 600 s.
68. Kərimov Ş.M. Azərbaycan dilinin Çənbərək və Karvan-saray şivələri. Bakı: Nurlan, 2004, 362 s.
69. Kitabı-Dədə Qorqud /Tərtib edənlər: F.Zeynalov, S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
70. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 1999, 704 s.
71. «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, 202 s.
72. Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1989, 95 s.
73. Qəhrəmanov C.V. Nəsimi «Divan»ının leksikası. Bakı: Elm, 1970, 568 s.
74. Quliyev İ.K. Azərbaycan dilinin Ağcabədi şivələri: Filol.elm.nam. ... dis. Bakı: 1973, 211 s.
75. Qurbanov A. Cücəkənd şivəsi. Bakı: Elm, 2001, 39 s.
76. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985, 408 s.
77. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı: APİ, 1963, 40 s.
78. Məhərrəmov R.C. Sabirin satirik şerlərinin leksikası. Bakı: Azərb. SSR EA, 1968, 142 s.
79. Məhərrəmov R.C. «Kitabi-Dədə Qorqud»un söz xəzinəsi. Bakı: Nurlan, 2007, 192 s.
80. Məmmədov Ə. Qarayazı düzündən Xəzər dənizinə qədər (tarixi-etnoqrafik oçerk). Bakı: Maarif, 1979, 188 s.
81. Məmmədov İ. Azərbaycan dili semasiologiyasına giriş. Bakı: ADU, 1988, 85 s.
82. Məmmədov İ.O. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası: Filol.elm.dok. ... dis. Bakı: 1992, 345 s.
83. Məmmədov İ.M. Qaryagin şivələrinin leksik xüsusiyyətləri. ADU-nun «Elmi əsərlər»i. Bakı: 1957, №6, s. 119-131
84. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1980, 315 s.
85. Məmmədov Ş.X. Azərbaycan dilinin Yardımlı rayonu şivələri: Filol.elm.nam. ...dis. Bakı: 2003, 169 s.

86. Məmmədov V.İ. «Dastani-Əhməd Hərəmi» poemasının dili və üslubu. Bakı: Sabah, 2001, 130 s.
87. Məmmədova Q.G. Nəsiminin dili və Azərbaycan şivələri. Bakı: Nurlan, 2004, 156 s.
88. Məmmədova S.N. Azərbaycan dilinin kulinariya terminologiyası. Bakı: Nurlan, 2004, 120 s.
89. Məşədiyev Q.İ. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı: Elm, 1990, 148 s.
90. Mirzəliyeva M. Dilin lüğət tərkibi. Təşəkkül, inkişaf və milliləşmə. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I c. Bakı: Kitab aləmi, 2004, s. 291-293
91. Mirzəyev E. Azərbaycan dilinin Lənkəran və Astara şivələrində toxuculuq terminləri. Dilçilik məsələləri 3. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı: 2005, s. 156-159
92. Mollazadə S. M. Azərbaycan SSR-in Qax rayonu şivələri: Filol.elm.nam. ...dis. Bakı: 1966, 254 s.
93. Murtuzayev S. M.F.Axundovun komediyalarının dil və üslub xüsusiyyətləri (Frazoloji material əsasında). Bakı: Azərənşr, 1962, 114 s.
94. Murtuzayev S. M.F.Axundovun komediyalarının frazeologiyası. Bakı: Azərb. SSR EA, 1958, 80 s.
95. Müxtəsər dilçilik lüğəti / Tərtib edəni: Ə.Fərəcov, Bakı: Azərtədrisnəşr, 1960, 160 s.
96. Nəbiyev N. Coğrafi adların mənşəyi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1965, 72 s.
97. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri / Tərtib edəni: H.Arashı, Bakı: Azərənşr, 1973, 674 s.
98. Nəzirli Ş. Arxivlərin sirri açılır. Bakı: Elm, 1999, 414 s.
99. Orucov Ə.H. Azərbaycan dilində terminologiya yaradılması və işlənən terminlərin qaydaya salınması. Azərbaycan SSR EA «Xəbərlər», 1951, №12, s. 61-75
100. Ramazanov K.T. Azərbaycan dilinin Salyan dialekti: Filol.elm.nam. ...dis. Bakı: 1955
101. Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı: Azərb. SSR EA, 1965, 320 s.

102. Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA, 1961, 281 s.
103. Rüstəmov Ş.Q. Yevlaxın coğrafiyası. Mingəçevir: 2009, 232 s.
104. Rzai A. Azərbaycan dilində alınma məişət leksikası. Filol.elm.nam. ...dis. Bakı: 1990, 125 s.
105. Sadıqova S.A. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002, 230 s.
106. Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. II nəşri, Bakı: ADU, 1992, 408 s.
107. Süleymanova L.V. Şəkiddə toy adətləri. Dədə Qorqud, 2002 (4), s. 97-107
108. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.
109. Şirəliyev M.Ş. Bakı dialekti. 2-ci çapı. Bakı: Azərb. SSR EA, 1957, 226 s.
110. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyası. II hissə. Qazax dialekti haqqında ümumi obzor. Bakı: ADU, 1943, 68 s.
111. Tahirov İ.M. Dialekt leksikasında alınma sözlər. Bakı: Nurlan, 2004, 136 s.
112. Tanrıverdi Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud»un söz dünyası. Bakı: Nurlan, 2007, 456 s.
113. Vəliyev A.H. Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar (Göyçay keçid şivələrinin leksikası). Bakı: ADU, 1960, 87 s.
114. Vəliyev S.Ə. C.Məmmədquluzadə hekayələrinin leksikası: Filol.elm.nam. ...dis. Bakı: 1961, 316 s.
115. Vəliyeva G.Q. Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası. Bakı: Elm, 2001, 167 s.
116. Vüqarlı V. Soğanlıq kənd şivəsinin lüğəti. Bakı: Elm, 1999, 68 s.
117. Yüzbaşov R., Əliyev K., Sədiyev Ş. Azərbaycanın coğrafi adları. Bakı: Maarif, 1972, 100 s.
118. Zeynalov M.Ə. Azərbaycan dilinin Naxçıvan MSSR ərazisindəki dialekt və şivələrdə məişət leksikası. Filol.elm.nam. ...dis. Bakı: 1982

Türk dillərində

119. Kaşğari M. Divani-luğat-it türk / Çeviren: Besim Atalay, I c., Ankara: 1939; II c., Ankara: 1940; III c., Ankara: 1941

120. Türkiyede halk ağzından söz derleme dergisi. İstanbul I c., 1939; II c., 1941; III c., 1947

Rus dilində

121. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. Изд. 2-е, Москва: Высш. школа, 1969, 383 с.

122. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Москва: Изд-во АН СССР, ч.1, 1951, 411 с.; ч.2, 1952, 544 с.

123. Башкирско – русский словарь. Москва: ГИС, 1958, 804 с.

124. Будагов Р.А. Сравнительно – семасиологические исследования. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1963, 302 с.

125. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, в 2-х томах, т.1, СПб., 1869, 810 с., т.2, СПб, 1871, 415 с.

126. Велиев М.Г. Азербайджан (физико-географический, этнографический и экономический очерк). Баку: Издание Азербайджанского Совета Народного Хозяйства, 1921

127. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слов. Вопросы языкознания. Москва, 1953. №5. с.12-17

128. Винокур Г.О. О некоторых вопросах словообразования в русской технической терминологии. Труды Московского института истории, философии и литературы. 1935, №5, с.3-5

129. Гейбуллаев Г.О. О присхождении некоторых этнотопонимов Азербайджана. ДАН Азерб. ССР. т.37, 1981, № 2, с.85-87

130. Даль В. И. Словарь живого великорусского языка. в 4-ых томах. Москва: 1955

131. Джафаров Ю.Р. Гунны и Азербайджан. Баку: Азернешр, 1993, 108 с.

132. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.

133. Звегинцев В.А. Семасиология. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1957, 322 с.

134. Ибрагимов С. Профессиональная лексика узбекского языка (на материалах ферганских говоров). Ташкент: Изд-во АН Уз ССР, 1961, 164 с.

135. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1956, 569 с.
136. Кононов А.Н. О семантике слов кьара и акь в тюркской географической терминологии. – Изв.отд.общ.наук АН Тадж. ССР, 1954, вып. 5, с.83-85
137. Кононов А.Н. Семантика цветообзначений в тюркских языках. – Тюркологический сборник, Москва:Наука,1978, с.159-179
138. Кононов А.Н. Родословная туркмен. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР (Ленингр. отд.-ние), 1958, 193 с.
139. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. Москва: Наука, 1968, 208 с.
140. Кубатов А.Б. Лексические взаимоотношения азербайджанского и лезгинского языков (на материале кубинских говоров). Автореф.дис. ...канд. фил.наук, Баку: 1973
141. Кулиев А. Термины родства в туркменском языке. Дис. ...канд. фил.наук, Ашхабад: 1966
142. Кулиева К.Ф. Древнетюркский лексический пласт Кубинского и Дербентского диалектов Азербайджанского языка. Автореф.дис. ...канд.фил.наук., Баку: 1989, 26 с.
143. Магазаник Д.А. Турецко-русский словарь. Под. ред. чл.-кор. АН СССР проф. В.А. Гордлевского, Изд. 2-е, Москва: Гос. изд. иностр. и нац. словарей, 1945, 704 с.
144. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959, 111 с.
145. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1951, 450 с.
146. Малов С.Е. Уйгурский язык. Москва: Изд-во АН СССР, 1954, 204 с.
147. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. Москва: Мысль, 1974, 382 с.
148. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. Москва: Наука, 1975, 358 с.
149. Никитин М.В. Лексическое значение в слове и словосочитании. Спец-курс по общей и англ. лексикологии. Владимир: Владимир. пед. ин-т, 1974, 222 с.

150. Никонов В.А. Введение в топонимику. Москва: Наука, 1965, 179 с.
151. Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. Историческое развитие лексики тюркских языков. Москва: Изд.во АН СССР, 1961, с. 11-81
152. Покровский М.М. О методах семасиологии. – «Избранные Работы по языкознанию», Москва: 1959
153. Рагимзаде Н.Р. Идиоматические выражения азербайджанского языка. Автореф.дис. ... канд. филол.наук. Баку: 1967
154. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т.1, СПб., 1893, ч.1, 968 с.; ч.2, 969-1914 с.; т.2, СПб., 1899, ч.1, 1052 с.; ч.2, 1053-1814 с., т.3, СПб., 1905, ч.1, 1260 с.; ч.2, 1261-2204 с.; т.4, СПб., 1911, ч.1, 1116 с.; ч.2, 1117-2230
155. Русско-башкирский словарь. Москва: ОГИЗ-ГИС, 1948, 958 с.
156. Русско-узбекский словарь. Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1954, 720 с.
157. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Москва: Наука, т.1, 1974, 768 с.; т.2, 1978, 349 с.; т.3, 1980, 395с.
158. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. Изд. 2-е, Москва: Просвещение, 1975, 271 с.
159. Страбон. География. В 17-ти книгах. Пер. (с греч), статья и комментарии Г.А. Стратановского. Ленинград: Наука, 1964
160. Русско-казахский словарь. Москва: Госиздат. Иностраннх и национальных словарей, 1954, 933 с.
161. Туркменско-русский словарь. Москва: Сов. Энциклопедия, 1968, 832 с.
162. Фомина М.И. Современный русский язык: Лексикология. 3-е изд. Москва: Высш. школа, 1990, 414 с.
163. Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. Москва: Просвещение, 1964, 244 с.
164. Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках. Историческое развитие лексики тюркских языков. Москва: Изд-во АН СССР, 1961, с. 82-172
165. Юзбашов Р.М. О некоторых чертах топонимики Азербайджана. Изд-во АН Азерб. ССР, серия наук о Земле, 1968, № 1, с. 134-137

AD GÖSTƏRİCİSİ

- Adna – 80, 133
Ağ – 106
Ağartmax – 109
Ağgöz – 111
Ağız – 88
Ağızdız – 109
Al – 55
Ala – 55
Alabaxda – 35
Alaman – 27
Alışdım-yandım – 56
Ana camış – 30
Andır – 51
Anqut – 35
Arı – 33
Arıçılıq – 32
Artıma – 54, 110
Atılama – 49
Avara – 29
Ayğır – 30
Ayna – 41, 80, 106
Ayran – 49
Bağçılıq – 21
Bağır – 28, 90, 91
Balax – 23, 29, 105
Baldız – 76
Balıqçılıq – 33
Bar – 105
Baramaçılıq – 32
Başdız – 52
Başəyax – 111
Batman – 82
Bəlgə – 93
Bərə – 107
Bijəyinə – 24, 30
Bılıx – 23, 29
Binə – 107
Birdoğan – 30
Bomba – 108
Boylu – 110, 115
Boz – 79, 107, 115
Bozarmax – 104
Buğur – 32
Bulama – 48
Çanax – 82
Çəkməçilik – 14
Çəpiş – 27
Çəx¹mə – 110
Ciji – 74, 113
Çin – 90
Çıtızdımmax – 102
Çiyə – 48, 114
Çiyindirix¹ – 109
Cürdəx¹ – 22, 41, 42
Dam – 108, 113
Damazdız – 50, 109
Damnançixma – 24
Dartmax – 108
Daşdammax – 102
Dayça – 30
Daylax – 30, 31
Dədə – 73, 74
Dəmirçilik – 14
Dənəvar – 47
Dərman – 103
Dərzilik – 15
Dıqı – 26
Dirədöymə – 54

Diri – 102
 Diysimməx¹ – 104
 Doğramac – 49
 Dolma – 45
 Dulusçuluq – 13, 15
 Duqqu – 42
 Düyə – 25, 30
 Duz günü – 79, 80
 Ədətpulu – 51, 52
 Əkinçilik – 19
 Əlçim – 16
 Elti – 76
 Erkəx¹ – 26, 122
 Əmlix¹ – 25
 Əpbəx¹ – 43
 Ərişdə – 45
 Əyrimçə – 102, 115
 Gərdəx¹ – 52
 Göy – 75, 114
 Göyərçin – 35
 Xalı – 16
 Xama – 48, 114, 120
 Xaşalqarın – 148
 Xış – 19
 Helləməx¹ – 102, 117
 Herix¹ – 25
 Həşir çıxartmax – 102
 Heyvandarlıq – 23
 Hil – 40, 108
 İlkinə buğuyadurma – 24
 İrax – 91
 Kalça – 29
 Kavaf – 45
 Kəbinaşı – 53
 Kəbinçörəyi – 53
 Keçiqıran – 79
 Kəf – 109
 Kəklik¹ – 34
 Kəklik¹otu – 12
 Kələ – 24
 Kərə – 107
 Kəsmix¹ – 49
 Kətəməz – 49
 Köşəx¹ – 31
 Kotan – 19
 Kötük – 107
 Kür – 69, 93
 Kürük – 30
 Küt – 108, 115
 Küt getməx¹ – 111
 Küz – 95
 Lejan – 101, 122
 Lök – 32
 Madyan – 31
 Malaqarışan – 23
 Matı-qutu qurumax – 103
 Maya – 31, 106
 Mənzil – 101
 Merinos – 25
 Misgərlik – 13, 15
 Naxış – 15, 17, 106
 Nəmər – 52
 Nər – 31
 Öfgə – 28, 38
 Orax – 19
 Ördəx¹ – 34
 Ovdux – 49
 Öyək – 26
 Pambıqçılıq – 20
 Piti – 92
 Qaçax – 27
 Qağa – 75

Qalayçılıq – 15
 Qanatcıl – 27
 Qara – 66, 106
 Qarabasma – 36
 Qaramal – 23
 Qarğa – 34
 Qarğara – 37
 Qarğaşa – 89
 Qaysax – 36
 Qaz – 34
 Qımız – 47
 Qırğı – 34
 Qırım – 25
 Qiymə – 44
 Qızatdandı – 55
 Qorapışirən – 77
 Qourma – 44
 Qoyunçuluq – 27
 Quda – 75
 Qulan – 30
 Qurama – 110
 Qurut – 50
 Qut – 85
 Quyruqdoğan – 77
 Saqar – 28
 Şax – 108
 Sərniç – 42
 Sınmax – 109
 Şişix¹ – 26
 Şolan – 88
 Sulux – 48
 Sumax – 109
 Sürmə – 40
 Süt günü – 79
 Süzmə – 50
 Tağar – 82
 Tar – 107
 Tarxdış – 26
 Taxılçılıq – 20
 Tənəkəçilik – 15
 Təpitmə – 37, 110
 Tərəvəzçilik – 21
 Tiyə – 108, 115
 Toxlu – 25, 27
 Toxuculuq – 15
 Töyux – 34
 Tutma 110
 Ülkə – 30
 Umaş – 45
 Ün – 87
 Ürgə – 30
 Vağzalı – 55
 Yapağı – 16
 Yarpız – 23
 Yavannıx – 46
 Yazdıx – 20
 Yazmış – 27
 Yelli – 110
 Yengə – 52
 Yeznə – 75, 76, 114
 Yortmaq – 89
 Yulğun – 23, 71
 Yüx¹ – 108
 Zərgərlik – 15
 Zor – 104
 Züryət – 119

YEVLAX RAYONUNDAN TOPLANMIŞ FOLKLOR ÖRNƏKLƏRİ

Rəvayətlər

Qızdır bas

Keşmişdə loğmanna özünə bir köməhçi götürürdülər axı. Öyrətməyə. Loğman görür ki, kətdə bir ağıllı uşax var. Atasına deer, bunu şəyirtdiyə götürür. Uzun müddət oğlan loğmanna işdiyir. Oğlan da böyüyür. Bir gün xəsdə gəlir. Loğman bunun baş qapağını götürməh isdiyir. Nədisə, başının içindədi, çığırır, dayammır. Şəyirtənən bir yerdə hazırıyılar otaxda. Loğman dərinə soyur, baş qapağın götürür xəsdənən. Görür ki, bunun beyin pərdəsində bir gənə var. Yapışf beyincihdə. Makqaş əlində qalır mətdəl. Şəyirt də baxır loğmanın işinə. Şəyirt yavaşca deer ki, qızdır bas. Loğman deer, həə. Makqaşın arxa tərəfin qızdırır, gənənən arxa tərəfinə tutanda gənə qaçır. Keçir o tərəfə, loğman götürür. Xilas eliyir xəsdəni. Loğman şəyirdə deer, sən mənnən çox bilirsən. İndi ikimizdən birimiz yaşamalıyız. Dərman hazırıyaxam: sifdə mən hazırıyaxam, sən içəssən. Sağ qalsan, sən hazırı, mən içəjəm. Loğman gedir, zəhərri dərman hazırıyır. Bu hazırıramağa başdıyanda şəyird gedir işini görür – qırx dənə bööh süd vannası hazırıyır. Gəlir loğmanna dərmanı içir, qaçır o qaynar vannalara – birinciyə, ikinciyə, ...qırxıncıya. Ölmür. Şəyird gedir dərmanı hazırıramağa. Qarannıx balaca otaxda yarım metir keçəni qoyur həvəhdəsdənən üsdünə. Loğman da gəlir bunu güdür ki, bu nə sədi, şəyirt nə hazırıyır? O da bilir ki, loğman gələjəh bunu güdməyə. Başdıyır döyməyə keçəni. Bir gün, iki gün... Qırxıncı gün qapıdaca loğmanın ürəyi partdıyır ölür.

Musa peyğəmbər

Bir dəfə Musa peyğəmbər görür, camahat toplaşf. Hamı dikqətnən qulağ asır. Bir nəfər qalxar deyər, ya Musa, sənnən də

bilikli alim varmı? Musa peyğəmbər deyir, xeyir. Bu sözdən bir qüruranır. “Xeyir” deyən kimi, səda gəlir kin, ya Musa, səhv elədin. Birinci, elm elə bir dəryadı ki, onu bir adam qavriya bilməz. İkinci bir tərəfdən, bu dünyada elə bir şəxsiyyət var ki, onun mərtəvəsi sənən yühsəhdi. Heç o qürrələmmir. Deyir, ya Rəbbim, o kimdi? Qəlbə salınır da. Deyir, mən onu görə bilərəm? Deyir, görərsən. Deyir, necə görə bilərəm onu? Deyir, bir diri balıx götürürsən, balığı harda itirsən, onu orda taparsan.

Musa peyğəmbər bir gün sumkaya balıx qoyar, bir şagirdinnən barabar yola düşər. Bullar dənizin qıraana çatıllar. Yoruluv oturullar dənizin qıraanda. Yuxu tutur bulları. Soora duruf gedillər. Ajıflar. Deellər, oturax kölgədə çörəh yəəh. Baxıllar sumkada balıx yoxdu. Deer ki, ya Musa, balıx yoxdu. Deer, yəqin orda tüşüf balıx - biz otuduğumuz yerdə. Yuxulamışdıx. Qayıdax. Qayıdıllar, gəllilər görüllər, bir arıx kişi var. Salamlaşıllar. Deer, siz kimsiniz? Deer, siz axdaran adam. Axı bunun da qəlbinə salıf Allah-Taala. İki şeyə inananda dinə inammış olursan: birinci, qəlbə salımmağa; ikinci, gözə görümməyə. Qəlbinə salır, deer, sən bu işi gör. Nəysə, deer, mən sənən yoldaş ola bilərəm? Deer, xeyir. Sən mən tutduğum işdə də dözərsən, elədiyim işdə də dözərsən. Deer, yox, dözərəm. Şagirdi qayıdır. Bu da olur Xıdır peyğəmbər - həməm arıx kişi. Bir xeylax yol gedənnən soora bulların yolu dənizdən düşür. Gəmiyə minih başdananda bulların ikisini də gəmiyə götürüllər. Heç birsinnən də nə bilet isdəmillər, nə pul isdəmillər. Çünki alınlarında peyğəmbərrih var, nur var. Həməm nura görə də bullardan heş nə tələb eləmillər. İndinin özündə nurru insannar olanda isdə-isdəməz hörmət eliyirsən. Tanıdın, tanımadın. Nəysə, bir neçə gün gedənnən soora həməm arıx kişi gəminin iki yan taxdasın qopardır, gəmiyə su dolur. Deellər ki, sən neylədin, nə iş gördün belə? Bular bizə pissih eləmədi ha! Bizdən pul da isdəmədilər, bilet də tələb eləmədilər. Gəmi bata bilər. Deer, əşi, mən saa nə dedim? Dedim ki, mən elədiyim hərəkətə sən dözərsən. Nəysə, çıxır çöldə yol gedillər. Bir qədər yol gedənnən soora görüllər yolun qıraanda dörd-beş yeniyyətə oynuyur. Ye-

niyətmə də on üç-on dörd yaşında oğlan uşaxlarıdı da. Xıdır peyğəmbər bunnan ayrılır. Gedir uşaxlarnan söhbət eliyir. Görür, bu uşaxlardan birini götüdüyü çaxdı yerə. Getdi ki, uşağ öldüdü. Dedi, əşi, sən nağardın? Bu uşağı niyə öldüdü, saa nağarmışdı? Bəlkə atanın-ananın bircəsididi? Bəlkə bunnan gələcəhdə bööh insan olajeydi. Dedi, saa dedim ki, sən dözmərsən. Nəysə, qayıdıf gəlir, deyir, ayrılax. Deer, yox, ayrılmıyajam. Genə gedəjəm. Amma deer ki, axırda saa deəjəm nə olufsa. Gedif bir kəndə girillər. Ajıflar da, çörəhləri qutarıfdı. Hası qapıya gedillərsə, nəyinki bullara çörəh verillər, bulları təhqir eliyillər. Söyüllər, dalaşillər. Kətdən çıxanda görüllər möhrə dağılıfdı, bizdərdə barı deyillər, Ağdaşda möhrə deyillər – həhətyanına. O barı uçufdu, daşdarı tökülüfdü. Deer, gəl köməh elə, barının uçan yerini düzəldəh. Deer, bu camahata da adam iş görərmi? Gedif işdiyif çörəh pulu qazanarıx da. Deer, maa köməh eliyirsən, elə. Eləmirsən, yaxşı yol. Köməy eliyir, barını düzəldillər. Bir qədər gedənnən soora deyir, biz ayrılmalıyıx. Amma saa deməliyəm, nəyə görə. Deer, o gəmi iki-üç kasıf qardaşın gəmisidi. O gəmiyənnən ollar neçə vaxtıdı, dolanırdılar. Bu gəmiyə bu yerin padşahının gözü tüşüfdü, gəmini olların əlinnən almağ isdiyir. O gəmini şikəst elədim ki, padşahın qəlbi küssün, gəmini tələb eləməsin. Deer, uşağı niyə öldüdü? Qəşəng uşağıdı. Deer, onun zahiri gözəldi. Batini çox çirkindi. Ata-anasının bir dənəsididi. Ata-anası çox dindar insannardı. Allaha yaxın adamlardı, ibadətçidilər. O uşax böyüdühcə ata-ananı cəhənnəmə yandırajehdi. O ata-anaya Allah-Taala yeni bir evlat verejehdi. O evlat o qədər yaxşı olajehdi ki, nəyinki özünü, hətda yeddi arxa dönəninin də adın saxlıyajehdi. Deer, bəs barını niyə dedin düzəlt? Dedi, o barının altında xəzinə var, o xəzinə iki yetim uşağın kismətididi. Uşaxlar hələ körpədilər, balacadılar. Onun üsdün örtüdüm, gizdi qalsın, o uşaxlar yiə dursunnar.

Korun arzusu

Bir uşax doğuldu. Bu, dünyaya kor doğuldu. Gözdədilər, uşağın gözdəri açılmadı. Məçidə bir kəndir bağlamışdılar. Gediv

orda ibadət eliyif Allahın rəsulun eşidif qayırdı. Qəlbinin gözüylə görürdü bu Allahı. Bir günnərim insannar bu təbiyətin gözəlliyinnən, əsrarəngiz ziynətinnən danışanda bu, yavaş-yavaş fikirəşdi ki, mən Allaha neynəmişəm, mənəni kor yaradıf?

Gəldi peyğəmbər həzrətdərinin yanına. Dedi ki, sənənin bir nəvən dünyaya gəlif, İmam Hüseyn adında. Deyillər, sən çox şikəsdərə şəfa verirən. İndi sən dua elə, mənənim gözdərim açılısın. Mən neyləmişəm ki, Allah mənəni kor yaradıf? Cəbrayıl dedi, ey peyğəmbər, mübarək ağzının suyunu Əbu Bəsrin gözdərinə çək. Göz şəfa tapdı. Əbu Bəsr bir az keçənnən soora tutdu peyğəmbərin yaxasınnan. Dedi, qaytar mənəni korruğa, isdəmirəm gözüüm görsün. Dedi, Əbu Bəsr, özün ağladın, özün iltimas elədin. Mən də Allaha əl aşdım, bu toplumun qabağında möcüzənnən səni sağalda bilməsəydim, peyğəmbərriyim xəraya tüşəjəydi. İndi, niyə sən korruğ isdiyirsən? Dedi, mən Allahı qəlbimin gözüynən tanımışam. Bu insannarın bir-biriynən qeybətinə, həsədinə baxıram, isdəmirəm mənənim gözdərim görsün. O boyda görməyi isdiyən bir adam kor da dünyadan getdi. İndi, insanda qəlbinin gözü açıq olmalıdı. Bir gözə daş dəyər, kor olar, xəsdəlihdən tutula bilər. Ama qəlbin gözü kor olmax – bu, çox çətin məsələdi.

Dərdə dərman

Bir nəfər çox ağır xəsdə olur. Neçə loğman yanına gedirsə, buna çarə olmur. Deer, öləjəhsən sən. Çarə yoxdu. Bir gün görür ki, çovan gəldi. Bir qara qoyunu sağdı, yekə bir qavda ojağın üsdə qoydu. Covan getdi, bir ilan gəldi. Gəldi, bu südü işdi. Təzdən qaytardı – qusdu. Həmən nəfər də gedir ki, elə canın qutarsın da... Görür axı, ilan işdi, qaytardı. O ilan qaytaranı içir ki, ölsün. Ölmür, dirilir. Gedir loğmanın yanına ki, sən nə təhər loğmansan? Loğman deer ki, hardan alaydım mən yetdi il kısır qalmış qara qoyunun südünü, gözdərinin zəhərini. Hiss eliyir ki, dərmanı buymuş daa. Zəhərnən süd qarışif, bunu yaxşı eliyif.

Qaravəlli

Balıqçı və bostançı

İki nəfər olur, bir əzcə şişirtmə danışandılar. Biri yaxşı balıx tutarmış. Üç oğlu varmış. Kişinin adı Rüsəmə idi. Böyüh oğlunun adı Mirzalı idi, ortancılın adı Namaz, balacanın da adı Mehbalı. O biri nəfər də yaxşı bosdan əkən olufdu. Adı Aydınıdı. Bir gün bullar söhbət eliyillər. Rüsəmə kişi deyir ki, ay Aydın, Qasım şahadında bosdan əhmışdih. Bizdə yer addarıdı – Qasımşahat, Şəhbəli, Ağalı, Bağlar, Koğuşdu, Ada. Deer, orda qarmax vururdum, yaman bərəkətdi yerdı. Bir gün qarmağıma balığ ilişdi. Nə qədər çəhdim, çıxarda bilmədim. Böyüh oğlumu çağırdım – Mirzalını. O da gəldi, köməh elədi, çıxarda bilmədi. Namazı çağırdım, o da gəldi, çıxarda bilmədi. Nəysə, çıxartmax mümkün olmadı. Çıxıram balığın belinə. Balığın başı Kürün bu tayındadı, quyryğu o biri taydadı – Qarabağ üzündədi. Bu da qulağ asır diqqətnən. Deer, ay Rüsəmə, sən çox düz deersən. O yer bilirsən, nə qədər bərəkətdi yerdı. Bir dəfə mən də orda bosdan əhmışdim, Yuxarı Qarxın, Aşağı Qarxın, Yevlax daşıdı, qutarammadı. Bir gün gəmiynən Kürün o tayına keşmişdim. Baxıram, Kürün bu tayınnan qarpızın şüyü keçiv o üzə. Ə, bosdan burdeymiş. Nə qədər camahat daşıyıf qutara bilmir.

Deer, Aydın, bəsdı, qarpızın şüyün çək. Deer, hara çəkirəm, sən balığın belinnən tüş, mən qarpızın şüyün çəkim.

Bayatılar

Mən bilmirdim bu dili,
Quşdar oxur bu dili.

*Gəlin anam ölənnən, Xojalı dağılannan, üç balalarım
ayağı küldə, gözü yolda qalannan, yaxam yetim əlli olannan, bir
qardaş gözü sıgıyıf, çənə çəkənnən, bir gəlin yola salannan, bir
yaralı şəkilə can verən atam ölənnən*

Örgəmmişəm bu dili.

Eləmi, Kürdən gələr
Arazdan, Kürdən gələr.
Xəbər verin elimə,
Hamısı birdən gələr.

Eləmi, yağ əridi
Piltədə yağ əridi.
Dərdimi dağa dedim,
Ahımnan dağ əridi.

Xəncər üstdə qaş gəlir
Qoşun başabaş gəlir.
Qoşuna qurvan olum,
İçində qardaş gəlir.

Əzizim, Qarabağda
Batıfdı qara bağda.
Mən çəhdiyim həsrəti,
Çəkən yox, Qarabağda.

Əzizim, harda qaldı,
İzdərim qarda qldı.
İtgin tüşən evlatdar
Bilmirih harda qaldı?

Əzizinəm, qurumaz
Dağıntı çox, qurum az.

Vətənnən didərginin
Göz yaşdarı qurumaz.

Əzizim, dura millət,
Tüşməni qıra millət.
Sahifsiz dağda-daşda
Batıfdı qara millət.

Əzizim əldən gedir,
Şəhiddər əldən gedir.
Anaların yaşdarı
Sifətdən dən-dən gedir.

Əzizim məni ağlar,
Qoydu erməni ağlar.
Əsir tüşən evladı
Dağların çəni ağlar.

Oda saldım, özümü,
Kor eylədim gözümü.
Qəribin dərdi çoxdu,
Kimə desin sözünü?

Kəhlih gəzir - koldadı,
Çayın suyu qoldadı.
Ümüdüm üzməmişəm,
Hələ gözüm yoldadı.

N.E.HASANOVA

**THE VOCABULARY OF THE AZERBAIJAN
LANGUAGE IN YEVLAKH ACCENTS
(On the basis of folklore examples)**

In the monography the vocabulary structure of Yevlakh accents is investigated in details. Among the dialects and accents of the Azerbaijan language the place of Yevlakh region accents is defined. The alike and the different characters with the literary language, other dialect and accents are discovered. The monography has been written according to the materials collected from 49 settlements of Yevlakh region by the author.

In the introduction of the book the actuality of the theme, aims and newness of the investigation work, methods and sources, theoretical and practical importance are explained.

The book consists of the introduction, three chapters, the conclusion, the vocabulary and the list of the used literature. Each chapter divides into some semi-chapters.

The first chapter is called “The generally accepted vocabulary. The characteristic terms”. In this chapter classifying the words about the profession, the trade, the economy, the daily vocabulary, the traditions are drawn into the investigation.

The second chapter is called “The signs of historical periods in Yevlakh accents”. In this chapter the words informing the relations about relationship, family, marriage and the words informing names of time conception, nature events, the ancient measure and weight units are investigated. The variants of these words noted in the ancient Turk vocabulary are shown, the examples from the words used in “The Book of Dede Gorgud” and “The epos of Ahmed Harami”, also in the language of our classics.

The third chapter is called “The semantics of the words in Yevlakh accents. Phraseology”. In this chapter it is said about the poly-semantic words, homonyms, synonyms and antonyms. The phraselogical units noted in the accents are also analyzed.

In the conclusion the results of the investigation are generalized.

Nigar Eldar qızı Həsənova.
Yevlax şivələrinin leksikası
(folklor materialları əsasında),
Bakı, “Elm və təhsil”, 2014.

Nəşriyyat direktoru:
Prof. Nadir Məmmədli

Nəşriyyat redaktoru:
Xuraman Kərimova

Kompüterdə yığdı:
İlahə Salmanova

Korrektor:
Aynurə Səfərova

Kompyuter tərtibçisi
və texniki redaktoru
Aygün Balayeva

Kitabın formatı: 60/84 1/32
Kağızın ölçüsü: №1
Həcmi: 156 səh.
Tirajı: 300

Kitab Folklor İnstitutu Redaksiya-nəşr bölməsinin
Kompyuter Mərkəzində yığılmış, səhifələnmiş,
“Elm və təhsil“ NPM-də hazır deopozitivlərdən
ofset üsulu ilə çap edilmişdir.

Nigar Eldar qızı Həsənova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

1980-ci idə Yevlax şəhərində ziyalı ailəsində anadan olub. Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində 2000-ci ildə bakalavr, 2002-ci ildə magistratura pilləsində təhsilini başa vurub. 2003-2006-cı illərdə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aspirantı olub. 2010-cu ildə “Azərbaycan dilinin Yevlax şivələrinin leksikası” mövzusunda filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasını müdafiə edib.

10 ildən artıqdır ki, pedaqoji fəaliyyət göstərir. Hazırda AMEA Folklor İnstitutunun böyük elmi işçisidir və elmi fəaliyyətini Azərbaycan folklorunun araşdırılması istiqamətində davam etdirir.

Ailəlidir, bir oğlu var.